N. GHIKA-BUDEȘTI

EVOLUȚIA ARHITECTURII ÎN MUNTENIA

I.

INRÂURIRILE STRĂINE

DE LA ORIGINĂ PÂNĂ LA NEAGOE BASARAB

www.dacoromanica.ro

CUPRINSUL

TEXT:

ILUSTRAŢIUNI:

www.dacoromanica.ro

EVOLUŢIA ARHITECTURII ÎN MUNTENIA

INRÂURIRILE STRĂINE
DE LA ORIGINĂ PÂNĂ LA NEAGOE BASARAB.

CAPITOLUL I.

ORIGINILE.

Studiul monumentelor de arhitectură se mărgineşte pentru noi, în epocile mai îndepărtate, proapea exclusiv la cercetarea monumentelor religioase, singurele cari au fost ferite în parte de distrugere: unele biserici, câte o clopotniţă şi rare ori chiliile mănăstirilor.

Din edificiile civile şi militare nu ni s'au păstrat decât rămăşiţe, temeliile clădirilor, bucăţi de ziduri ruinate care ni pot da une ori indicaţiuni asupra alcătuirii şi dispoziţiunilor generale ale acestor monumente, dar foarte rar asupra arhitecturii lor propriu-zise; doar pe ici colo câte un profil de piatră cioplită sau mai rar un rest de sculptură sau de decoraţiune aproape şters, dar nimic mai mult.

Aproape totalitatea clădirilor mai vechi, în afară de biserici, dacă nu sunt ruinate, au fost refăcute şi transformate la epoci mai apropiate de noi, fără ca să se fi păstrat în majoritatea casurilor ceva din caracterul lor primitiv. Când se va putea face cercetarea amănunţită a acestor monumente, se vor găsi poate urmele vechilor arhitecturi; asemenea cercetări însă presupun sondaje şi dărâmări, iar executarea lor nu este în totdeauna posibilă.

Biserici în stâncă. Ni-au rămas din veacurile îndepărtate câteva biserici în stâncă, de şi poate pe vremuri au fost mai numeroase. Astfel la Cetatea Dâmboviţei, în comuna Stoieneşti din judeţul Muscel, mai există o asemenea biserică săpată în stâncă, care trebuie să fie foarte veche, căci zugrăveala de pe pereţii interiori ni arată chipul lui Nicolae Alexandru Basarab ca ctitor [1].

O altă capelă, de acelaşi gen, se află lângă mănăstirea Bistriţa din Oltenia, într'o peşteră situată în stâncile din apropiere. Drumul pentru a ajunge la această capelă este aproape impracticabil: întâiu pe margenea unei prăpăstii şi apoi printr'o subterană strâmtă şi joasă. Acestea sunt umile lăcaşuri de refugiu, ascunse cât mai bine, astfel ca să nu poată fi descoperite de duşmani şi deci mai bine ferite de distrugere. În starea în care se găsesc ele astăzi, aceste capele cu greu ar putea fi denumite monumente de arhitectură.

Biserici de lemn. În multe localităţi din ţară, mai ales în părţile muntoase, dar şi la şes în părţile păduroase, atât în Muntenia şi Moldova, cât şi în Ardeal, se mai găsesc încă biserici de lemn care şi-au păstrat, mai mult ori mai puţin, arhitectura lor primitivă. Unele din ele sunt destul de vechi, din veacul al XVIII-lea şi câte odată, dar mai rar, din al XVII-lea. Ele repetă probabil tipuri vechi rămase aceleaşi de multe veacuri.

Într'o ţară aproape în întregime acoperită cu păduri, cum a fost a noastră, este firesc ca şi clădirile şi locuinţile să fi fost aproape exclusiv executate din lemn, aşa cum sunt şi astăzi majoritatea caselor ţărăneşti mai vechi; păreţi de bârne sau de chirpiciu, pridvoare cu stâlpi de lemn cioplţi cu îngrijire şi adesea ori cu multă imaginaţie, uluce şi balustrade de scânduri traforate, etc.

Este probabil că, în afară de cetăţile de apărare, de reşedinţele domneşti şi boiereşti şi de unele biserici mai importante, toate casele şi chiar majoritatea bisericilor de prin oraşe şi sate erau făcute din lemn.

Arta populară, pe al cării domeniu întrăm aici, a avut de sigur rolul său în desvoltarea artei noastre în genere, mai ales în artele minore, care par că se confundă cu ea. Este în de obşte cunoscută originalitatea şi bogăţia artei ţărăneşti în România, precum şi fineţa simţului artistic al poporului, căruia i se datoreşte păstrarea intactă a tradiţiunii sale strămoşeşti, dar este evident foarte greu, în starea cunoştinţilor pe care le avem astăzi, a se determina partea ce se cuvine artei populare străvechi în evoluţia artei monumentale.

[1] Vezi *Buletinul C. M. I.*, anul V p. 89.

www.dacoromanica.ro

CAPITOLUL II.

ÎNRÂURIRILE MEDIEVALE.

Printre înrâuririle de artă care se ivesc în epoca ce a urmat formaţiunea Ţărilor Române se pot distinge două mari curente: Unul, venit din Occident, ni aduce civilisaţia evului mediu şi înrâurirea artei romanice şi a celei gotice; altul, venit pe diferite căi din spre Orient, ni aduce civilisaţia bizantină, care pe acele vremuri domnia nu numai în Europa orientală, dar şi în Asia Mică, în Africa de Nord, în Rusia şi chiár în Orientul mai îndepărtat.

ÎNRÂURIREA MEDIEVALĂ OCIDENTALĂ. Pare a fi cea d'intâiu venită, prin Ardeal în Muntenia şi prin Polonia şi Galiţia în Moldova,

In Muntenia ea este puţin simţită şi pare a fi fost înlocuită chiar în veacul al XIV-lea printr'o înrâurire orientală, care în veacul următor devine aproape exclusivă.

Astăzi, din monumentele occidentale, nu ni-au mai rămas decât temeliile a două biserici dispărute, una la Câmpulung (Muscel) şi alta la Turnu-Severin, apoi ruinele cetăţii din Cheile Argeşului, zisă a lui Ţepeş-Vodă, şi în sfârşit rămăşiţele unui turn, zis al lui Sever, situat în oraşul Turnu-Severin.

Temeliile bisericii romanice din Câmpulung (fig. 1).

Aceasta pare a fi cel mai vechiu monument bisericesc medieval din Muntenia, ale cărui urme au ajuns până la noi. Temelia acestei biserici a fost găsită sub actuala biserică a mănăstirii Negru-Vodă de către d. V. Drăghiceanu, în anul 1925.

Această biserică a fost clădită, probabil, în veacul al XIV-lea de către Nicolae Alexandru Basarab, a cărui piatră de mormânt se găseşte aici.

Planul bisericii este romanic şi se compune dintr'o navă centrală mai largă şi din două colaterale mai înguste, despărţite de nava centrală prin două rânduri de stâlpi. La această parte principală a bisericii formând naosul se adaugă spre Răsărit altarul rotunjit într'un singur arc, care se leagă, într'un mod cam stângaciu, cu stâlpii interiori ai naosului. Spre Apus pronaosul mai mic e despărţit de naos printr'un zid, în axul căruia se deschide o uşă de comunicaţie; tot în pronaos se afla o scară rotundă care urca la clopotniţă.

Dispoziţiunea aceasta a naosului despărţit de pronaos este proprie cultului ortodox; ea este întocmai aceia pe care o găsim la biserica din Rădăuţi, clădită cam în aceiaşi epocă de către Alexandru-cel-Bun. Spiritul în care sunt clădite aceste două monumente este însă diferit: la Câmpulung arhitectura şi construcţia par a fi fost pur romanice, pe când la Rădăuţi ele sunt mai apropiate de arta bizantină.

La Câmpulung biserica pare a fi fost de piatră; într'adevăr, faptul că s'au descoperit în zidurile actualei biserici pietre cu profil romanic dă a presupune că biserica de astăzi, care e şi ea de piatră, a fost clădită cu materialul rămas dela dărâmarea celei vechi.

Temeliile bisericii gotice din Turnu-Severin (fig. 2).

Descoperite cu ocasia săpăturilor făcute de d. profesor Bărcăcilă la castrul Drobetae, presintă urmele unui altar semicircular de configuraţie gotică cu urme de contraforturi formând ca nişte pinteni împrejurul semicercului altarului. Zidăria este de piatră brută, neregulată şi lucrată fără artă.

Acest altar a fost alipit de o altă clădire, mai veche şi mai mare, a cării temelie de piatră, cioplită, din blocuri mari şi regulate, este probabil de origine romană şi face parte din clădirile castrului.

Cetatea zisă a lui Ţepeş-Vodă. Este unul din rarele monumente care ni arată o înrâurire medievală occidentală în Muntenia: ruinele ei se văd şi astăzi în cheile Argeşului, în vârful unei stânci, de unde domină toată regiunea, atât spre Nord, cât şi spre Sud, în susul, cât şi în josul Argeşului. Această cetate, alcătuită după tipicul castelelor feudale, medievale, se compune din mai multe turle rotunde, situate la extremităţile clădirii şi legate între ele prin drumuri de comunicaţie apărate de ziduri puternice. In corpul cetăţii se găseşte un turn dreptunghiular, care pare mai vechiu decât restul clădirii şi care este zidit numai din piatră brută, pe când turnurile rotunde sunt zidite din piatră brută amestecată cu cărămidă, Cetatea se zice că va fi fost clădită de către Cavalerii Teutoni (fig. 3 până la fig. 13).

www.dacoromanica.ro

Turnul zis al lui Sever din Turnu-Severin este un masiv de zidărie lucrat din piatră brută, având forma dreptunghiulară. Partea lui superioară este prăbuşită. Acest turn pare a fi făcut parte dintr'o cetate de apărare, un cap de pod. Urme de ziduri se văd, într'adevăr, în apropiere, dar dispositiunile lor nu se pot stabili astăzi din causa vegetaţiunii care acopere toate împrejurimile. Au mai fost date la iveală în apropiere temeliile unei capele de stil oriental, despre care vom vorbi mai departe.

Aici se cuvine să vorbim şi de **ruinele Palatului Domnesc din Curtea-de-Argeş**, care, după configuraţia sa şi după profilatura gotică a unor pietre provenind probabil de la uşile şi ferestrele acestui monument, s'ar părea de origine occidentală. O particularitate pe care trebuie să o notăm, fiindcă poate fi o indicaţiune, este orientarea clădirii spre Nord, care este contrarie usului consfinţit în ţara noastră, unde intrarea, pridvorul, cerdacul sau prispa, sunt în totdeauna îndreptate spre soare, în partea ferită de crivăţ. Aici vedem[1] un cerdac îndreptat spre Nord cu scara şi intrarea în aceiaşi direcţie.

Alte rămăşiţe ale înrâuririi occidentale se găsesc în unele frescuri şi obiecte de orfevrărie arătate mai jos:

La Biserica Domnească din Argeş, în pronaos, de-asupra uşii care duce în naos, se găseşte zugrăvit în frescă tabloul votiv care arată pe ctitor (Negru-Vodă sau Vladislav) în genunchi la picioarele lui Isus Hristos. El este îmbrăcat în veşminte de cavaler medieval din Occident.

La bolniţa mănăstirii Cozia, în pridvor, se găseşte zugrăvit în frescă portretul lui Mircea-cel-Bătrân alături de fiul său. Ambii sunt îmbrăcaţi în veşminte medievale occidentale.

Imbrăcămintea lui Negru-Vodă, al cărui mormânt a fost descoperit în 1923 în Biserica Domnească din Argeş de către d. V. Drăghiceanu, este de asemenea occidentală. Tot de asemenea şi diferitele obiecte, bijuterii, paftaua şi inelele ce s'au găsit în mormânt[2].

ÎNRÂURIREA MEDIEVALĂ ORIENTALĂ ni-a lăsat puţine urme până în veacul al XIV-lea; pare a fi fost înainte de această epocă urme de înrâurire orientală, venită probabil prin Serbia, care a avut o civilisaţie proprie mai veche ca a noastră. Aceste urme se mai văd în Turnul-Severin, unde s'au descoperit temeliile a două biserici mici, care, prin dispoziţia planului compus din cele două încăperi cerute de cultul ortodox şi dintr'un altar semicircular îndreptat spre Răsărit, dovedesc o origine orientală.

Aceste două monumente se află primul în grădina liceului din Turnul-Severin şi celalt în grădina publică, în apropierea turnului zis al lui Sever (fig. 14-17).

Primul nu presintă decât o zidărie ordinară executată din piatră brută, al doilea însă este de o execuţie mai îngrijită, lucrată din moeloane de piatră mai regulată, alternată cu cărămidă aşezată după tipicul bizantin, atât orizontal, cât şi vertical, încadrând pietrele şi stabilind suprafeţele de razim orizontale necesare unei mai bune stabilităţi a zidăriilor.

Ambele aceste biserici aveau dimensiuni aproape identice şi aceiaşi dispoziţiune generală arătată mai sus. Ele au vre-o 12 metri lungime totală şi vre-o 5 metri lărgime, aceste cote fiind socotite în interior.

A doua din aceste biserici, cea mai interesantă, aflată, cum am spus, în grădina publică a oraşului, mai are, în afară de intrarea principală spre Apus, încă o uşă, care dă direct în naos pe faţa dinspre Miazăzi. Naosul pare a fi fost boltit cilindric, această boltă, după cum arată planul, se compunea din trei travee întărite cu nervuri de piatră ale căror urme se observă pe zidurile laterale. Altarul semicircular în interior este poligonal spre exterior şi compus din cinci laturi. Pronaosul, de dimensiuni mai mici ca naosul, este în lăţime, adecă mai lat decât adânc, şi uşa de la intrare se află în axul laturii mari, care este şi axul întregii biserici.

[1] Vezi *Bul. Com. M., I.*, anul 1923, p. 5.
[2] Vezi *Bul. Com. M. I.*, 1923, Curtea Domnească din Argeş.

www.dacoromanica.ro

CAPITOLUL III.

ÎNRÂURIRILE BIZANTINE.

Înrâuririle bizantine sunt dominante în desvoltarea artei monumentale din Muntenia.

Ele ni-au venit pe diferite căi, dintre care cele mai importante sunt următoarele :

1. Direct din Capitala Imperiului bizantin, cu care ţara noastră a avut legături constante în acea epocă. În timpul lui Mircea-cel-Bătrân se ştie că au existat chiar legături de rudenie între Curtea noastră şi familia împărătească din Constantinopol.

2. Din Serbia, care a avut o artă proprie mai veche ca a noastră şi tot de origine bizantină, cu o înrâurire romanică şi lombardă. Cu Serbia au existat de asemenea legături de rudenie între familiile domnitoare.

3. Din Balcani, unde înrâurirea bizantină s'a întâlnit cu o altă înrâurire importantă venită din Grecia medievală.

4. Din Muntele Athos, focar de artă pentru tot Orientul creştinesc.

5. Din Armenia, a cării artă se ştie că a avut o înrâurire considerabilă asupra întregii Europe Orientale şi ale cării urme se găsesc şi în Europa Centrală şi chiar în Europa Occidentală. Această înrâurire pare a se manifesta în arta noastră monumentală mai cu samă în tehnica şi în decorul pietrei sculptate.

În această perioadă a formaţiunii artei monumentale în Muntenia, sub înrâuririle arătate mai sus, se vor putea constata mai ales în disposiţia planului unele tendinţe specifice artei noastre, care se îndepărtează de tipurile străine importante şi care nu se întâlnesc în celelalte şcoli de artă care au avut legături cu ţara noastră.

Se va putea deci vorbi de un prim aport românesc în formarea arhitecturii care a înflorit în Muntenia şi care se închiagă în jurul numelui legendarului Meşter Manole, un meşter genial de la care ni-a rămas un monument care poate fi socotit ca un cap de operă.

Aceste înrâuriri orientale par a se fi întins progresiv în cursul veacului al XIV-lea, devenind exclusive în veacul al XV-lea. Într'adevăr am arătat în capitolul precedent urmele înrâuririi occidentale încă în timpul întemeierii Bisericii Domneşti, din Argeş, monument pur bizantin, unde totuşi ctitorul este represintat în tabloul votiv îmbrăcat în veşminte medievale occidentale. Mai este de observat că acest tablou votiv este executat în frescă după tehnica zugrăvelilor orientale. Portretul lui Mircea-cel-Bătrân dela bolniţa Coziei ni-l represintă de asemenea în veşminte de cavaler din evul mediu occidental.

Mai târziu însă, la sfârşitul epocei pe care o studiem, vom găsi chipul lui Neagoe-Vodă îmbrăcat în lungi veşminte bizantine, împodobite cu motive decorative aurite de stil oriental. Astfel este represintat în frescurile bisericilor din Snagov şi din Episcopia Argeşului.

* * *

ÎNRÂURIREA BIZANTINĂ DIN CONSTANTINOPOL. Printre monumentele care ni-au rămas din veacul al XIV-lea şi care sunt datorite înrâuririlor orientale, cele mai vechi cronologiceşte par a fi bisericile din Curtea-de-Argeş, adecă Sân-Nicoară şi Biserica Domnească, care presintă caractere comune şi bine determinate, pe care le vom studia mai la vale. Trebuieşte să li mai adăugăm biserica din Nicopoli, clădită în timpul lui Vlaicu-Vodă, pe malul drept al Dunării şi care presintă aceiaşi composiţie, însă mai simplă, ca Biserica Domnească şi aceleaşi caractere arhitectonice ca cele două biserici din Curtea-de-Argeş. Este astăzi recunoscut că aceste monumente îşi trag originea chiar din Constantinopol [1], unde se găsiau încă din veacul al XI-lea monumente similare. Din această causă am găsit cu cale a mai adăuga la această grupă de monumente şi paraclisul numit Bogdan-Serai din Constantinopol, care presintă multă asămănare ca arhitectură cu Sân-Nicoară şi care este singurul paraclis din Constantinopol rămas din epoca anterioară renaşterii Paleologilor. E probabil capela unui palat bizantin, distrus, din timpul Împăraţilor Comneni, deci anterior bisericilor din Argeş.

Caractere generale. Bisericile din această grupă au planul pătrat sau dreptunghiular, fără sinuri laterale ; cu altarul semicircular în interior ; el este sau simplu, sau compus, adecă complectat

[1] Vezi *Bul. Com.* no. I. 1923.

www.dacoromanica.ro

cu două absidiole laterale: spre exterior altarul este poligonal; pronaosul este de dimensiuni relativ mici, aşezat în lăţime, adecă mai larg decât adânc; el poate fi şi un adaus ulterior. Această grupă de monumente se poate subdivide în două: Prima sub-grupă se compune din bisericile **Sân-Nicoară şi Bogdan-Serai,** care au fost probabil paraclise. Ele sunt mici edificii dreptunghiulare, având un singur ax. Naosul era boltit cilindric ca şi la biserica din grădina publică din Turnul-Severin[1]. Trebuie observat aici că bolta sferică dela Bogdan-Serai este executată într'o altă epocă (fig. 18-22).

Aceste biserici nu au turlă pe naos, Sân Nicoară are însă un turn înalt, dreptunghiular pe pronaos. Altarul este semicircular în interior, poligonal în exterior; altar simplu la Bogdan-Serai, triplu la Sân-Nicoară (fig. 23-33).

A doua sub-grupă cuprinde **bisericile din Nicopoli şi Domnească din Argeş.** Ele sunt edificii cu plan central, adecă având două axe perpendiculare, unul pe altul, şi turla aşezată în centru, în punctul de întâlnire al axelor.

La Nicopole este o biserică foarte mică, expresiunea cea mai simplă a tipului în formă de **cruce greacă,** exprimată atât în plan, cât şi în spaţiu, cu turla aşezată la întâlnirea braţelor crucii. Crucea este acusată în spaţiu prin frontoane rotunjite în trei direcţiuni, iar spre Răsărit se află altarul rotunjit în interior şi cu feţele teşite în exterior. Pronaosul avea două turnuleţe laterale, astăzi dispărute (fig. 34-38).

Biserica domnească din Argeş este expresiunea desvoltată şi complectată a aceluiaşi tip în care nava unică s'a despărţit în trei, de asemenea şi altarul. Braţele crucii s'au lungit în plan şi s'au înălţat în spaţiu. Absidele mici în stânga şi în dreapta altarului au acoperişuri distincte mai joase, de asemenea şi pronaosul, care este poate adăugat în urmă şi peste care se aflau două turle mici ca la Nicopoli. Zugrăveala din interior, care e de dată mai recentă ca biserica, o represintă cu trei turle. Înainte de ultima restaurare erau pe pronaos două turle de lemn învelite cu tablă. Zidăria însă nu presintă nicio urmă care să poată dovedi că au fost vre-odată turle de zid, nici bolta din pronaos nu dă vre-o indicaţiune în acest sens; ea este însă probabil de dată mai recentă şi turlele mici au fost poate snprimate la vre-una din restaurările pe care le-a suferit această biserică şi înlocuite cu cele de lemn care erau încă în fiinţă până pe la 1910... (fig. 39-50).

[1] Vezi *B. C. M. I.*, fascicula no. 33, p. 13.

Materiale şi procedee de construcţie. Piatra necioplită (bolovan) şi cea cioplită din gros formează, împreună cu cărămida, materialul de construcţie. Cărămida este îngustă de 5 centimetri şi de 35 centimetri lungime. Rosturile dintre cărămizi sunt late aproape cât grosimea însăşi a cărămizii.

Procedeurile de construcţie sunt cele bizantine: rânduri orizontale de piatră înecate într'un mortar de var gras, amestecat cu pietriş mărunt, alternează cu mai multe rânduri de cărămizi aparente[2].

Aceste asize de cărămizi au scopul de a stabili la nivele destul de apropiate, planuri orizontale perfecte care să asigure stabilitatea zidăriei de piatrră; bolovanii având forme neregulate, zidăria este expusă la tasări inegale, care ar putea provoca crăpături. Este ştiut că mortarul de var alb, singurul cunoscut pe atunci, face priză înceată, iar zidăria, ridicându-se destul de repede, produce sarcini care pot provoca dislocări înainte de prisa mortarului. Pentru aceleaşi motive este probabil că zidăria se făcea între cofraje de scânduri spre a menţinea în lăturí zidăria şi mortarul care ar fi fost altfel expuse a se mişca. De asemenea se pare că zidăria se lucra cu var fierbinte. Toate aceste ipotese ni arată că s'a pierdut secretul de a se zidi piatra cu mortar de var alb, aşa cum s'a zidit toate monumentele din această epocă.

Legătura zidurilor mai este asigurată prin trăgători de lemn orizontali aşezaţi în interiorul zidurilor în sensul lungimii loı şi la diferite înălţimi, dacă zidurile sunt înalte. Aceste legături sunt îmbinate între ele la intersecţia lor. De obiceiu urmele unor asemenea legături se găsesc atât la basa zidurilor supt nivelul ferestrelor, cât şi la partea lor superioară; la nivelul naşterii bolţilor, unde ele se îmbină cu legăturile transversale aşezate la naşterea arcurilor şi care sunt destinate a se opune împingerilor laterale provocate în zidării de către arcurile peste care se razimă bolţile ce acopăr bisericile. Multe din aceste legături de lemn sunt astăzí putrezite şi cele mai de multe ori nu se mai văd decât găurile goale unde ele fuseseră aşezate la facerea clădirii.

Plastica monumentală. Este obţinută prin exprimarea logică a cerinţilor programului; fiecare element al clădirii este exprimat clar şi vizibil în exterior, el primeşte conformaţia corespunzătoare importanţei şi destinaţiunii sale.

Alternarea pietrei şi a cărămizii în construcţie, a cării explicaţiune practică am dat-o mai sus, şi care constituie caracterul principal al acestor clă-

[2] Vezi Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins.*

www.dacoromanica.ro

diri, este şi elementul din care arhitecţii bizantini au ştiut să scoată efectul atât de original, care se găseşte în toate construcţiunile lor şi care a produs în marile monumente din Constantinopol şi în faimoasele ziduri care înconjoară acest oraş expresiunea sa cea mai perfectă şi cea mai impunătoare.

Plastica decorativă. Este obţinută numai prin jocul simplu al cărămizilor încadrate în rosturi largi de mortar. Contrastul de coloare dintre piatră şi cărămidă cu rosturile lor de mortar este singurul element care dă naştere efectului decorativ. Niciun ornament propriu-zis, nicio sculptură nu împodobeşte faţadele. Numai proporţia părţilor şi composiţia lor, arcurile de cărămizi bine legate cu asizele orizontale şi încoronate cu simple cornişe în zimţi, ori în dinţi de fierăstrău; aceste elemente atât de simple, mânuite însă cu măestrie, asigură efectul artistic atât de caracteristic al arhitecturii bizantine din această epocă.

DETALIILE. **Soclul** la aceste clădiri nu există: păreţii exteriori sunt drepţi până la pământ, fără niciun profil, fără nicio linie sau ieşitură a zidăriei.

Ferestrele sunt mici, înguste, pentru a apăra biserica în contra atacurilor şi pentru a-i păstra lumina discretă şi atmosfera mistică potrivite cu destinaţia ei. Arcuri de cărămizi în plin cintru încoronează partea superioară a ferestrelor.

Uşile par a fi fost şi ele arcuite; vechimea monumentelor şi transformările ce ele au putut suferi în cursul vremurilor nu ni permit însă a o afirma.

Ocniţele sunt unicul element decorativ câte odată întrebuinţat la aceste biserici. Ele sunt înguste, destul de înalte şi terminate la partea superioară în arc plin-cintru. Ele sunt întrebuinţate numai pe alocurea şi mai mult pe feţele teşite de la altar.

Cornişele au fost în genere distruse; cele în fiinţă astăzi pot fi din alte epoci, refăcute în urmă. Este însă probabil că la origine ele erau tot din cărămizi aparente, cu rânduri intermediare aşezate în diagonală şi formând dinţi de fierăstrău, care servesc de console pentru a susţinea rândurile superioare. Asemenea cornişe se găsesc la monumentele bizantine din această epocă în tot Orientul.

Brâuri orizontale nu se găsesc în faţade. Câte odată în interior, la naşterea bolţilor, supt forma unei ieşituri proeminente sau a unui profil.

Frontoanele sunt rotunjite în arc de cerc şi întărite la periferii cu cornişe având formă arătată mai sus, sau cu nervuri proeminente de cărămidă răzimate pe console de piatră.

Turlele sunt compuse din stâlpi verticali formând resalituri spre exterior, perimetrul are dela opt la douăsprezece laturi; resaliturile care încadrează ferestrele formează arcaturi înalte şi înguste încoronate cu arcuri concentrice, peste care este aşezată cornişa. Aceasta urmează forma arcurilor, determinând la partea superioară a turlelor o linie festonată foarte elegantă, peste care se înalţă cupola (Nicopole).

La Domneasca din Argeş, cornişa este astăzi orizontală, dar nimic nu dovedeşte că la origine ea nu urma forma arcurilor ca la Nicopole şi ca la multe alte biserici din Orient aparţinând aceleiaşi epoci.

Interiorul bisericilor acestora este în întregime tencuit spre a primi zugrăvelile care se întind pe toate suprafeţele, începând dela pardoseală până la bolţi şi turlă.

Bolţile urmează în formele şi în composiţia lor technica bizantină. Spaţiile dreptunghiulare în plan sunt boltite în „berceau" semicilindric, cu sau fără arcuri dublouri, formând nervuri. Spaţiile pătrate în plan sunt boltite cu calote sferice între pandantivi. Câte odată bolţile sunt formate din două berceau-uri perpendiculare care se intersectează.

Altă dată bolţile sunt aşezate în „porte à faux" faţă cu păreţii pe cari se razimă. În acest mod se micşorează lumina, adecă distanţa între punctele de razim, de asemenea se micşorează şi împingerea pe care o exercită bolţile pe păreţi.

Acest „porte à faux" este de obiceiu din cărămidă, el formează o zonă orizontală şi un motiv de care se foloseşte zugravul.

Supt arcurile care sunt alipite de păreţi se găsesc console, câte odată de piatră, având forme teşite simple sau rotunjite.

Pardoselile sunt astăzi în genere din lespezi de piatră

* * *

DESCRIEREA MONUMENTELOR DIN GRUPA CONSTANTINOPOLITANĂ

BISERICA SÂN-NICOARĂ, zidită probabil de către Doamna Clara pe la 1350, este de dimensiuni mici şi compusă dintr'o singură navă de 6 metri lărgime şi 14 metri lungime în interior, cuprinzând pronaosul. Bolţile nu mai există decât la altar, care presintă un frumos exemplu de construcţie de bolţi sferice, după sistemul bizantin. Naosul trebuie să fi fost boltit „în berceau" semicilindric cu arcuri dublouri, ale căror picioare sunt încă visibile (fig. 22-23).

Altarul este triplu, de şi compus dintr'o singură încăpere, în care se găseşte în ax nişa principală

www.dacoromanica.ro

şi în lături două arcaturi formând nişele secundare ale proscomidiei şi diaconiconului.

În faţada principală uşa dela intrare este încadrată între doi pinteni de zidărie al căror rost nu este desluşit. Ori sunt contraforturi şi aşa par la prima vedere (ştim însă că acest element de construcţie nu există în arta bizantină, ci numai în cea gotică), ori sunt picioarele unui arc care forma poate în faţa bisericii un fel de pridvor acoperit.

De-asupra pronaosului se ridică un turn înalt de trei caturi, cu trei rânduri de ferestre mari suprapuse. El este în întregime zidit din cărămidă şi poate dintr'o epocă posterioară bisericii, cu toate că grosimea mai mare a zidurilor la pronaos ar dovedi că a existat aici un turn de la început. Zidăria bisericii este din piatră, bolovani, alternată cu cărămidă; părţile superioare, care au dispărut, par a fi fost numai din cărămidă, cum arată părţile încă existente dela altar şi dela turlă. Altarul este spre exterior decorat în partea lui superioară cu un şir de firide peste care se observă urmele unei cornişe. Aceste firide însă se opresc la resalitul altarului şi faţadele laterale sunt lipsite de orice motive decorative. Se pare că ferestre nu au existat, afară de una singură la altar, mică şi foarte îngustă. Pe laturea sudică pare a fi fost o uşă dând direct în naos, ca la biserica din Turnul-Severin.

Biserica Bogdan-Serai din Constantinopol. Acest mic edificiu nu şi-ar avea locul în acest studiu, dacă nu ar fi singurul paraclis din epoca bizantină ce s'a mai păstrat în Constantinopol şi dacă din întâmplare nu ar fi fost în legătură cu evenimentele istorice ale ţării noastre, servind multă vreme de biserică reşedinţii moldoveneşti în Stambul.

Bogdan-Serai este probabil un monument contimporan, dacă nu anterior celor dela Argeş şi Nicopoli. A fost poate paraclisul unui palat bizantin din vremea Comnenilor [1].

Asămănarea pe care o presintă cu Sân-Nicoară şi cu monumentele noastre din veacul al XIV-lea, pe cari le studiem aici în ceia ce priveşte materialul şi modul de construcţie, este încă o confirmare a originii bizantine a bisericilor noastre din Curtea-de-Argeş.

Acest paraclis se compune dintr'o singură încăpere dreptunghiulară, având vre-o 8 metri lungime şi 3.70 lărgime în interior, terminată printr'un altar semi-circular luminat printr'o singură fereastră. Bolta era la început cilindrică şi numai în urmă i s'a adaptat sistemul de bolţi pe consolă cu calotă pe pandantivi represintat în releveul alăturat reprodus de d. G. Balş, după Van Millingen (fig. 18-22).

Altarul se presintă în exterior cu cinci laturi, din care cea dela mijloc are o fereastră terminată în arc plin-cintru, iar cele două laterale au câte o firidă rotunjită, lucrată în cărămidă, în acelaşi mod ca bolţile dela altarul bisericii Sân-Nicoară. Întâlnim aici aceiaşi alternanţă a pietrei cu rândurile de cărămidă, aceiaşi tehnică în construcţia arcurilor şi a bolţilor.

Această zidărie, spune Van Millingen, presintă o asămănare izbitoare cu aceia a zidurilor oraşului Constantinopol.

Supt paraclis se află o criptă boltită cilindric şi terminată ca şi capela superioară printr'o nişă circulară boltită, cu o fereastră în ax.

BISERICA DIN NICOPOLI (BULGARIA). Zidită în timpul lui Vlaicu-Vodă, este un mic edificiu cu plan central în oposiţie cu cele două biserici precedente. Dimensiunile sunt foarte restrânse: 5 metri pe 8 în interior (fig. 34-38).

Planul este în formă de cruce greacă. O cupolă se ridică la întâlnirea bolţilor care formează braţele crucii. Aceste bolţi semi-cilindrice se termină lateral prin frontoane rotunjite prevăzute cu câte o mică ferestruie în arc de cerc: bolta dinspre altar e terminată în sfert de sferă şi acopere absida semi-circulară în interior şi poligonală spre exterior. Pronaosul este în parte dărâmat: nu de mult pe această parte a clădirii se găsiau două turnuleţe care încadrau uşa dela intrare pe faţada din spre Apus.

Faţadele presintă aceiaşi alternare caracteristică de piatră şi cărămidă ca şi celelalte monumente din această grupă.

Turla este înaltă şi bine proporţionată, octogonală spre exterior, cu ferestrele lungi încoronate cu arcuri peste care cornişa desemnează o linie sinuoasă care urmează mişcarea arcurilor.

Arcadele sunt formate din piatră cioplită alternată cu cărămidă, deosebindu-se de acele dela Curtea-de-Argeş, care sunt numai din cărămidă, şi asemănându-se în această privinţă cu cele din Mesembria, din Târnovo şi din Serbia bizantină.

De-asupra ferestrelor dela turlă, în timpanul arcaturilor de sus, se află un spaţiu ajurat prin care se ventila probabil interiorul bisericii. El este ornamentat prin cărămizi aşezate în diagonală şi formând goluri între ele.

În interior construcţia turlei se razimă pe patru

[1] Vezi Van Millingen, *Églises de Constantinople*, Londra, 1912, p. 280; Paspati, *Constantinopol*, 1877, şi G. Balş, *B. C. M. I.*, no. 33, p. 10.

www.dacoromanica.ro

arcuri care stau pe console. Acest procedeu se aseamănă întru câtva cu o dispoziţiune pe care o găsim în unele biserici sârbeşti. La naşterea bolţilor un impost de piatră profilată înconjoară toată biserica în interior.

Acest monument presintă principalele elemente ale bisericilor în formă de cruce cu braţele egale şi cu cupolă. El poate fi considerat ca prototipul din care purcede şi biserica Domnească din Argeş.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN CURTEA-DE-ARGEŞ. Este clădită după unii de către Nicolae Alexandru Basarab, după alţii de către Radu Negru pe la 1380. Se mai spune că ar fi din veacul al XIII-lea. Este cert că presintă caracterul arhitectonic al bisericilor din timpul Împăraţilor Comneni şi că în acest monument găsim toate elementele principale ale bisericilor bizantine din acest timp[1] (fig. 39-50).

Planul în formă de cruce greacă este caracterisat printr'o turlă centrală stând pe patru stâlpi isolaţi. Cupola ridicată pe un tambur cilindric este proptită în lături prin patru bolţi cilindrice care desemnează forma crucii atât în plan cât şi în spaţiu, la partea superioară a bisericii. Aceste bolţi se termină la extremităţi prin frontoane rotunjite, afară de cea dela Răsărit spre altar care se închide în semi-cerc şi este acoperită cu o boltă sferică.

Frontoanele sunt frumos proporţionate şi compuse, încadrate într'un arc puternic de cărămizi aparente răzimat pe console de piatră cioplită.

Frontoanele laterale sunt luminate printr'o mică fereastră în arc de cerc (fig. 49-50). Cele patru colţuri ale planului, aflate între braţele crucii formează corpuri mai joase, a căror învelitoare se leagă spre Apus cu aceia a pronaosului dreptunghiular. În spre Răsărit aceste corpuri mai joase formează proscomidia şi diaconiconul, în stânga şi în dreapta altarului.

Faţadele sunt ca şi planul, curat bizantine. Ele sunt compuse prin aceiaşi alternare a pietrei şi a cărămizii aparente ca la monumentele descrise precedent.

Forma arcadelor este semi-circulară atât la ferestre, cât şi la frontoane şi la turlă; aceste arcade sunt formate numai din cărămizi cu rosturi largi, în oposiţie cu cele din Balcani, care sunt compuse din cărămizi alternate cu piatră (Mesembria, Târnovo şi Nicopoli).

Cornişele urmează formele bizantine obişnuite cu cărămizi în diagonală, formând zimţi. Nicio ornamentaţie nu se găseşte în faţade. (Ferestrele actuale cu chenare de piatră sunt din veacul al XVIII-lea, când acest monument trebue să fi suferit transformări de oareşicare importanţă.)

[1] Theotokos, Kilissegeami.

Turla este circulară în interior şi poligonală cu douăsprezece laturi în exterior. Patru ferestre lungi situate în direcţia axelor luminează interiorul, celelalte laturi sunt oarbe în exterior şi rotunjite în formă de nişe în interior.

Cele două contraforturi laterale sunt din altă epocă şi aşezate probabil în veacul al XVIII-lea sau al XIX-lea, pentru a întări zidurile slăbite în acele puncte. Se ştie că contrafortul este un element străin de arhitectură bizantină propriu-zisă.

Interiorul este măreţ şi de un efect impunător, atât prin proporţiile lui generale, cât şi prin înălţimea bolţilor. Ochiul îmbrăţişează dintr'o singură privire întreg spaţiul interior. Lumina este bine difusată prin ferestre aflate la diferite înălţimi şi în diferite direcţiuni[1].

Dimensiunile bisericii în interior sunt de zece metri lărgime pe douăzeci de metri lungime, cuprinzând şi pronaosul.

RESUMAT. Această grupă de biserici de origine pur bizantină prin modul de construcţiune, prin efectul arhitectonic, prin lipsa sânurilor laterale, într'un cuvânt prin caracterul său atât de bine definit şi atât de diferit de acel al grupelor de monumente ce vor urma, formează în veacul al XIV-lea o familie isolată, originară din Bizanţ. Vedem urmele ei în Nicopoli, apoi în Curtea-de-Argeş.

Vom vedea într'adevăr că toate bisericile din această epocă au sânuri laterale, fie că ele îşi trag originea din arta sârbească, fie că în ele se vădeşte vre-o altă înrâurire.

Va trebui, ca să ajungem în veacul al XVI-lea şi în al XVII-lea, ca să găsim biserici inspirate din arhitectura acestor importante monumente şi în care să învie unele din caracterele lor. Astfel la Târgovişte avem vechea Mitropolie clădită de Neagoe Basarab în 1518 şi astăzi dispărută; tot în Târgovişte avem Biserica Domnească ridicată de Petru Cercel în 1583, iar la Craiova în mijlocul veacului al XVII-lea vom găsi biserica Sf. Dumitru, datorită lui Matei Basarab (1652), în care vom regăsi pentru ultima oară planul în formă de cruce greacă, având forma crucii exprimată atât în plan cât şi în spaţiu.

[1] Pentru mai multe detalii asupra acestui important monument a se vedea B. C. M. I., *Curtea Domnească din Argeş*, anul 1923.

www.dacoromanica.ro

CAPITOLUL IV.

ÎNRÂURIREA SÂRBEASCĂ.

Se ştie că în veacul al XIV-lea călugărul Nicodem, venind din Serbia, înfiinţează în 1374 mănăstirea Vodiţa şi apoi pe cea din Tismana în Oltenia; aceste două aşezări în starea lor actuală nu ni pot da decât o documentare foarte incomplectă asupra caracterelor lor primitive. Intr'adevăr, **mănăstirea Vodiţa** nu mai este şi din biserica ei nu se găsesc astăzi decât două ziduri pe jumătate dărâmate. Săpături recente făcute de d. V. Drăghiceanu au dat la iveală temelia bisericii, care ni arată un plan cu naos în formă de treflă, cu un pronaos dreptunghiular. Materialele găsite în săpătură dovedesc o arhitectură îngrijită în care piatra cioplită în asise regulate alternează cu cărămida.

Mănăstirea Tismana este astăzi cu totul transformată, iar biserica ei, care pare a fi păstrat, în cea mai mare parte, dispoziţiunile sale generale, este în întregime renovată în ceia ce priveşte arhitectura ei exterioară, care nu mai presintă niciunul din caracterele sale primitive, afară doar de o urmă de asise de piatră cu câteva cărămizi aparente care par a fi fost smălţuite (în colţul absidiolei din spre Sud).

Planul bisericii este bine desvoltat, naosul în formă de treflă. are un altar spaţios cu două absidiole laterale care par a fi fost modificate în urmă. Turla panfocratorului este înaltă, ridicată pe arcuri lungi şi svelte. Pronaosul dreptunghiular este încoronat cu o a doua turlă mai scundă (fig. 56-58).

In afară de aceste două biserici ni-au mai rămas din veacul al XIV-lea biserica dela mănăstirea Cozia şi cea dela Cotmeana, ambele ridicate de Mircea-Vodă cel Bătrân.

Biserica dela Cozia este un monument strălucit, având toate caracterele arhitecturii sârbeşti din şcoala Moravei[1]. Această biserică întruneşte la un loc caracterele generale ale celor două biserici precedente, însă desvoltate şi perfecţionate (fig. 59-80).

Biserica din mănăstirea Cotmeana, având un caracter a parte, va fi studiată separat în paragraful următor (fig. 81-93).

Caractere generale. Bisericile din această grupă sunt cronologiceşte primele în ţară care au planul în formă de treflă, plan zis şi triconc sau trilobat. Această dispoziţiune nouă dă acestor monumente o înfăţişare cu totul diferită de acelea din grupa precedentă: Biserici cu navă unică, ele au naosul încoronat cu o turlă înaltă bine sprijinită de cele trei abside. Pronaosul dreptunghiular este cu sau fără turlă, în cel d'intâiu cas turla este mai scundă, după modelul celei dela biserica din Cruşevaţ.

Această grupă de biserici se distinge printr'o dispoziţiune constructivă specială, caracteristică a bisericilor sârbeşti din Valea Moravei şi care presintă o deosebită importanţă: Naosul este compus dintr'o travee principală pătrată în plan, peste care se razimă cupola pantocratorului, şi din două travee secundare, egale sau nu, având formă dreptunghiulară, care încadrează naosul spre Răsărit şi spre Apus. Dispoziţia acestor travee este astfel că arcurile mari laterale care susţin turla spre Nord şi Sud sunt proptite spre Est şi Vest prin cele două arcuri mai mici ale traveelor secundare, arcuri alipite în interior la zidurile dela Nord şi Sud. Acest sistem este complectat prin zidurile absidelor laterale care proptesc celelalte două arcuri mari, ce susţin turla spre Est şi Vest (fig. 51, 56, 59, 65).

Prin această remarcabilă dispoziţiune constructivă, împingerile resultate din greutatea turlei sunt echilibrate în mod raţional, iar deschiderea arcurilor, diametrul lor, este redus faţă cu spaţiul interior disponibil, ceia ce micşorează împingerile laterale şi înlesneşte construcţiunea edificiului.

Din dispoziţiunea de mai sus resultă unele consecinţe de care arhitecţii sârbi s'au servit pentru a obţinea efecte originale în faţade. Intr'adevăr zidul exterior al traveelor secundare dela naos se opreşte la un nivel ceva mai ridicat decât arcul interior alipit de el, iar de aici în sus se ridică zidul care stă peste acest arc. Se produce astfel la partea superioară o retragere a zidului spre interior, ceia ce dă naştere la o poală având un

[1] Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*, şi G. Balş, *O visită la câteva biserici din Serbia*, Bucureşti 1911.

www.dacoromanica.ro

acoperiş separat: poala este câte odată întreruptă printr'un fronton rotunjit sau ascuţit. Această dispoziţiune a existat şi la Cozia, cum există şi la Cruşevaţ, la Liubostinia şi, la noi, la biserica Mănăstirii Dealului (fig. 66).

La Cozia, în urma transformărilor produse de timp şi poate în urma restaurării din vremea lui Constantin Brâncoveanu, urmele acestei disposiţiuni au dispărut.

O altă particularitate a bisericilor sârbeşti din această epocă este disposiţiunea arcurilor dela basa turlelor, care constă din patru arcuri interioare, aşezate peste arcurile mari care susţin turla pantocratorului; aceste noi arcuri sunt visibile în interiorul bisericii şi sunt răzimate, la colţuri, pe patru console. Scopul lor este de a micşora diametrul turlei şi de a transmite presiunile direct pe picioarele de zidărie dela colţuri, descărcând astfel arcurile. Principiul este acelaşi ca acel arătat mai sus pentru naos şi consecinţele similare: Basa turlei spre exterior se compune dintr'o primă parte inferioară, răzimată direct pe arcurile mari, şi o a doua parte superioară, mai retrasă, răzimată pe arcurile interioare de care am vorbit mai sus. Partea inferioară se termină cu un fronton sau o arcadă în care se deschide o ferestruie rotundă (fig. 61, 62, 64, 65).

Forma specială a basei turlei care resultă din această disposiţiune se poate vedea la Calenici, Cruşevaţ, şi la noi la Cozia într'o măsură mai puţin accentuată.

Materiale şi procedeuri de construcţie sunt în genere cele din şcoala bizantină studiate anterior la monumentele din grupa constantinopolitană; totuşi trebuiesc observate unele deosebiri. Regăsim aici alternanţa zonelor de piatră şi celor de cărămidă aparentă. Piatra însă se compune din blocuri mari, cioplite frumos de către meşteri pietrari iscusiţi. Cărămizile sunt de asemenea fabricate cu îngrijire în tipare de diferite forme. Principala deosebire constă însă în tehnica pietrei cioplite şi sculptate.

În ruinele dela Vodiţa s'au găsit pietre cioplite de dimensiuni destul de mari, cu feţele profilate în genul celor dela Cozia; nu s'au găsit însă urme de piatră sculptată; de asemenea la Tismana nu s'a păstrat nicio urmă de piatră sculptată din epoca primitivă. La Cozia s'a dat la iveală toată arhitectura faţadelor ascunse sub tencuială aplicată probabil în timpul lui Constantin Brâncoveanu.

Aici ne găsim în faţa unui monument foarte frumos lucrat cu o decoraţie de piatră sculptată foarte bogată şi variată. Se mai găsesc împrejurul arcadelor de piatră linii decorate compuse din teracote având forma unei flori cu patru petale. Asemenea decoraţiune se întâlneşte şi la bisericile din Valea Moravei şi în Serbia bizantină [1], precum şi la Mesembria.

Plastica monumentală resultă din disposiţiunile planului în treflă, cu o singură navă, lungită spre Apus prin adaosul pronaosului. Acesta dă bisericilor din această grupă o înfăţişare mai elegantă, care se îndepărtează de planul central al bisericilor de origine pur bizantină, spre a se apropia de acel al bisericilor din Moldova, care şi ele au drept basă planul în treflă. Acest caracter al planului tras în lungime este încă accentuat prin proporţiile înalte ale arcurilor interioare specifice bisericilor din Serbia, precum de altfel şi celor din Moldova. Din această proporţie elegantă a arcurilor resultă şi înfăţişarea înaltă a edificiului tras încă în înălţime prin toate liniile verticale produse de forma poligonală a absidelor.

Plastica decorativă este dată de alternanţa zonelor de piatră şi a celor de cărămidă, pe de o parte, şi de sculptura pietrei, care este foarte bogată, atât la unele din bisericile din Valea Moravei, cum este cea dela Calenici, cât şi la biserica noastră din Cozia. In ceia ce priveşte bisericile din Vodiţa şi Tismana, este probabil că plastica lor decorativă urma aceleaşi norme, poate mai simple în ceia ce priveşte sculptura, aceste din urmă fiind biserici numai mânăstireşti, pe când biserica din Cozia este domnească. Sculptura pietrei este aici foarte bogată şi fin executată; profilaturile şi motivele care decorează arcadele şi timpanele, chenarele ferestrelor, brâurile, etc., sunt frumos compuse, foarte variate şi perfect executate. Rosete mari de piatră ajurată decorează arcadele la partea lor superioară şi servesc pentru luminarea şi ventilarea interiorului.

DETALIILE. **Soclul** este o simplă ieşitură neprofilată şi puţin proeminentă.

Brâuri de piatră se găsesc la Cozia la diferite înălţimi: supt ferestre şi la naşterea arcadelor.

Arcadele din faţadă sânt mari şi înalte până sub cornişe; ele sunt puţin proeminente faţă cu planul exterior al zidului, arhivolta de piatră sculptată fin, centrul arcadei decorat cu o rosetă de piatră ajurată.

Frontoanele par a fi fost un element adesea-ori usitat la aceste biserici; în Serbia se văd şi astăzi o profuşiune de frontoane suprapuse la partea superioară a faţadelor. La Cozia s'a descoperit un asemenea fronton rotunjit în faţada

[1] Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*.

www.dacoromanica.ro

din spre Apus; la basa turlei avem o arcadă proeminentă ca un fronton.

Ferestrele au chenare de piatră sculptată în genere arcuite la partea superioară. Uşile nu au lăsat urme de formele lor primitive.

Cornişele au dispărut; se poate ca ele să fi fost de cărămidă în zimţi, ca la bisericile bizantine, sau de cărămidă şi piatră cioplită, aşa cum a fost restaurată cornişa bisericii din Cruşevaţ.

Turlele par în genere puţin înalte, însă ele sunt aşezate pe o basă cubică destul de voluminoasă şi compusă, cum am văzut, din două părţi suprapuse. Forma elegantă şi proporţia înaltă a bisericilor sârbeşti provine mai mult din proporţia înaltă a bolţilor şi deci a zidurilor din faţadă, din care resultă o turlă aşezată la înălţime mare; proporţia propriu-zisă a turlei însă nu este înaltă.

Am văzut una din dispoziţiunile speciale ale turlelor sârbeşti, care constă în adausul a patru arcuri interioare răzimate la colţuri prin console (fig. 64, 65).

O altă disposiţiune pe care o întâlnim la ambele turle ale bisericii din Tismana constă din reducerea planului pătrat al arcurilor mari la un plan octogonal, prin arcuri de colţ (trompes d'angle). Turla este astfel octogonală în interior ca şi în exterior, în loc de a fi circulară, cum e în genere.

Această disposiţiune o vom găsi şi la pantocratorul Bisericii Episcopale din Argeş (1512), dar altfel executată (fig. 146).

* * *

DESCRIEREA BISERICILOR DIN GRUPA SÂRBEASCĂ.

Vodiţa, cea mai veche aşezare a călugărului Nicodim (1374), este situată în apropierea Vârciorovei. Astăzi este complect ruinată: numai două bucăţi de ziduri informe, de piatră brută, mai stau încă în picioare. Temeliile bisericii, care erau acoperite cu pământul adus de ape din dealul apropiat, au fost descoperite de curând prin săpăturile făcute de d. V. Drăghiceanu (fig. 51-55).

Planul are disposiţia bisericilor sârbeşti descrisă mai sus. Naosul în formă de treflă se compune din cele trei travee caracteristice, care aici sunt toate inegale. Cea dela mijloc formează pătratul peste care se înalţă turla; punctele ei de razim sunt însă insuficiente ca dimensiuni şi aceasta a contribuit de sigur la prăbuşirea ei; altarul este spaţios însă, contrar disposiţiunilor usitate, raza absidei e mai mică decât a sânurilor laterale. Pronaosul este dreptunghiular şi se cunosc încă urmele bolţii lui.

Zidăria este din piatră brută; arhitectura exterioară, cel puţin la partea inferioară, după materialele ce s'au găsit în săpătură, era lucrată din asize de piatră cioplită cu îngrijire; bucăţile găsite au aproximativ 55 centimetri înălţime, cu feţele şi muchiile regulate; ele presintă colonete angajate la colţuri ca la Cozia şi resalituri care nu se pot reconstitui fiindcă pietrele găsite sunt în număr prea mic. Aceste asise de piatră par a fi fost alternate cu fâşii orizontale de cărămidă aparentă. Aceste puţine rămăşiţe dovedesc totuşi că edificiul acesta era lucrat cu îngrijire de către cioplitori pricepuţi. Luugimea totală a bisericii era de 18 metri şi lărgimea mijlocie de 6 metri aproximativ. Acestea sunt cotele interioare.

Mănăstirea Vodiţa era aşezată în apropierea unei ape de munte, care cu timpul a mâncat malul. Astăzi pământul care continuă a se surpa a ajuns la câţiva metri de temeliile bisericii, care în câţiva ani vor dispărea complect. Rămăşiţele de materiale mai importante care au fost găsite în pământ s'au transportat la liceul din Turnul-Severin şi s'au depus în Museu.

BISERICA MARE A MÂNĂSTIRII COZIA, zidită de Mircea-Vodă cel Bătrân la 1393, este, după cum am văzut, o biserică sârbească din Valea Moravei, zidită desigur de un meşter sârb. Ea presintă într'adevăr o mare asemănare cu cele de la Calenici, Cruşevaţ, Liubostinia şi Rudeniţa[1]. Planul este în formă de treflă cu o singură turlă pe naos; pronaosul este aproape pătrat şi boltit cilindric, iar în faţa lui a fost adăugat de către Constantin-Vodă Brâncoveanu un pridvor pe coloane.

Disposiţia naosului este aceia studiată mai sus la caracterele generale ale grupei: am văzut cum această disposiţiune ingenioasă micşorează deschiderile arcurilor şi ale bolţilor şi în consecinţă reduce împingerile lor astfel că resultanta presiunilor este menţinută în limitele impuse de legile echilibrului.

Naosul este mărit printr'un altar spaţios cu două firide laterale resultând din arcurile caracteristice ale disposiţiunii studiate mai sus.

Arhitectura exterioară este remarcabilă din toate punctele de vedere şi dovedeşte existenţa în Serbia din această epocă a unei şcoli de artă ajunsă la o expresiune desăvârşită, la un „stil".

Acest stil derivă evident din arta bizantină; gă-

[1] Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*, şi G. Balş, *O vizită la câteva biserici din Serbia*, Bucureşti 1911.

www.dacoromanica.ro

sim şi aici alternanţa zonelor de piatră şi a celor de cărămidă; piatra este aici cioplită cu îngrijire, de asemenea cărămizile sunt de o bună fabricaţiune; ele au 6 centimetri şi rostul dintre ele are 2-3 centimetri.

Corpul bisericii este decorat cu arcade lungi şi înguste pornind dela soclu şi ridicându-se până supt cornişă. Cele dela părţile drepte sunt adânci de o jumătate de cărămidă faţă cu nivelul zidului, iar cele poligonale dela altar şi sinuri sunt separate prin colonete supţiri având înălţimea întregii arcade. Partea superioară a arcadelor este bogat ornamentată printr'un chenar de piatră fin sculptat şi răzimat pe o colonetă tot de piatră înfăţişând o frânghie răsucită. Două brâuri de piatră orizontale taie arcadele în trei zone, aproape egale, brâul superior înconjoară toată biserica de jur împrejur, cel de jos există numai în dreptul altarului şi al sinurilor şi este întrerupt în dreptul ferestrelor.

Ferestrele sunt împodobite cu frumoase cheeare de piatră sculptată, având forme şi motive variind dela o fereastră la alta. Se poate observa că aceste ferestre (dela naos) au fost lungite în jos şi că ele se opriau la origină în dreptul brâului de piatră de jos, care probabil că nu era întrerupt cum este astăzi. In partea de sus a arcadelor se află frumoase rosete de piatră sculptată şi ajurată, care luminează şi ventilează bolţile bisericii. La rosete ca şi la ferestre motivele sculpturale sunt foarte variate (fig. 67-74).

Se mai observă că atât extradosul arcadelor, cât şi acel al rosetelor şi al ferestrelor este încercuit cu un rând de mici ornamente de teracotă în formă de flori cu patru petale, înecate în mortar. Asemenea ornamente se găsesc în bisericile din Balcani şi din Serbia bizantină. **Cornişele** lipsesc, căci toată partea superioară a zidăriilor mai sus de arcade este reînoită. Turla este joasă, dar bine proporţionată; ea aminteşte proporţia aceleia dela Biserica Domnească din Argeş. E poligonală şi are ferestrele înguste şi lungi, arcuite la partea superioară. E probabil că la origine cornişa ei urma linia arcadelor proeminente care în urmă au fost rătezate şi tencuite. Astăzi însă cupola stă pe o cornişă orizontală. Basa turlei este largă şi înaltă; pe fiecare din feţele ei se află o arcadă care se aseamănă cu arcadele din faţadă, şi în mijlocul ei se află o rosetă de piatră ajurată.

La pronaos fèrestrele sunt din timpul lui Brâncoveanu, ca şi întregul pridvor.

Ornamentaţia sculpturală este compusă când din motive geometrice, când din împletituri, când din motive florale, stilisate: aceste diferite motive se combină între ele în mod armonios şi dovedesc mult simţ decorativ. Credem că originea acestei sculpturi trebuieşte căutată mai mult în arta armenească şi caucaziană.

BISERICA MĂNĂSTIRII TISMANA are dimensiuni mai mari ca acele precedente; 20 metri lungime totală pe 6 metri lărgime aproximativ în interior. Ea presintă, pe lângă dispoziţiunile de plan sârbeşti ale bisericilor precedente, absidiolele din dreapta şi din stânga altarului, care lipsesc în şcoala sârbească din Valea Moravei. Acest caracter apropie biserica din Tismana de cele curat bizantine. Pe de altă parte turla pe pronaos este de un caracter curat sârbesc din Valea Moravei: îl întâlnim la Cruşevaţ şi la Calenici, pe când el nu există în acea epocă la bisericile bizantine din Constantinopol, dar câte odată în Balcani (Mesembria şi Stenimachos). De altfel şi proporţiile exterioare şi cele interioare, înalte şi svelte, se apropie de cele sârbeşti.

Dacă interiorul pare a fi păstrat formele cele vechi, nu tot astfel este arhitectura exterioară, care a fost complect transformată în veacul al XVIII-lea şi tencuită pe din afară, astfel că în starea de astăzi nu ni putem face o ideie lămurită despre caracterul arhitectonic primitiv al acestui monument.

RESUMAT. In oposiţie cu grupa precedentă, care cuprindea numai biserici fără sinuri, avem aici din contra numai biserici cu sinuri. Vom vedea mai departe că aceste două tipuri formează basele arhitecturii noastre bisericeşti. Din ele, din desvoltarea lor şi din combinaţia lor derivă toate bisericile care se vor clădi în veacurile următoare,

Bisericile din Vodiţa şi din Cozia par a fi avut aceiaşi arhitectură, cum au şi acelaşi plan. Biserica dela Cozia, tip desăvârşit al arhitecturii sârbeşti din şcoala Moravei, are şi caractere comune cu arhitectura din Serbia bizantină şi din Macedonia.

Biserica din Tismana se leagă pe de o parte cu bisericile sârbeşti prin dispoziţiile planului şi composiţia generală; se depărtează însă de ele prin dispoziţia altarului, căruia i se adaugă aici absidiolele, caracter care apropie această biserică de cele de stil curat bizantin.

Se poate însă ca absidiolele altarului să fi fost adăugate în timpul restaurării din veacul al XVIII-lea. Intr'adevăr din examinarea planului se poate face ipotesa că altarul a suferit o importantă remaniere, care poate fi pusă în relaţiune cu renovarea complectă a faţadelor, când s'au alternat şi formele absidelor, atât la altar, cât şi la sinuri.

www.dacoromanica.ro

CAPITOLUL V.

INRÂURIREA MACEDO-BALCANICĂ.

Inrâurirea macedo-balcanică se poate constata la o singură biserică din Muntenia. Aceasta este biserica mănăstirii Cotmeana din județul Argeș, întemeiată de Mircea-Vodă cel Bătrân în anul 1389. Trebuie să mai notăm însă și oareșcare procedee venite din Balcani la o altă biserică din grupa constantinopolitană și anume la Nicopòli, unde alternarea pietrelor și cărămizilor la arcurile turlei este aceiași ca la bisericile din Mesembria și din Macedonia.

BISERICA MĂNĂSTIRII COTMEANA este de dimensiuni foarte reduse. Are 12 metri 50 lungime și 4 metri 35 lățime în interior. Ea este formată dintr'o singură încăpere având altar semi-circular și două sinuri laterale. Acestui naos i se adăuga la început, probabil, un pronaos sau un pridvor, cum vom vedea mai jos. Pronaosul de astăzi este reclădit de către Constantin-Vodă Brâncoveanu în veacul al XVIII-lea.

Biserica este acoperită printr'o boltă cilindrică, iar zidăria pare în întregime executată din cărămidă. Fațadele sunt decorate cu firide lungi și înguste, care ocupă toată înălțimea zidurilor dela pământ până sub cornișă. Arcadele care încoronează aceste firide sunt, ca și toată fațada, executate din cărămizi aparente înguste de 5-6 cm., lucrate cu rosturi largi. In jurul arcului se află un rând de discuri de teracotă smălțuită de 9-10 centimetri diametru, colorate alternativ în verde și în cafeniu. In jurul acestor rânduri de discuri se mai află un rând de cărămizi așezate în sensul lungimii lor.

Discurile urmează liniile arcadelor ale brâurilor și ale cornișelor. In timpanele dintre arcade se mai găsesc discuri formând prin dispoziția lor cruci și diferite figuri.

Soclul este fără profil și format numai din linia inferioară întreruptă a firidelor de pe fațade.

Brâu nu există decât doar sub cornișă: un șir de discuri smălțuite, care în dreptul altarului sare la un nivel mai jos.

Ferestrele sunt foarte mici și înguste, arcuite la partea superioară și fără chenar, întru cât privește cele din epoca clădirii. Cele mai multe dintre ele sunt însă din veacul al XVIII-lea, ca și pridvorul din spre Nord, adaus de Vodă Ipsilanti.

Cornișele sunt astăzi în cărămidă aparentă, după forma bizantină obișnuită; ele sunt însă refăcute în urmă din cărămizi mai mari și executate fără artă, așa că nu avem niciun indiciu asupra formei cornișei primitive.

Se observă că la altar cornișa este la un nivel mai jos decât la corpul bisericii, însă mai sus decât la sinuri.

Biserica pare a fi avut un pronaos sau un pridvor. Intr'adevăr, pe fațada de Sud și spre Apus, acolo unde se face legătura cu pronaosul actual, adăugat de Constantin-Vodă Brâncoveanu, se vede nașterea unei arcade la un nivel mai jos ca al firidelor și alcătuită în același gen ca acestea, având extradosul decorat cu un rând de discuri smălțuite. Nu este cu putință a stabili forma acestui pridvor dispărut, de oare ce partea din spre Apus este reclădită cu mult în urmă. Dacă mai adăugăm că pridvorul deschis este un element care nu apare în arhitectura noastră decât în veacul al XVI-lea și al XVII-lea, resultă că ne găsim aici în fața unei probleme care în starea de astăzi nu poate fi resolvată. O altă ipoteză ar fi că pridvorul a fost decorat cu arcade oarbe, ca cele ce vedem la biserica din Târnovo, și că el ar fi fost adăugat odată cu sinurile, care au și ele arcadele la un nivel mai jos, probabil într'o epocă puțin posterioară clădirii bisericii, arhitectura fiind aceiași (figurile 89, 90 și 91). Trebuiește observat într'adevăr că firidele de pe suprafața exterioară a sânurilor sunt mai joase ca acele de pe corpul bisericii și că zidăria sânurilor nu are legătură cu aceia a pereților bisericii, ceia ce dovedește că sânurile au fost adăugate în urmă. Această ipotesă se confirmă prin faptul că decorația pereților bisericii urmează supt acoperișul sânurilor, ceia ce dovedește evident că acestea au fost adause posterior, dar probabil puțin timp în urmă, căci elementele arhitectonice și modul de execuție sunt aceleași.

RESUMAT. Biserica din Cotmeana rămâne iso-

www.dacoromanica.ro

lată, neputând fi clasată în niciuna din grupele de monumente din aceiaşi epocă. Prin planul ei în formă de treflă, ea se apropie de grupa sârbească; prin lipsa turlelor şi bolta simplă de formă cilindrică, ea se deosebeşte însă de această grupă. Prin arhitectura ei şi prin discurile de teracotă de pe faţade, ea se leagă cu bisericile din Balcani. Tot prin arhitectura ei şi prin construcţia ei exclusiv executată din cărămidă, ea se înrudeşte şi cu grupa următoare la bisericilor de origine şi înrâurire atonică.

---

www.dacoromanica.ro

ÎNRÂURIREA MUNTELUI ATHOS.

Bisericile pe care le-am clasat în această grupă sunt caracterisate prin combinarea elementelor principale ale celor două grupe precedente: adecă pe de o parte turla centrală stând pe patru stâlpi isolaţi ca la Biserica Domnească din Argeş şi pe de altă parte planul în formă de treflă al bisericilor din grupa precedentă. La aceste elemente cunoscute se adaugă un element nou: pridvorul deschis pe stâlpi, care se întâlneşte aici pentru prima oară în arta noastră monumentală (fig. 94-118).

Biserica din Snagov (fig. 94-110) întruneşte disposiţiunile de plan arătate mai sus, care sunt caracteristice bisericilor dela Muntele Athos, în afară de pridvorul care presintă acolo alte forme. O altă biserică care se aseamănă cu cea din Snagov şi pe care o vom studia tot aici, este **Mitropolia Veche din Târgovişte** (fig. 111-118), a cării disposiţie de plan este aceiaşi ca la Snagov, cu singura deosebire că lipsesc sânurile laterale şi că între naos şi pridvor se găseşte un pronaos; ca o consecinţă a lipsei sinurilor, reapar frontoanele laterale rotunjite ale grupei constantinopolitane, aşa că Mitropolia din Târgovişte constituie un tip intermediar între Biserica Domnească din Argeş, adecă grupa constantinopolitană, şi biserica din Snagov, adecă grupa atonică.

Caractere generale. Cum am arătat mai sus, la aceste biserici **naosul** urmează disposiţia cunoscută a turlei centrale stând pe patru stâlpi.

Altarul este desvoltat şi compus dintr'o absidă principală centrală, la care se adaugă într'o parte şi într'alta absidiolele care formează proscomidia şi diaconiconul.

Pronaosul repetă disposiţia naosului cu o turlă centrală stând pe cei patru stâlpi. Acest pronaos ar putea fi denumit mai exact *pridvor,* căci avem aici pe trei laturi arcade deschise răzimate pe stâlpi. Spaţiul dintre arcade este zidit, dar de sigur într'o altă epocă şi nu dela început.

Ambele biserici pe care le studiem aici sunt mari şi încăpătoare faţă cu cele din grupele precedente. Ele sunt în întregime zidite din cărămidă, care rămâne aparentă în faţade. Unele documente represintă Mitropolia Veche din Târgovişte tencuită pe din afară, dar credem că această transformare s'a făcut la restaurarea ei de către Constantin-Vodă Brâncoveanu, odată cu zidirea arcadelor pridvorului.

Repeţirea şi juxtapunerea a două unităţi de importanţă aproximativ egală, cum sunt aici naosul şi pronaosul sau pridvorul, unităţi care urmează aceleaşi disposiţiuni şi forme, s'ar putea explica, credem, prin destinaţia acestor biserici, una monastică şi cealaltă mitropolitană, ambele menite a servi unei populaţii numeroase de călugări şi de mireni, care asculta slujba religioasă în pronaos sau pridvor, pe când naosul era reservat Curţii şi clerului.

Mai avem exemple de biserici cu pronaos foarte desvoltat pe la diferite mănăstiri, ceiace confirmă părerea de mai sus; astfel sunt cele de la mănăstirile din Hurezi, din Cotroceni, dela Biserica Episcopală din Argeş şi din Văcăreşti; de asemenea Mitropolia din Bucureşti are atât un pronaos, cât şi un pridvor, ambele bine desvoltate.

S'a explicat importanţa pronaosului dela Biserica Episcopală din Argeş prin destinaţia ei de necropolă domnească. Explicaţia poate fi valabilă, dar trebuieşte observat că mai toate bisericile domneşti ca şi altele serviau de obiceiu drept lăcaş de ultimă odihnă ctitorilor şi familiei lor.

La Snagov stâlpii exteriori ai pronaosului sunt astăzi zidiţi între ei printr'o umplutură adăugată la o altă epocă; dar faptul că pe păreţii interiori ai acestui pronaos se găseşte o zugrăveală veche, care pare a fi din veacul al XVI-lea, dovedeşte că zidăria dintre stâlpi e dintr'o epocă foarte apropiată de originea însăşi a bisericii, dacă nu chiar dela început.

La Mitropolia Veche din Târgovişte, ştim din documente, d'inainte de dărâmarea ei de către arhitectul Lecomte du Nouy şi din timpul dărâmării [1], că partea din spre Apus era deschisă pe trei laturi şi răzimată spre exterior pe stâlpi rotunzi de cărămidă, era prin urmare un adevărat pridvor, care a fost zidit, poate, puţin timp după naos, sau poate în timpul restaurării bisericii de către Constantin-Vodă Brâncoveanu, care a tencuit-o şi zugrăvit-o în exterior, astfel cum o arată acvarela pictorului Satmary.

[1] Vezi releveul, fig. 116, 117.

www.dacoromanica.ro

Din studiul acestor două importante monumente se poate deduce că ele sunt clădite de acelaşi meşter sau de doi meşter, făcând parte din aceiaşi şcoală. Dispoziţiunile planului dela Snagov ni permit a afirma că acel meşter făcea parte din Şcoala dela Muntele Athos[1].

Faptul că ambele pronaosuri sau pridvoare ale acestor monumente au fost închise într'o epocă posterioară clădirii lor ni permite a presupune că meşterul, originar dintr'o ţară sudică, cu climă mai dulce, a clădit pridvoarele deschise, cum le-ar fi clădit în ţara lui, fără a cunoaşte bine clima ţării noastre, ceiace a impus, mai târziu, închiderea lor pentru a putea fi utilisate mai cu folos şi în tot timpul anului.

Materiale şi procedee de construcţie. Nu mai găsim aici asisele alternate de piatră şi de cărămidă ca la grupele precedente, ci cărămida aparentă este uniformă pe toată suprafaţa faţadelor. In starea de astăzi, numai timpanele dela partea superioară a arcadelor dela Snagov sunt tencuite. Cărămida este frumoasă şi de bună fabricaţie, şi are formele cerute de plastica faţadelor: rotunjită, teşită sau profilată. Procedeele de construcţiune sunt cele bizantine, pe care le-am studiat la bisericile de origine constantinopolitană[2].

Plastica monumentală este impunătoare. Dimensiunile importante ale edificiilor, înălţimea turlelor, proporţiile înalte ale arcadelor şi ale firidelor dau acestor biserici o înfăţişare măreaţă.

La Snagov poate să fi fost la origine mai multe turle, ca la bisericile din Muntele Athos; proporţia elegantă a celei existente de pe naos ni permite să ni închipuim aspectul strălucit ce putea presinta această biserică.

Turla de pe pronaos căzută împreună cu bolţile dinprejur a fost refăcută târziu de tot, aşa cum o vedem. De sigur că altfel se presinta ea în vechime, dar nu avem niciun document care să ni permită a determina sau a face vre-o ipotesă asupra formei ei anterioare.

Vechea Mitropolie din Târgovişte era cea mai mare dintre bisericile din ţară. Turla de pe naos avea un diametru interior de vre-o 6 metri şi o înălţime proprie aproape dublă, cu ferestre lungi aşezate în două registre suprapuse. O altă turlă mare se află pe mijlocul pronaosului şi alte şase turle mai mici, laterale, încadrau frontoanele Se poate că nu toate turlele să dateze dela origine, ci unele din ele să fi fost adăugate în timpul restaurării lui Brâncoveanu. După puţinele documente care ni-au rămas, acest monument trebuie să fi fost foarte impunător.

Trebuieşte observat că la Târgovişte cele două părţi ale bisericii par a fi fost concepute şi executate una după alta, căci nu au legătură de composiţie între ele. Intr'adevăr nici brâul, nici cornişele nu se ţin între ele. La Snagov, din contră, cornişa este peste tot la aceiaşi înălţime şi arcadele pronaosului se armonisează cu arcaturile dela naos, astfel încât composiţia arhitectonică capătă unitatea care se cuvine unui monument.

Plastica ornamentală este obţinută prin utilisarea exclusivă a cărămizii aparente. Elementul cel mai frumos şi mai decorativ este arcada pe stâlpi dela Snagov (fig. 98-99). Ea este înaltă şi proporţionată şi se ridică până supt cornişa corpului bisericii. Arcadele dela Târgovişte au altă proporţie, mult mai joasă şi mai greoaie, formele sunt mai simple. In afară de partea anterioară a bisericii dela Snagov, compusă, cum am văzut, dintr'un singur element, arcada pe stâlpi, restul faţadelor la ambele biserici se compune din două registre suprapuse, în care se deschid ferestrele, mai mari la partea inferioară, mai mici în registrul superior. La Snagov ambele registre de arcaturi sunt înalte şi înguste şi terminate în plin cintru la partea lor superioară, pe când la Târgovişte arcaturile de sus sunt mai largi, iar cele dela naos sunt mici şi scurte, formând ca un fris de arcuri în semi-cerc, răzimate pe console (fig. 112).

De astfel şi la Snagov, arcaturile din registrul superior, care au o proporţie mult mai înaltă, sunt răzimate pe console de cărămizi profilate, astfel încât partea superioară a faţadelor este în „porte à faux" faţă cu cea inferioară (fig. 107 şi 108).

Timpanele dintre arcaturile ambelor registre sunt, la Snagov, ornate cu cruci formate din cărămizi sau zigzaguri orizontale şi verticale pe câmp tencuit.

DETALII. **Soclu** nu există la niciuna din aceste biserici.

Ferestrele sunt în formă de arcuri în semicerc, fără chenare de piatră.

Arcadele şi firidele sunt de asemenea în semi-cerc, compuse din mai multe arcuri, formând resalite succesive, care prin umbrele lor dau efectul plastic dorit. Extradosul arcadelor este decorat cu zimţi formaţi din cărămizi, în zimţi, după procedeul bizantin cunoscut.

Cornişele urmează de asemenea formele cunoscute.

Capitelele, stâlpii, consolele, sunt compuse din cărămizi speciale, făcute în tipare, ro-

[1] Vezi G. Balş, *Notă despre arhitectura Muntelui Athos.*
[2] Vezi Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins.*

www.dacoromanica.ro

tunjite, canelate, teşite, în formă de consolă, etc.

Stâlpii au o conformaţie specială şi produc un frumos efect decorativ: ei sunt alcătuiţi din cărămizi profilate, aşezate astfel încât canelurile lor sunt când verticale, când înclinate în spirală. Sunt şi stâlpi cilindrici (fig. 98, 99).

Uşile nu se mai pot reconstitui, fiind modificate în urmă. La Târgovişte uşa cu chenar de piatră, ale cării elemente mai există şi astăzi, este din epoca lui Constantin Brâncoveanu.

Brâuri nu există la Snagov. La Târgovişte se pare că era un brâu la naos şi altul la pronaos: ele nu sunt însă în legătură unul cu altul, ci la nivele diferite; cel de la naos pare a fi fost răţezat, poate când s'a tencuit faţada.

Acoperişurile par a fi fost cu pantă mică şi, probabil, la origine din foi de plumb aşezate direct pe bolţi.

Turlele sunt de proporţiuni înalte, aşezate pe base cu patru feţe. Corpul turlelor este poligonal, cu opt până la douăsprezece laturi. Muchile verticale dela colţuri, compuse dintr'o cărămidă rotundă, formând ca o colonetă lungă şi supţire, pe care se sprijină arcada dela partea superioară a turlei.

Ferestrele dela turle sunt lungi şi înguste, încadrate în mai multe arcuri concentrice, formând planuri diferite, astfel că în faţadă se desemnează o serie de umbre verticale, care încadrează ferestrele şi dau întregii turle aspectul înalt şi svelt care se cuvine pentru a încorona monumentul.

Acoperişul turlelor este în formă de cupolă, care câte odată se razimă de-a dreptul pe linia festonată a extradosului arcadelor şi altă dată este aşezată pe o cornişă orizontală care stă peste arcadele ferestrelor. La Târgovişte existau ambele aceste disposiţiuni.

Crucile sunt de fier, cu discuri poleite. Ele sunt înfipte într'o piatră, care formează cheia bolţii dela turlă. Aceste pietre sunt sculptate şi au forme variate şi decorate. Cele dela Târgovişte, găsite afară într'un colţ şi în parte stricate de intemperii, au fost adăpostite prin îngrijirea Comisiunei Monumentelor Istorice.

* * *

STUDIUL ŞI DESCRIEREA MONUMENTELOR DIN GRUPA ATONICĂ.

BISERICA MĂNĂSTIRII SNAGOV, clădită la 1517 de către Neagoe-Vodă Basarab se zice, pe locul altui monument dela Vlad Ţepeş, are dimensiuni mai mari decât cele studiate până acum: 16 metri lungimea şi 6 metri lărgime în interior (fig. 94-110).

Biserica se compune în plan din două părţi: **Naosul** cu turlă centrală, stând pe patru stâlpi cilindrici, isolaţi, complectat cu sinurile laterale ca la Bisericile dela Muntele Athos.

Altarul desvoltat cu câte o absidiolă în fiecare parte.

Pronaosul de asemenea pătrat, cu o turlă centrală, are aceiaşi alcătuire ca şi naosul; are însă păreţii exteriori răzimaţi pe stâlpi înalţi, cari astăzi sunt zidiţi între ei, însă cari la origine erau probabil isolaţi, aşa că acest pronaos era deschis pe trei laturi ca un pridvor. Disposiţia generală a planului este pentru naos o combinaţie a principiului constantinopolitan al turlei aşezate pe patru stâlpi, cu sinurile laterale specifice ale bisericilor atonice şi sârbeşti.

Împreunarea acestor două principii aduce o diferenţă importantă în disposiţia faţadelor faţă cu aceia a grupei constantinopolitane. Forma crucii nu mai apare în spaţiu, cu braţele ei terminate prin frontoane rotunjite ca la Biserica Domnească din Argeş; ci acoperişul este peste tot la aceiaşi înălţime; atât nava centrală, cât şi sinurile şi absidiolele formează un corp unic, având cornişa la acelaşi nivel, pe când, din contra, la Biserica Domnească din Argeş am văzut că absidiolele ca şi pronaosul au acoperişul la un nivel mai jos; aceasta din urmă disposiţiune ajută, cum am văzut, degajarea braţelor crucii, care, fiind la un nivel mai înalt, sunt desemnate în spaţiu. La Snagov crucea nu se desemnează decât în plan.

Turla de pe naos este frumos proporţionată, cu ferestre lungi, împărţite printr'o legătură de cărămidă orizontală, la mijlocul înălţimii lor. Este prima turlă pe care o găsim astfel dispusă şi având o înălţime şi o proporţie atât de frumoasă. Înălţimea ei dă de bănuit că ar fi dintr'o epocă mai târzie.

Turla de pe pronaos, căzută, a fost înlocuită la o epocă târzie cu excrescenţă informă. Ea stă pe patru stâlpi octogonali.

Bolţile urmează formele şi disposiţiunile celor dela Biserica Domnească din Argeş, afară numai de bolţile mici pe plan pătrat dela colţuri şi acele dela absidiolele altarului, care sunt acoperite cu calote sferice, în loc de berceau-uri şi bolţi în arc de cloître; ele sunt poate prefăcute mai târziu. Bolţile de la pronaos sunt căzute, probabil odată cu turla.

Faţadele sunt în întregime din cărămidă apa-

www.dacoromanica.ro

rentă, cu jocurile obişnuite de firide, arcade şi cornişe cu zimţi [1].

VECHEA MITROPOLIE DIN TÂRGOVIŞTE, clădită de Neagoe-Vodă Basarab pe la 1518, este cea mai mare biserică din câte s'au construit până la acea epocă şi chiar în epocile următoare. Ea avea într'adevăr 40 de metri lungime şi 14 metri 50 lăţime în exterior, şi se compunea din două părţi, care nu par a fi fost executate dintr'o dată (fig. 111-118).

Partea d'intâiu, cea din spre Răsărit, compusă din naos, altar şi un pronaos făcând corp cu naosul, presintă aceleaşi disposiţiuni, pe o scară mai mare, ca Biserica Domnească din Argeş, numai că partea din spre Apus, adecă pronaosul, se deosebeşte prin alcătuirea lui care îl încorporează oareşicum de-a dreptul naosului, în oposiţie cu cel dela Biserica Domnească din Argeş, care e mai isolat de naos, comunicaţia făcându-se numai prin o uşă, pe când aici cinci deschideri le leagă unul cu altul.

Partea a doua, cea din spre Apus, este de asemenea foarte desvoltată, pe un plan pătrat şi presintă o conformaţie asămănătoare cu naosul tot cu o turlă centrală stând pe patru stâlpi rotunzi. Zidurile exterioare se razimă pe coloane puternice, legate prin arcade; la origine ele erau de sigur deschise spre exterior. Înfăţişarea celor două părţi ale bisericii este aceiaşi din punctul de vedere al composiţiei faţadelor, numai că partea întâia, cea din spre Răsărit, este mai înaltă şi mai masivă. Frontoanele rotunjite termină şi aici şi acolo bolţile cilindrice care încadrează turlele centrale, desemnând forma crucii în spaţiu.

Naosul are faţadele compuse din două rânduri de ferestre suprapuse; cele de jos, cu arcuri largi şi puţin acusate, par a fi fost fără chenare de piatră; registrul de sus este mai scund şi conţine ferestre mai mici. Un brâu pare a fi despărţit aceste două registre. Frontoanele rotunjite dela partea superioară a faţadelor au câte trei ferestre alăturate.

Supt el găsim un rând de arcaturi scurte şi late, stând pe console de cărămidă. Acest element decorativ nu se întâlneşte la alte monumente din ţara noastră; el s'ar apropia ca formă de arcadele dela unele biserici din Serbia şi de cele usitate în arhitectura lombardă.

În afară de turla Pantocratorului, care este foarte înaltă şi imposantă, în afară de turla centrală de pe pridvor şi în afară de cele două turle de pe pronaosul alipit naosului, se mai găsiau turle mai mici pe absidiolele din dreapta şi din stânga altarului şi pe partea de Apus a pridvorului.

Turla Pantocratorului pare a fi avut douăsprezece sau şaisprezece laturi compuse din arcade concentrice retrase succesiv, unele faţă cu celelalte, producând resalituri verticale, aruncând umbră pe cele de alături, mai retrase. Această configuraţie este perfectă şi va rămânea definitivă în cursul veacurilor următoare.

Într'adevăr, atât din punct de vedere constructiv, cât şi din punct de vedere plastic, ea satisface în mod desăvârşit cerinţele. Ca construcţie, fiecare colţ al laturilor turlei formează ca un contrafort capabil să resiste împingerii bolţei superioare, retragerile succesive ale arcadelor concentrice dând zidăriei grosimea necesară pentru aceasta. Ca plastică, mulţimea liniilor verticale în planuri diferite, precum şi alternanţa umbrelor şi luminilor pe care le produce, dau turlei avântul şi svelteţa necesară pentru a încorona şi a exalta ansamblul monumentului. Se poate ca această turlă să fi fost modificată în veacul al XVIII-lea.

Partea din spre Apus a bisericii se presintă ca la Snagov sub forma unui pridvor, foarte încăpător, deschis pe trei laturi şi având la mijloc o turlă, stând pe patru stâlpi rotunzi. Stâlpii de la periferie au aceiaşi configuraţie ca acei dela Snagov, ei sunt însă mult mai scurţi şi par mai greoi. Ei sunt unii octogonali, alţii cilindrici, unii canelaţi vertical, alţii în spirală.

Forma bolţilor diferă de asemenea de cele dela Snagov, astăzi căzute, pentru că la Târgovişte avem planul constantinopolitan cu bolţile în cruce şi frontoanele rotujite spre faţade, pe când la Snagov avem planul în treflă cu cornişa fără întrerupere şi la acelaşi nivel.

Registrele faţadelor nu se leagă cu acelea dela naos; cel inferior se compune din arcadele pe stâlpi, cel superior din arcaturi mici, late şi scurte ca la naos. Frontoanele laterale sunt luminate prin două ferestre alăturate una de alta. Cornişele superioare ale celor două corpuri nu se leagă una cu alta.

Turla centrală a pridvorului are douăsprezece laturi şi este compusă la fel ca acea a Pantocratorului, numai că acoperişul stă direct pe curba arcadelor, pe când la naos el stă pe o cornişă orizontală: această turlă pare a fi păstrat până la urmă forma ei primitivă.

Pe colţurile apusene extreme se mai află două turle mici. Iar în faţa intrării în pridvor se află un baldachin pătrat pe arcade şi coloane bogat sculptate, care se datoreşte lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, care este şi autorul unei restaurări

[1] A se vedea *detaliile* la paragraful precedent.

www.dacoromanica.ro

a întregii biserici şi probabil şi a tencuirii ei pe din afară.

Este cert că cele două părţi ale bisericii nu formează un tot conceput laolaltă, ci, din contră, două unităţi diferite, juxtopuse şi probabil clădite una după alta.

Ca şi la Snagov, stâlpii pridvorului au fost zidiţi între ei într'o epocă ce nu se poate determina, dar probabil în timpul lui Constantin Brâncoveanu.

Lipsa de unitate a composiţiei faţadelor dă loc la ipotesa că pridvorul este clădit după naos, dar la epocă puţin depărtată, căci stilul este acelaşi.

Pentru prima oară aici şi la Snagov întâlnim aceste două pridvoare deschise, care mai târziu vor deveni foarte obişnuite, cu toate că dimensiunile lor vor fi mai reduse ca acelea de care vorbim aici, Pridvorul în veacurile XVII şi XVIII devine într'adevăr un element care face oareşicum parte din caracterul bisericilor munteneşti.

Tot din cauza lipsei de unitate a monumentului şi din causa modificărilor ce a suferit în cursul vremurilor, nu se poate şti dacă toate turlele, în număr de opt, pe care le avea Mitropolia din Târgovişte înainte de fi dărâmată, datează dela origine, sau dela epoci intermediare, cum este aceia a lui Constantin Brâncoveanu, când ele au fost probabil complectate la restaurare. Preţiosul releveu pe care îl dăm aici este datorit d-lui arhitect George Sterian.

Inainte de a încheia cu acest monument, pe care îl studiem din câteva documente scăpate printr'o întâmplare fericită, cred că este necesar a ni pune o întrebare, la care însă nu vom putea da niciun răspuns:

Cum s'a putut întâmpla ca abia acum patruzeci de ani, la sfârşitul veacului trecut, să fie şters de pe faţa pământului şi din amintirea oamenilor acest măreţ monument, care a fost atâta timp Mitropolia Ţării-Româneşti, care conţinea de sigur atâtea tesaure de artă, de arhitectură, de pictură, de sculptură din veacul al XVI-lea până la al XIX-lea, care conţinea atâtea morminte domneşti, atâtea inscripţii preţioase, atâtea odoare scumpe, atâtea amintiri istorice, pierdute pe veci, care conţinea într'un cuvânt patru veacuri din istoria Ţării-Româneşti şi din viaţa neamului nostru?

Resumat: Cele două biserici pe care le-am studiat aici, şi care au între ele atâtea puncte de asămănate în composiţia de plan şi aspectul exterior, presintă totuşi deosebiri principiale în alcătuirea lor, deosebiri care leagă pe fiecare din ele de grupe diferite: Biserica din Târgovişte derivă evident din grupa constantinopolitană; înrâurirea aceasta este dublă, căci ea se constată atât la naos, cât şi la pridvorul din faţa bisericii.

Biserica din Snagov are aceiaşi origine atât pentru naos, cât şi pentru pronaos; sinurile naosului însă o clasează mai întâiu printre bisericile în formă de treflă, şi al doilea printre cele care derivă din Şcoala atonică, care, sigur, derivă şi ea în ultim resort din Şcoala bizantină, din Constantinopol. Această din urmă şcoală a dat naştere stilului din veacul al XI-lea şi al XII-lea, al cărui tip este biserica „în cruce greacă" visibilă în spaţiu; el poate fi denumit, cred, stilul Impăraţilor Comneni.

Deosebirile principale pe care le-am constatat la aceste două biserici dau naştere şi la deosebirile de formă care se văd în plastica lor monumentală: Intr'o parte vedem crucea desemnându-se în spaţiu şi turla aşezată la intersecţia braţelor ei, iar în cealaltă parte vedem tot turla în centru, însă crucea nu mai e visibilă în spaţiu, ci desemnată numai în forma de treflă a planului.

Vom vedea mai la vale că bisericile în formă de treflă se vor perpetua şi desvolta în tot cursul veacurilor următoare, pe când planul în „cruce greacă" este destinat să dispară. Il vom mai întâlni în veacul al XVI-lea la Biserica Domnească din Târgovişte, clădită de Petru-Vodă Cercel la 1583, apoi în veacul al XVII-lea la biserica Sf. Dumitru din Craiova, clădită de Matei-Vodă Basarab la 1652, care va fi ultima reminiscenţă a stilului Impăraţilor Comneni, sensibil modificat şi diformat.

Şi această din urmă biserică a fost dărâmată de arhitectul Lecomte du Noüy, care a reconstruit-o din temelie, reconstituind-o după teoriile sale proprii şi căutând s'o „corecteze" de imperfecţiunile pe care se zice că le avea. Dar cu cât mai scumpă ni era vechea biserică a lui Matei, cu toate defectele ei, dela care ni-au rămas abia câteva fotografii, decât cea de astăzi, în toată perfecţiunea sa geometrică şi rece!

---

www.dacoromanica.ro

CAPITOLUL VII.

INRÂURIREA ARMENEASCĂ.

Este bine cunoscută expansiunea artei armeneşti în evul mediu. Ea nu s'a simţit numai în ţara noastră, ci în tot Orientul Europei şi chiar până în Occidentul ei.

A. Choisy, în „Histoire de l'architecture", vol. II, p. 18, spune: Din punctul de vedere al arhitecturii decorative valea Dunării-de-jos pare o colonie armenească.

Această expansiune corespunde cu cucerirea Armeniei de către Turci şi cu emigrarea artiştilor armeni cari s'au refugiat în diferite ţări din Europa, ducând cu ei arta lor de a construi. În Serbia putem studia înrâurirea armenească asupra monumentelor din Valea Moravei în sculptura şi ornamentaţia pietrei, de asemenea la Cozia.

În Moldova se ştie că s'au stabilit colonii de Armeni refugiaţi din ţara lor şi într'adevăr în arhitectura Moldovei vom găsi iarăşi înrâurirea ei.

Această înrâurire este în special manifestată la noi în tehnica pietrei cioplite şi a ornamentului sculptat. Atât profilatura pietrelor, cât şi sculptura ornamentelor sunt executate cu o artă desăvârşită.

Sculptura ornamentală urmează technica orientală cu relief slab, cu planuri înclinate, opunându-se unul altuia, creând jocuri de lumină şi de umbră şi producând prin contrasturi efectul potrivit cu lumina intensă a Orientului. Această lumină, care ar distruge nuanţele produse prin modelajul care este baza efectului în sculptura occidentală făcută pentru o lumină mai dulce şi mai tamisată, întăreşte din contra contrastul care este basa efectului în sculptura orientală.

Motivele întrebuinţate de arta armenească sunt „rinceaux"-urile de flori şi de frunze decorative, împletiturile şi decoraţia geometrică cea mai variată şi mai complicată.

BISERICA DELA MĂNĂSTIREA DEALULUI, zidită de Radu-cel-Mare la 1502, şi BISERICA EPISCOPALĂ DIN ARGEŞ, zidită de Neagoe-Vodă Basarab la 1508, ni se par cele care întrunesc în modul cel mai evident caracterele artei armeneşti şi caucaziene. Trebuie să spunem însă dela început că înrâurirea acestei arte se constată în special şi aproape exclusiv în caracterul profilelor în piatră şi al sculpturii ornamentale (fig 119-181).

Caractere generale. Aceste două monumente, dacă presintă între ele deosebiri destul de pronunţate, cum vom vedea mai la vale, au totuşi unele asemănări caracteristice, care impun o apropiere între ele. Cea mai importantă reiese imediat ce comparăm aceste două biserici cu cele din grupele precedente. Într'adevăr dela prima vedere răsar pe de-o parte bogăţia materialui de piatră de talie cioplită şi a ornamentelor sculptate şi pe de altă parte rusticitatea pietrei bolovan şi a cărămizii la care se adaugă câte odată ornamente în teracotă smălţuită. Trebuie să facem o excepţie pentru biserica mânăstirii Cozia, care este un monument desăvârşit, la care tehnica ornamentală sculptată derivă de asemenea din arta armenească.

În composiţia de plan vedem că ambele biserici sânt în formă de treflă, dar dacă naosul cu sinurile şi turla pantocratorului au principial aceiaşi conformaţie la ambele biserici, pronaosul este cu totul diferit de cele pe care le-am studiat până acum, şi aceasta pentru ambele biserici: la Dealu, pronaosul este dreptunghiular şi boltit cilindric ca la Cozia, însă pe partea de Răsărit se află două turle mici, alăturate. La Argeş pronaosul este aproape pătrat şi sensibil mai larg decât naosul: pe partea din spre Apus se află două turle mici şi la centrul pronaosului se ridică încă o turlă răzimată pe doisprezece stâlpi de piatră. Aceste două dispoziţiuni sunt egal de importante în istoria desvoltării arhitecturii din Muntenia, pentru că ambele apar aici pentru prima oară şi ambele vor servi în epocile următoare ca exemple, inspirând pe meşterii cari vor clădi unele din bisericile cele mai importante ale lui Matei Basarab, ale lui Constantin Şerban Basarab, ale lui Şerban Cantacuzino şi ale lui Constantin Brâncoveanu.

În ce priveşte conformaţia constructivă, găsim la ambele biserici sistemul sârbesc al arcadelor interioare alipite de zidurile Nord şi Sud care echilibrează împingerile de la turlă.

Credem că originea pronausului de la Biserica Episcopală din Argeş trebuie căutată tot în sistemul celor patru stâlpi pe cari se razimă turla, sistem pe care îl întâlnim la Biserica Domnească din Argeş şi apoi la biserica din Snagov şi la Mi-

www.dacoromanica.ro

tropolia Veche din Târgovişte; cei patru stâlpi s'au înmulţit, ajungând la doisprezece, spre a se obţinea mai multă eleganţă în proporţii şi a se degaja mai bine vederea interiorului, înlocuind stâlpii groşi de zidărie cu stâlpi mai subţiri de piatră cioplită.

Biserica episcopală din Argeş, este cea d'intâiu care presintă un pronaos desvoltat, adecă mai larg decât naosul. Această dispoziţiune o vom regăsi în veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea la Mitropolia din Bucureşti, la Cotroceni, la mănăstirea Hurezi şi la mănăstirea Văcăreşti.

De asemenea, biserica Mănăstirii Dealului este cea d'intâiu dintre cele cu planul în treflă care se presintă cu trei turle. Din ea derivă biserica din Tutana, clădită de Mihnea-Vodă în 1589, şi bisericile din Gura Motrului şi din Breba, ridicate de Matei Basarab.

Astfel vedem că aceste două tipuri noi, biserica Dealului şi Episcopala de Argeş, care sunt tipuri desăvârşite, devin modelele din care derivă o serie importantă de monumente.

Care este originea acesror tipuri?

În ce priveşte naosul, nu poate fi nicio îndoială că este inspirat de la bisericile sârbeşti din Valea Moravei, ale căror caractere le-am studiat.

Pronaosul însă la ambele biserici nu se aseamănă cu niciunul din tipurile cunoscute în ţările cu cari am avut legături, ci presintă dispoziţiuni proprii ţării şi arhitecturii noastre. Mai mult decât atât, aceste dispoziţiuni nu rămân isolate, ci se reproduc şi se perpetuă, în epocile următoare, la multe şi importante biserici din ţară; ba şi mai mult—şi aceasta se va verifica în capitolele următoare—dispoziţiunile de care vorbim aici, adecă cele două turle mici de pe pronaosul bisericii Mănăstirii Dealului, pe de-o parte şi pronaosul larg cu doisprezece stâlpi isolaţi de la Episcopia din Argeş, pe de altă parte, vor deveni cele două tipuri principale ale arhitecturii din Muntenia în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea.

Şi atunci nu suntem în drept a afirma că aceste tipuri sunt specifice nouă şi arhitecturii noastre, într'un cuvânt: că ele sunt româneşti?

Şi iarăşi ne găsim în faţa enigmei acelui legendar Meşter Manole, căruia-i datorim cel mai strălucit dintre monumentele ţării noastre. Cine a fost acel meşter genial? Numele lui nu este străin ca atâtea altele care ni-au rămas. Tipul bisericii Episcopale din Argeş nu este importat de nicăiri, ca acelea ale monumentelor studiate mai sus; de asemenea nici acel al pronaosului bisericii de la Dealu, care probabil că este datorit aceluiaşi meşter.

Cred în consecinţă că nu greşim dacă atribuim concepţia acestor două monumente geniului acestui meşter, care, oricare ar fi fost originea lui, a ştiut să dirijeze pe meşterii străini, pietrari şi sculptori armeni, zidari grecl sau sârbi, zugravi din Athos, creând aceste monumente originale şi perfecte, care sunt şi vor fi admirate în totdeauna.

Se atribuie un mare rol în edificarea bisericii din Argeş lui Neagoe Basarab în persoană. Este cert că fără cultura şi banii Domnului o asemenea minune nu putea lua fiinţă, dar şi fără geniul Meşterului Manole şi numai cu cultura şi cu banii Domnului, aceasta iarăşi nu se putea.

Materiale şi procedee de construcţie. Materiale utilisate sunt: piatra de talie, cioplită fin şi sculptată după procedeele cele mai perfecte; aceasta pentru faţa văzută, iar, pentru interior şi pentru bolţi, cărămida. Procedeele de construcţie urmează principiile artei bizantine; la descrierea fiecărui monument vom arăta particularităţile ce presintă.

Plastica monumentală. Din cele de mai sus se poate deduce că plastica monumentală se deosebeşte mult de acea a bisericilor studiate anterior şi este firesc să fie aşa, de oare ce „partiul planului" acestor biserici este nou şi diferit de cele anterioare. Diferenţa provine de la alcătuirea pronaosului, din care resultă aspecte noi în faţade.

La Mănăstirea Dealului cele două turle mici ar putea fi originare din Serbia, şi anume din Şcoala Serbiei bizantine, unde există o serie de monumente cu cinci turle: una mare la mijloc şi alte patru mai mici, din care două spre altar şi două spre pronaos.

Dispoziţiunea acestor turle mici este însă foarte diferită de aceia de la Dealu. Într'adevăr la aceste biserici sârbeşti turlele sunt aşezate la colţuri, atât spre Răsărit, cât şi spre Apus [1], pe când la Mănăstirea Dealului ele sunt aşezate pe partea din spre Răsărit a pronaosului şi în apropiere de turla mare a pantocratorului; modul de construcţiune este de asemenea foarte diferit de la un cas la altul [2].

Această dispoziţiune specială a turlelor mici bine grupate cu turla mare dă bisericii o înfăţişare elegantă şi o proporţie de ansamblu foarte armonioasă.

La Biserica Episcopală din Argeş, pronaosul desvoltat are ca consecinţă o a doua turlă în centrul lui; la aceasta se mai adaugă două turle mici pe colţurile din spre Apus.

Înfăţişarea generală a bisericii este impună-

[1] Vezi *L'Ancien art serbe* de G. Millet, p. 97.

[2] Vezi descrierea bisericii Dealului.

www.dacoromanica.ro

toare; partea din spre altar, care urmează principiile de composiţie sârbeşti, păstrează eleganţa şi svelteţa bisericilor din Şcoala Moravei, cu predominanţa liniilor verticale; partea din spre Apus însă, din causa pronaosului lărgit, capătă o proporţie mai lată, acusată încă prin cele două turle mici aşezate chiar pe colţurile faţadei.

Aspectele, pe care ni le înfăţişează aceste două biserici, nu au nicio asemănare cu bisericile armeneşti, care sunt cu totul altele[1]. Cum am spus mai sus, înrâurirea armenească se afirmă numai prin tehnica pietrei şi prin decorul faţadelor, unde ea este însă exclusivă. Această constatare ni permite să credem că meşterii armeni cari au lucrat la ridicarea acestor biserici erau numai pietrari şi sculptori şi că meşterul care a conceput planul nu era Armean. El cunoştea la perfecţie procedeele artei bizantine şi ale artei sârbeşti, dar mai ştia să găsească soluţiuni proprii adecvate programului ce i se impunea.

Comparaţia cu bisericile armeneşti ni arată aceleaşi arcade oarbe în două registre despărţite printr'un brâu la mijlocul înălţimii. Aceste arcade nu mai sunt, ca în grupele precedente, cu chenare plane, ci cadrul lor este compus din toruri *(boudins)* de secţiune circulară, cioplite din piatră. Turlele sunt poligonale în exterior şi au feţele lor decorate cu arcade de acelaşi gen ca şi corpul bisericii, încadrând ferestrele, lungi şi foarte înguste. Partea superioară a turlelor este încoronată cu un rând de fleuroane de piatră mergând de jur împrejur; acest caracter, precum şi forma acoperişului turlelor în cupolă rotunjită, este special bisericilor noastre, căci nu-l întâlnim la bisericile armeneşti, unde acoperişurile sunt conice şi ascuţite.

Un alt caracter al bisericilor noastre, pe care nu-l găsim la bisericile armeneşti şi care ni vine dela bisericile sârbeşti, este poala pe care o vedem de-asupra cornişei principale supt acoperişul corpului bisericii. Am văzut la grupa bisericilor de influenţă sârbească această disposiţiune, precum şi rostul ei, o găsim la Dealu, ca la bisericile sârbeşti, adecă într'un plan mai retras decât zidul.

La Argeş, această poală există de asemenea: ea urmează forma exterioară a zidurilor şi a sinurilor, însă ea nu mai e ca la Dealu, într'un plan mai retras, ci în prelungirea verticalei zidului exterior.

Unul din caracterele acestor biserici ca şi al bisericilor armeneşti este frumuseţa şi stilul profilaturii de piatră şi perfecţiunea execuţiunii sale.

[1] Vezi Choisy, *Histoire de l'Architecture*, vol. II, p. 59.

Plastica ornamentală este toată de origine armenească şi georgiană. Am văzut mai sus caracterele plastice ale acestei ornamentaţiuni în piatră, care utilisează împletituri, flori stilisate, motive geometrice, etc. La biserica din Argeş trebuie să constatăm şi o înrâurire arabă în caracterul unor ornamente, în special la cornişa principală în stalactite, precum şi în stilul şi eleganţa multor motive florale şi geometrice.

DETALII. **Soclul** este frumos şi bine profilat. La Dealu el constă dintr'un profil în „talon", la partea superioară, şi dintr'o treaptă la partea inferioară. La Argeş desvoltarea şi amploarea profilaturii lui dau bisericii o basă puternică şi un cadru larg, complectat şi îmbogăţit încă prin balustrada de piatră înflorată care o încunjoară de jur împrejur (fig. 182).

Faţadele sunt complect acoperite cu arcade oarbe în două registre, separate printr'un brâu de piatră. Aceste arcade constau dintr'un tor de secţiune circulară, aplicat sau direct, sau prin intermediul unui alt profil pe păreţii verticali şi formând cadre închise, dreptunghiulare, la registrul inferior şi arcuite în plin centru la registru superior, sau arcuite la amândouă registrele.

Ferestrele sunt mici şi foarte înguste în genere, când dreptunghiulare, când arcuite în plin centru. Chenarele lor de piatră sunt mai în totdeauna împodobite cu o bogată ornamentaţie în împletituri şi flori. La Dealu chenarele dela ferestrele de jos la corpul bisericii par a lipsi. În registrul de sus ferestrele au de obiceiu forma circulară şi sunt acoperite cu o dantelă de piatră ajurată, formând flori stilisate de composiţie foarte variată şi bogată.

Ferestrele dela turlele înalte şi înguste sunt bogat profilate şi ornamentate de jur împrejur. La Argeş ferestrele turlelor mici dela Apus urmează un traseu în spirală ca şi toată profilatura pietrelor ce o îmbracă. Această particularitate arată măestria cu care meşterii ştiau să lucreze şi grija ce o puneau de a-şi arăta ştiinţa şi originalitatea.

Uşile sunt de asemenea bogat profilate şi perfect lucrate. Întâlnim aici procedeul întrebuinţat în arta arabă de a forma arcul de sus al uşii din bolţari de piatră lucraţi astfel ca să se îmbuce unul într'altul spre a asigura soliditatea lor prin rosturi meşteşugite.

La Curtea-de-Argeş uşa dela intrare este bogat şi puternic profilată şi decorată, terminată la partea superioară printr'un arc al cărui timpan este frumos ornat cu fleuroane arabe (fig. 175).

Brâul există la ambele biserici. La Dealu el este un profil în formă de cornişă, la Argeş este

www.dacoromanica.ro

ca o frânghie compusă din mai multe elemente împletite între ele, când într'un sens, când în celalt. El este foarte bogat, fiecare element al frânghiei fiind el însuşi ornamentat, sculptat şi colorat (fig. 175-179).

Cornişele sunt frumos profilate. La Dealu este un profil în stil armenesc. La Argeş este în stil arab cu stalactite şi alveole cu traseu geometric savant.

Turlele sunt toate în f rmă dc octogon regulat în exterior. Ele au proporţii relativ înalte; unele se termină la partea superioară cu o cornişă orizontală profilată, la altele cornişa urmează linia arcurilor care încoronează ferestrele, resultând astfel o linie festonată, foarte eleganţă. Toate sunt terminate cu o bordură de fleuroane de piatră amintind forme din arta arabă.

Acoperişurile urmează în principiu formele bolţilor şi se aplică direct pe zidărie. La Dealu ele au suferit modificări atât la corpul bisericii, cât şi la turle, în veacul al XIX-lea, în timpul domniei lui Bibescu-Vodă, când biserica a fost restaurată. Aici frontoane de zidărie în genul celor dela bisericile sârbeşti despart diferitele părţi ale acoperişului.

Astfel avem un fronton rotunjit în faţada principală; el a suferit modificări la restaurarea din veacul al XIX-lea. Alt fronton se găseşte spre altar, la punctul de legătură dintre absida semicirculară cu corpul bisericii. Acest fronton nu mai este visibil actualmente, fiind acoperit de învelitoare.

Formele învelitorii primitive erau probabil rotunjite, ca la Argeş; aceasta resultă oareşicum din forma frontonului din faţă, care era la început rotunjit, partea superioară dreaptă fiind adăugată în urmă. O altă dovadă sunt arcurile desemnate pe feţele basei turlei mari care delimitează profilul acoperişului în formă de cupolă al sinurilor. La ultima refacere a acoperişului s'a restabilit forma aceasta rotunjită în locul celei drepte, care se vede pe releveul d-lui arhitect E. Popescu, pe care îl dăm aici.

Bolţile sunt cele usitate în arta bizantină, în ceia ce priveşte biserica din Dealu. La Curtea-de-Argeş însă pare a fi lipsit sistemul obişnuit al pandantivelor; aici trecerea dela pătrat la octogon sau cerc se face sau prin trompe pe colţuri ca în arta arabă, sau printr'o suprafaţă începând jos în colţuri ca o piramidă cu muchi teşite şi terminându-se sus supt turlă în formă de con; această subtilă concepţie s'ar potrivi şi ea cu geniul arab în care dominau traseurile basate pe o desăvârşită cunoştinţă a geometriei.

Interiorul bisericilor acestora are proporţii înalte şi elegante, asemănându-se cu cele sârbeşti.

* * *

DESCRIEREA BISERICII MÂNĂSTIRII DEALULUI

Cronologiceşte, această biserică este cea d'intâiu printre cele în formă de treflă care se presintă cu trei turle. Disposiţia turlelor este nouă, căci la biserica din Nicopoli, şi probabil la Domneasca din Argeş, turlele mici de pe pronaos erau aşezate chiar pe zidul exterior dela Apus, adecă pe faţada principală a bisericii, pe când aici acele turle sunt aşezate pe partea de Răsărit a pronaosului şi în apropierea turlei pantocratorului. Această disposiţiune este cerută de forma mai lungă şi mai îngustă a bisericilor cu planul în treflă, care a motivat apropierea turlelor mici de cea mare spre a fi mai bine grupate. În bisericile din grupa constantinopolitană, al cării plan este mai strâns şi mai apropiat de forma pătrată, această nevoie nu e simţită (fig. 119-142).

Biserica se compune dintr'un naos în formă de treflă cu turla pantocratorului la centru şi dintr'un pronaos dreptunghiular având o configuraţie nouă. Partea din spre Apus este boltită cilindric în „berceau"; partea de spre Răsărit, despărţită de cea d'intâiu printr'un arc mare concentric cu „berceau"-l, susţine cele două turle mici prin intermediul unui arc longitudinal aflat în axul bisericii şi răzimat pe arcul mare şi pe zidul intermediar din spre naos şi pronaos.

Naosul are o conformaţie derivată dela bisericile sârbeşti, cu arcuri interioare alipite de păreţii din spre Nord şi Sud, atât în spre altar, cât şi în spre pronaos; am văzut cum acest sistem asigură echilibrul zidăriilor şi întăreşte structura bisericii.

Faţadele presintă două registre de arcade oarbe, ambele în plin centru şi despărţite printr'un brâu profilat. Arcadele sunt compuse dintr'un tor de secţiune circulară aplicat prin intermediul unui profil concav pe faţa păretelui. Profilatura de stil armenesc este compusă ca element principal din toruri circulare care compun cornişele, chenarele arcadelor şi care se combină cu alte profile în genere rotunjite spre a forma cornişa şi brâul.

In registrul inferior se deschid ferestre dreptunghiulare, în cel superior rosete rotunde din piatră ajurată, care luminează partea de sus a bisericii şi bolţile.

Turlele, înalte şi frumos proporţionate, stau pe base cubice răsărind din acoperiş; atât basele, cât şi feţele turlelor sunt acoperite cu ornamente

www.dacoromanica.ro

fin sculptate, compuse din împletituri şi flori geometrice. Sculptura din prejurul ferestrelor dela turle pare neterminată.

Basa turlelor mari presintă o dispoziţiune care aminteşte pe aceia dela Cozia, adecă un semicerc înscris în faţa verticală a basei turlei. La Cozia însă în interiorul semicercului se află o deschidere în formă de rosetă, care luminează biserica, iar acoperişul sinului se află la un nivel mai jos, pe când aici acoperişul sinului vine de se înscrie în semicercul desemnat de sculptura pietrei.

Partea de sus a turlelor este modernă, ca şi cupolele; e uşor de văzut că de-asupra ferestrelor turlei stilul arhitecturii este schimbat. Această parte este refăcută în timpul lui Bibescu-Vodă de către un arhitect austriac în stilul neogotic din acea epocă.

O particularitate a acestei biserici este poala ce domneşte de jur împrejurul bisericii de-asupra cornişei principale; această dispoziţie este de origine sârbească, după cum am constatat mai sus.

In faţada principală, în dreapta şi în stânga uşii dela intrare, se găsesc două panouri bogat sculptate u motive formând împletituri de linii drepte: aceste panouri umplu cele două arcade laterale ale registrului de jos în faţada principală. În mijlocul panourilor se află câte o inscripţie din litere în relief, producând un frumos efect decorativ (fig. 142).

Se poate presupune că toate panourile arcadelor. în faţade erau destinate să fie decorate la fel cu cele din faţada principală şi ni putem închipui bogata înfăţişare ce ar presenta biserica astfel împodobită.

Interiorul bisericii a fost de asemenea înoit în veacul al XIX-lea. Zugrăveala veche a fost acoperită cu un strat gras de tencuială supt care se mai găsesc urmele ei. Mobilierul este în acelaşi stil neogotic, ca şi partea superioară a turlelor.

În resumat, această biserică este sârbească ca plan şi ca dispoziţiuni generale, afară de pronaos, formele turlelor şi ale acoperişului au fost altele la origine. Ornamentaţia faţadelor este în stil armenesc şi se aseamănă cu cea dela biserica episcopală din Argeş ca şi cu cea dela biserica Trei Ierarhi din Iaşi.

Această ornamentaţie pare a nu fi fost terminată, căci partea inferioară a bisericii pare săracă în ornamente faţă cu turlele.

* * *

DESCRIEREA BISERICII EPISCOPALE DIN CURTEA-DE-ARGEŞ.

Acest monument este netăgăduit cel mai perfect printre bisericile din Muntenia. Clădirea lui este un eveniment unic în istoria artei noastre. Cum vom vedea mai jos, el este modelul dela care se inspiră artiştii cari vor întemeia mai târziu cele mai frumoase dintre bisericile din veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea în Muntenia; acestea nu vor putea însă ajunge la perfecţiunea modelului lor (fig. 143-181).

Planul se compune dintr'un naos în treflă cu turla pantocratorului înălţându-se în centru şi dintr'un pronaos larg de formă dreptunghiulară, în centrul căruia stă o turlă răzimată pe douăsprezece coloane de piatră cioplită. In cele două colţuri din spre Apus se mai ridică două turle mai mici.

Dispoziţiunea pronaosului este principial aceia a bisericilor sârbeşti: însă arcurile secundare din spre altar şi pronaos, care flanchează arcurile mari spre Nord, sunt altfel dispuse; cel din spre altar nu se mai află ca la bisericile sârbeşti în acelaşi plan cu arcul mare spre a-i echilibra împingerile, ci într'un plan diferit mai spre ax. Din punctul de vedere constructiv, această dispoziţiune este tot atât de perfectă ca şi acea a bisericilor sârbeşti, căci anularea împingerilor venite de la arcul mare se face chiar de păretele exterior al bisericii. Se mai observă că arcurile mari care susţin turla sunt întărite cu alte arcuri concentrice, din care unele fac transiţia spre sinurile laterale, care devin astfel mai proporţionale şi mai svelte, iar altele întăresc sistemul de arcuri din spre altar şi pronaos. Consecinţele sistemului sârbesc, care nu este aici strict respectat, nu se mai aplică; anume aticul de peste cornişa principală, care formează o poală de jur împrejurul bisericilor sârbeşti, se află aici în acelaşi plan cu păretele exterior al bisericii, în loc de a fi retras, cum am văzut la bisericile precedente din grupa sârbească.

Dispoziţiunea pronaosului este, cum am văzut, foarte diferită de aceia a bisericilor studiate până acum. Turla din centrul pronaosului, care stă pe cele douăsprezece coloane de piatră, este o foarte frumoasă concepţie, care dă interiorului bisericii o amploare surprinzătoare şi perspective nebănuite.

Acest strălucit efect interior se datoreşte în parte şi faptului că această biserică este cea d'intâiu în care vedem naosul şi pronaosul nedespărţite printr'un zid intermediar. Aici despărţirea există, căci este cerută de nevoile cultului ortodox, dar ea se mărgineşte la o uşă sau, mai bine zis, la un chenar de uşă fixat în două coloane şi spaţiul rămâne liber între naos şi pronaos, atât în lături, cât şi în sus, unde arcada despărţitoare lasă vederea liberă spre bolţi. Părţile laterale ale pronaosului sunt destinate mormintelor ctitoreşti.

www.dacoromanica.ro

Din punct de vedere constructiv, ele proptesc turla centrală, care stă pe coloane isolate, şi nu sunt adosate unor păreţi sau unor masive de zidărie care să le menţină. Echilibrul acestui sistem este obţinut numai prin bolţi şi arcuri care îl leagă de zidurile exterioare.

Turla naosului presintă o particularitate care o deosebeşte de dispoziţiunea obişnuită a turlelor bizantine, unde transiţiunea între pătratul celor patru arcuri mari şi cercul superior de la turlă este obţinută prin pandantivi. Aici transiţiunea se face de la pătrat la octogon prin patru arcuri de colţ (trompes d'angle), astfel că turla este octogonală în interior, iar nu circulară: am mai întâlnit această disposiţiune la turlele bisericii de la Tismana.

Turla pronaosului are însă altă disposiţiune interioară ca aceia a naosului, şi nici ea nu urmează principiul pandantivelor bizantine pentru a trece dela planul pătrat, dela partea inferioară, la planul turlei propiu-zise, care este aici circular. Transiţiunea este obţinută aici printr'un trunchiu de con ale cărui părţi inferioare se diformează în piramidă ajungând la planul pătrat al celor patru arcuri mari.

Turlele mici de pe colţuri sunt aşezate pe pandantivi. Ele stau pe de o parte pe cei doi păreţi exteriori şi pe de altă parte pe una din cele douăsprezece coloane care susţin şi turla centrală a pronaosului.

Sistemul bolţilor de pe pronaos se găseşte, astfel, admirabil contraventat şi turla centrală menţinută în toate direcţiunile. Dacă ţinem samă de înălţimea turlei, de faptul că ea este răzimată numai pe coloane isolate, trebuie să admirăm această frumoasă şi îndrăzneaţă concepţie constructivă perfect executată.

Exteriorul bisericii este în întregime din piatră de talie profilată şi sculptată, unele ornamente sculpturale fiind poleite cu aur pe fond albastru sau verde.

Faţadele sunt acoperite cu două registre suprapuse de panouri despărţite la mijlocul înălţimii printr'un brâu sculptat represintând o funie ornamentală şi răsucită, foarte bogat tratată. Supt brâu panourile sunt dreptunghiulare, de-asupra brâului ele sunt arcuite în plin centru (semi-cerc) şi se ridică până supt cornişa principală, bogat sculptată în alveole şi stalactite de stil arab. Panourile de supt brâu sunt răzimate pe un soclu foarte puternic profilat şi desvoltat în lărgime, care se întinde de jur împrejurul monumentului.

În panourile din registrul superior se află o serie de rosete de piatră bogat scuptate, din care unele sunt oarbe şi altele ajurate; ele luminează partea superioară a bisericii.

Basele turlelor sunt toate în patru lături; cea dela naos, foarte înaltă şi aproape cubică, este acoperită cu ornamente sculptate şi încoronată cu o cornişă arabă; pe fiecare din feţele ei într'o arcadă semi-circulară decorată vedem îmbucându-se cupolele sferice ale absidelor. Basa turlei de pe pronaos este mai joasă şi bogat decorată în arcade întretăiate; basele turlelor mici sunt şi mai joase şi mai simple.

Turlele propriu-zise sunt şi ele tratate în mod diferit. Acea de pe naos e în arcuri de cerc şi încoronată la partea superioară cu un rând de fleuroane de piatră care urmează forma arcurilor. Turla pronaosului e în panouri dreptunghiulare, încoronată cu o cornişă orizontală peste care se află o coroană ajurată de piatră. Turlele mici sunt în panouri arcuite, însă ele, ca şi ferestrele lor, sunt oblice şi urmează o mişcare în spirală.

Această particularitate este caracteristică şi arată până unde mergea virtuositatea şi extraordinara îndemânare a artiştilor cari au executat acest monument unic.

Bogăţia ornamentaţiunii, varietatea formelor şi a motivelor este aici un principiu pe care meşterii au ţinut cu tot dinadinsul să-l aplice din bielşug.

În această profusiune de ornamente se poate distinge atât înrâurirea armenească şi georgiană, căreia-i aparţin profilaturile soclului, ale arcadelor, ale panourilor, tehnica împletiturilor şi a „rinceaux"-urilor, cât şi înrâurirea arabă, cu motivele ei geometrice infinit de variate, traseurile complicate ale alveolelor stalactitelor şi ale rosetelor, formele stilisate şi elegante ale frunzelor, etc., etc.

Interiorul bisericii este astăzi cu totul reînoit şi transformat. Găsim şi aici în formele sculptate, la coloane, la capitele şi la basele lor, motive din arta arabă.

Pictura veche, din care ni-au rămas la Museul din Bucureşti o serie de panouri al fresco, ni arată o tehnică frumoasă, cu figuri stilisate pe câmp închis, aproape negru.

O tâmplă veche a bisericii se găseşte astăzi la Valea Danului, în judeţul Argeş, dar e o lucrare din veacul al XVII-lea sau al XVIII-lea.

O particularitate a acestei biserici, care arată cât de desăvârşită şi de îngrijită a fost execuţia ei, este împrejmuirea de piatră cioplită care formează ca o balustradă de jur împrejurul bisericii şi se compune dintr'un şir de fleuroane de stil arab pe un soclu.

Cantarul sau aghiasmatarul, situat în faţa bisericii, este un mic edificiu boltit, stând pe

www.dacoromanica.ro

patru coloane, tot atât de îngrijit şi de frumos lucrat ca şi biserica.

Resumat. Din analisa celor două monumente, dela Dealu şi dela Argeş, reiese complexitatea problemei care ne preocupă aici: care este originea acestor două monumente, atât de noi ca dispoziţiune şi composiţie?

Pentru mănăstirea Dealu originea sârbească pare neîndoielnică; chiar pronaosul, care diferă, după cum am văzut, de bisericile sârbeşti prin modul de aşezare al turlelor, s'ar putea atribui înrâuririi şcolii sârbeşti, aranjamentul turlelor mici fiind diferit numai ca dispoziţiune de detaliu.

Dar pentru Biserica Episcopală din Argeş problema apare mult mai grea, căci ne găsim în faţa unui plan nou în ceiace priveşte concepţia de ansamblu şi, mai ales, în ceiace priveşte dispoziţia pronaosului, atât de original şi de îndrăzneţ.

Şi, ca să găsim răspunsul la această enigmă, ni dăm sama că ea ar fi clarificată dacă am şti cine era Meşterul Manole, care a conceput şi clădit Biserica Episcopală din Argeş şi probabil şi biserica Mănăstirii Dealului. Şi de altă lămurire n'am avea nevoie, căci geniul meşterului legendar ar explica totul.

Fără a mai insista asupra unei probleme insolubile pentru moment, putem afirma că aceste două biserici de care ne ocupăm sunt tipuri desăvârşite din toate punctele de vedere, că ele representă pentru noi înrâurirea civilisaţiei rafinate a Bizanţului, care continuă să radieze împrejur chiar după căderea lui. Este cert că Meşterul Manole fusese crescut în acea atmosferă de artă eclectică care nu avea secrete pentru el şi ale cării înrâuriri multiple se reflectă în arhitectura şi ornamentaţia acestor două biserici.

Am spus, şi vom vedea, că, din punctul de vedere al înrâuririi asupra desvoltării ulterioare a artei româneşti, monumentele din Dealu şi din Argeş sunt de o importanţă covârşitoare. Strălucirea lor fără păreche, bogăţia ornamentaţiei lor, care impresionează imaginaţia, vor servi ca model generaţiilor care vor urma şi vom vedea cum dispoziţiunile arhitectonice pe care le presintă motivele decorative atât de variate şi de bogate ale acestor biserici vor servi ca izvoare de inspiraţie veacurilor următoare.

Şi este firesc ca frumuseţa neîntrecută a acestor două monumente, eleganţa proporţiilor, bogăţia ornamentaţiunii şi varietatea motivelor şi a formelor să fie un izvor nesecat de inspiraţie, demn de a servi ca exemplu.

Exte neîndoielnic că atât Biserica Episcopală din Argeş, cât şi Biserica Dealului, rămân „minunile" artei din Muntenia. Astfel de monumente alcătuiesc un punct culminant de artă şi, în orice loc s'ar afla, ele pot fi aşezate alături de cele mai frumoase creaţiuni ale arhitecturii din toate timpurile.

www.dacoromanica.ro

L'ÉVOLUTION DE L'ARCHITECTURE EN VALACHIE

PREMIERE PARTIE — LES INFLUENCES ÉTRANGÉRES

DES ORIGINES JUSQU'AU RÈGNE DE NEAGOE BASARAB (1521)

CHAPITRE I.
LES ORIGINES.

Les rares monuments de cette époque qui se soient conservés jusqu'à nos jours, sont presque exclusivement des églises, parfois des clochers ou des cellules de monastères disparus. Les édifices civils et militaires ont été pour la plupart transformés on bien se sont ruinés.

Il nous reste quelques chapelles souterraines, creusées dans le roc, mais si rudimentaires qu'elles ne peuvent être comptées comme monuments d'architecture. Des églises en bois se trouvent répandues dans la plupart des régions montagneuses ou boisées du pays; les plus anciennes, que nous connaissions remontent au XVII-e siècle; ce sont probablement des répétitions d'après des types plus anciens restés identiques depuis des siècles.

CHAPITRE II.
LES INFLUENCES MOYEN-ÂGEUSES.

LES INFLUENCES MOYEN-ÂGEUSES se divisent en deux courants principaux: Celui de l'Occident qui nous apporte l'art roman et gothique et celui de l'Orient dominé par l'art byzantin. L'influence de l'Occident parait être la première en date; elle nous vient en Valachie par la Transylvanie et en Moldavie par la Galicie et la Pologne.

En Valachie cette influence est moins importante qu'en Moldavie; elle paraît avoir été combattue remplacée au XV-e siècle par l'influence byzantine, qui devient presqu'exclusive.

Des monuments d'influence occidentale, il ne nous reste aujourd'hui que les fondations de deux églises disparues; la première se trouve à **Câmpulung** (Muscel). Son plan est roman et se compose d'une nef centrale et de deux collatéraux, dont elle est séparée par des piliers. Le naos se termine à l'est par un sanctuaire arrondi qui se rattache assez maladroitement aux piliers, de la nef. Le pronaos, de dimensions plus restreintes, est séparé du naos par un mur dans lequel s'ouvre une porte de communication. Cette division de l'intérieur en deux parties est propre aux églises orthodoxes. Un escalier en spirale faisait communiquer le pronaos avec le clocher placé au dessus. Les fondations de cet édifice ont été retrouvées en 1925 sous l'église actuelle. La figure 1 montre en même temps la forme des deux églises; la seconde a été bâtie avec la pierre provenant de la démolition de la première au commencement du XIX-e siècle. On retrouve dans la maçonnerie des pierres au profil roman.

Les vestiges de la seconde église d'origine occidentale ont été retrouvés à **Turnu-Severin** dans l'enceinte du **castrum romain de Drobetae.** Elle se composait d'un choeur juxtoposé à une construction restangulaire dont les fondations en pierres de grandes dimensions et de formes régulières paraissent d'origine romaine. Les fondations du choeur sont en moellons; la configuration paraît gothique; la partie arrondie est munie de contreforts qui forment une série d'éperons (fig. 2).

La forteresse d'Argeş, dite de Ţepeş-Vodă, este un des rares monuments d'origine moyenâgeuse de la Valachie. Elle fut, dit-on, édifiée par les Chevaliers de l'Ordre Teutonique. Ses ruines

www.dacoromanica.ro

se voient au sommet d'un rocher d'où elle dominait les gorges de l'Argeș. Elle consiste en plusieurs tours rondes reliées par des chemins de ronde et protégées par des murs. On y voit une tour carée, qui paraît être la plus ancienne: elle est bâtie toute en pierre; tandis que les tours rondes sont de pierre et de brique mélangées (fig. 3 à 13).

La tour de Sévère. A Turnu-Severin est une massive construction en pierre de forme rectangulaire, la partie supérieure en est écroulée. Cette tour paraît avoir fait partie d'une forteresse formant „tête de pont".

LES RUINES DU PALAIS PRINCIER DE CURTEA-DE-ARGEȘ, par leur disposition et par les pierres au profil gothique qui proviennent probablement des portes et des fenêtres de cette édifice, paraissent refléter aussi une influence occidentale.

Certaines fresques qui représentent des princes de cette époque nous les montrent en costume de chevaliers du moyen-âge. Le fondateur de l'église princière (Domnească) d'Argeș, dont le tombeau fut découvert en 1923, nous est apparu en vêtements occidentaux enrichis de bijoux de même provenance [1].

L'INFLUENCE DU MOYEN-ÂGE ORIENTAL paraît avoir laissé peu de traces. A Turnu-Severin l'on a découvert les fondations de deux petites églises d'origine orientale, composées d'un naos presque carré, complété par un sactuaire en plein cintre, et précédé d'un pronaos de dimensions plus réduites. L'une d'elle paraît avoir été construite avec un certains soin, en moëllons assez réguliers alternés de briques disposées en assises horizontales; des briques verticales encadrent ces moëllons. Le naos paraît avoir été voûté en berceau; le plan laisse voir les nervures de pierre qui renforçaient la voûte. Une seconde porte latérale ouvrait directement dans le naos, par le côté Sud (fig. 14 à 17).

CHAPITRE III.

LES INFLUENCES BYZANTINES.

LES INFLUENCES BYZANTINES sont de beaucoup les plus importantes; elles nous sont parvenues par différentes voies dont les principales sont les suivantes:

1) Directement de Byzance; 2) par la Serbie; 3) par les Balkans; 4) par le Mont Athos et 5) par l'Arménie. L'influence directe de Byzance est évidente au XIV-e siècle à Curtea-de-Argeș. Nous y voyons la petite église Sân-Nicoară et. l'église princière (Domnească). Nous leur adjoindrons l'église de Nicopolis, qui se trouve sur la rive droite du Danube en Bulgarie, et le petit édifice de Constantinople appelé Bogdan-Saraï, qui est la seule chapelle de cette époque qui s'y soit conservée (fig. 18 à 50).

Caractères généraux. Naos carré ou rectangulaire, sans absides latérales, sanctuaire arrondi à l'intérieur polygonal à l'extérieur, simple ou flanqué de deux absidioles latérales; pronaos de dimensions réduites.

Ces monuments peuvent se subdiviser en deux groupes:

a) **Sân-Nicoară** et **Bogdan-Saraï,** petits édifices allongés ayant un seul axe, une seule nef. Naos voûté en berceau comme l'église de Turnu-Severin (fig. 14). Notons que la calote de Bogdan-Saraï fut ajoutée à une autre époque. Ces églises n'ont pas de tour sur le naos. Sân-Nicoară en possède une rectangulaire et très élevée sur le pronaos [2].

b) **Nicopolis et la Domnească d'Argeș** forment le second groupe; ce sont des édifices à plan central, à deux axes perpendiculaires, avec une tour centrale, s'élevant au point d'intersection des axes [3].

Nicopolis est l'expression la plus simplifiée du type dit en forme de croix grecque, exprimée aussi bien dans l'espace que dans le plan avec la tour placée au point de rencontre des bras de la croix: des frontons arrondis terminent les bas. Deux tourelles se trouvaient antérieurement sur le pronaos.

L'église Domnească d'Argeș est l'expression plus développée du même type. La nef est complétée par deux éléments secondaires, les bras de la croix s'allongent en plan et s'élèvent dans l'espace. Les absidioles du sanctuaire ont des toitures distinctes et plus basses, de même que le pronaos sur lequel s'élévaient jadis deux tourelles comme à Nicopolis.

---

[1] Voir le „Bulletin de la Com. du Mon. Hist.". L'église de Curtea-de-Argeș.

[2] Pl. VI à XIX.

[3] Pl. X à XX.

www.dacoromanica.ro

Matériaux et procédés de constructions. La pierre en moëllons telle qu'on la trouve dans les carrières de la région ou bien dans le lit de la rivière et la brique sont les seuls matériaux de construction. Dans les parties supérieures de l'édifice la pierre dégrossie ou sommairement taillée est un tuf calcaire léger. La brique a 5 centimètres d'épaisseur et jusqu'à 35 centimètres de long. Les joints ont à peu près la même épaisseur que la brique.

Les procédés de construction nous sont connus de l'art byzantin. Les assises de pierre, noyées dans un mortier de chaux mélangé de cailloux de très petites dimensions, alternent avec des assises de briques formant arrases horizontales.

La plastique monumentale dérive de la forme de la croix que couronne la tour centrale; chaque élément du plan est visible de l'extérieur et clairement exprimé dans l'espace; sa conformation dérive de son importance et de sa destination.

La pierre et la brique alternées, résultant des principes de la construction, sont les éléments dont les architectes byzantins ont su tirer l'effet si original qui caractérise les monuments de Constantinople ainsi que ses fameuses murailles.

La plastique décorative dérive des jeux de briques enchâssées dans de larges joints de mortier. Le contraste de la pierre et des assises de briques, les arcs en brique, les corniches en dent de scie sont les seuls eléments décoratifs de ces monuments où l'ornement et la sculpture manquent totalement.

La belle composition de ces éléments si simples et les proportions parfaites caractérisent l'influence de Byzance sur les monuments cités de Curtea-de-Argeş, en passant par Nicopolis.

DÉTAILS. Ces églises n'ont pas de socle; les murs éxtérieurs sont d'aplomb sans profil ni empâtement. Les fenêtres sont petites et étroites, terminées par un arc de cercle en brique. Les portes manquent. L'arcade aveugle est l'unique élément décoratif que l'on rencontre, parfois, principalement pour orner les faces extérieures à pans coupés du sanctuaire. Les corniches sont en dents de scie. Les frontons ont la forme d'arcs en plein cintre et sont entaurés de corniches. Les tours sont polygonales à l'extérieur et circulaires à l'intérieur; ces polygones sont de 8 à 12 côtés et ornés d'arcades concentriques qui entourent les fenêtres hautes et étroites. Une corniche en dents de scie couronne la tour; cette corniche suit la forme de l'extrados des arcades; parfois elle est horizontale. L'intérieur de ces églises est entièrement recouvert de fresques. Les voûtes sont construites d'après les procédés byzantins connus. Les pavements sont en grandes dalles de pierre.

L'ÉGLISE SÂN-NICOARĂ, bâtie vers 1350, est de petites dimensions et composée d'une seule nef de six mètres de large sur onze mètres de long à l'intérieur, y compris le pronaos. Les voûtes ainsi qu'une partie des murs sont écroulés (fig. 23 à 33). A l'abside du sanctuaire seulement une partie des voûtés est intacte. La nef paraît avoir été voûtée en berceau renforcé par des arcs doubleaux, dont on voit encore les traces.

Un tour s'élève sur le pronaos; elle est entièrement en brique et l'on y voit encore les vestiges des trois étages de fenêtres superposées. La maçonnerie est en pierre alternée de briques. La partie extérieure du sanctuaire est décorée d'arcades aveugles placées à la partie supérieure sous la corniche. Une seule petite fenêtre située vers l'Orient. Sur le côté sud ou voit les vestiges d'une porte donnant directement dans le naos comme à l'église de Turnu-Severin (fig. 23 à 33).

L'ÉGLISE DE BOGDAN-SARAI n'a peut-être pas sa place dans cette étude c'est cependant la seule chapelle de cette époque qui se soit conservée à Constantinople; elle était probablement attenante à un palais du temps des Comnènes. Sa ressemblance avec certains traits des églises d'Argeş en ce qui concerne la construction et le matériel est, semble-t-il, une confirmation de l'origine constantinopolitaine des églises d'Argeş. Ces dimensions sont de quatre mètres sur huit (fig. 18 à 22).

L'ÉGLISE DE NICOPOLIS, en Bulgarie, est un petit édifice à plan central. Ses dimensions ne dépassent pas cinq mètres sur huit à l'intérieur (fig. 34-38).

Le plan est en forme de „croix grecque". Une tour s'élève au point de croisement des voûtes qui forment les bras de la croix. Ces voûtes en berceau se terminent par des frontons arrondis percés d'une petite fenêtre en arc de cercle. Le pronaos est en partie écroulé : on y voyait jusque vers 1910 les restes de deux tourelles. Les murs sont en pierre et brique alternées. La tour est élevée, octogonale à l'extérieur; huit longues fenêtres en éclairent l'intérieur. Elles sont couronnées d'arcs en pierre et brique qui se rapprochent davantage de l'architecture de Mésembrie de Trnovo et de la Serbie byzantine, car les arcs de Curtea-de-Argeş sont entièrement en brique. La corniche de la tour suit la forme des arcs qui la couronnent.

La tour repose à l'intérieur sur quatre arcs posant sur des consoles; cette disposition res-

www.dacoromanica.ro

semble à celle de certaines églises de l'École serbe, comme nous le verrons plus loin.

L'ÉGLISE DOMNEASCĂ D'ARGEȘ est un type complet d'église byzantine du temps des Comnènes (fig. 39 à 50).

Le plan en forme de „croix grecque" comporte au centre la tour reposant sur quatre piliers isolés; la tour est contrebutée sur les côtés par quatre voûtes en berceau qui dessinent dans l'espace et à la partie supérieure de l'église la forme de la croix; ces voûtes se terminent par des frontons arrondis. Les quatre coins du plan situés entre les bras de la croix forment des parties plus basses dont la toiture se rattache â celle du pronaos et des absidioles.

Les façades sont composées de pierre et de brique alternées, comme les monuments précédents. La tour cilindrique à l'intérieur est dodécagonale à l'extérieur, elle est percée de quatre longues fenêtres situées dans la direction des axes principaux, les autres faces de la tour sont aveugles à l'extérieur et arrondies à l'intérieur en forme de niches.

Les frontons en arcs de cercle sont encadrés par un arc ressorti posant sur des consoles en pierre.

L'intérieur est d'un effet imposant et lon, peut embrasser d'un seul regard, tout l'ensemble.

Les dimensions de l'église sont de dix mètres sur vingt à l'intérieur. Notons encore que les cadres en pierre des fenêtres sont du XVIII-e siècle.

En résumé, ce groupe d'églises d'origine nettement byzantine, par l'effet architectural, par les procédés de construction, par l'absence des absides latérales, en un mot par son caractère si bien défini et si différent de celui des églises qui vont suivre, forme au XIV-e siècle une famille à part.

Nous verrons en effet que les groupes qui suivent se composent d'églises qui toutes sont pourvues d'absides latérales.

Au XVI-e siècle nous retrouverons quelques églises qui se rattachent aux principes décrits plus haut. Ce sont à Târgoviște l'ancienne Métropole bâtie en 1518 et aujourd'hui disparue, puis dans la même ville l'église princière (Domnească), bâtie en 1583, et enfin à Craiova l'église de St. Démètre, où nous retrouverons une fois encore le plan en forme de croix grecque visible dans l'espace comme en plan. Cette église, bâtie en 1652 par le prince Mathieu Basarab, sera la dernière réminiscence du type byzantin des Comnènes.

CHAPITRE IV.

L'INFLUENCE SERBE.

L'INFLUENCE SERBE. — Au XIV-e siècle le moine Nicodème, venu de Serbie, fonda en 1374 les monastères de Vodița et de Tismana, en Olténie.

LE MONASTÈRE DE VODIȚA est aujourd'hui complètement détruit, et l'on ne voit plus debout que deux pans de murs de son église (fig. 51 à 55). De récentes fouilles ont permis de découvrir la forme du plan qui se composait d'un naos tréflé et d'un pronaos rectangulaire.

Les matériaux retrouvés montrent une exécution soignée: Des assises de pierre régulièrement taillées, alternant probablement avec des rangées de briques; le tout recouvrant un blocage de moëllons.

Le monastère de Tismana est aujourd'hui transformé et son église seule parait avoir conservé certaines dispositions datant de sa fondation; cependant l'extérieur à été renouvelé au XVIII-e siècle (fig. 56 à 58).

Le naos tréflé est couronné par un tour, le sanctuaire très développé est complété par les deux absidioles latérales qui paraissent avoir subi certaines modifications ultérieures. Le pronaos presque carré supporte une seconde tour plus basse.

Nous possédons encore deux monuments datant de la fin du XIV-e siècle. Ce sont: **l'église de Cozia** sur l'Olt, construite par Mircea-le-Grand en 1393. Monument remarquable qui reproduit les formes de l'architecture serbe de l'École de la Morava: plan tréflé, pierre de taille alternée avec de la brique, riche décoration de pierre sculptée et de terre cuite (fig. 59 à 80).

Enfin **l'église de Cotmeana,** bâtie en 1389 par le même prince; petite église tréflée, mais assez différente des précédentes et que nous étudierons séparément (fig. 81 à 93).

CARACTÈRES GÉNÉRAUX. Nous nous trouvons ici devant le premier groupe d'églises à plan tréflé,

www.dacoromanica.ro

ce qui leur donne un aspect très différent de de celles du groupe précédent : Ce sont des églises à une seule nef, au naos surmonté d'une tour bien encadrée par ses trois absides et par le pronaos. Ce dernier est rectangulaire, avec ou sans tour.

La construction est caractérisée par un disposition spéciale :

Le naos se compose de trois travées dont l'une centrale plus grande et de forme carrée supporte la tour et de deux autres plus petites et souvent inégales qui encadrent la première à l'Est et à l'Ouest. Les poussées des grands arcs qui soutiennent la tour du côté Nord et Sud se trouvent contrebutées par les arcs des travées secondaires ; ces arcs sont adossés aux murs du Nord et du Sud et forment à l'intérieur de l'église de grandes niches latérales (fig. 66).

Ce système est complété par les murs des absides latérales qui contrebutent les poussées du deux autres grands arcs Est et Ouest du naos.

Cette remarquable disposition équilibre les poussées résultant du poids de la tour qui se trouve ainsi réparti sur quatre points saillants nettement accusés en plan (fig. 51, 56, 59).

Les conséquences de la disposition précédente ont été mises à profit par les architectes serbes, qui en ont tiré des effets originaux. Les murs extérieurs s'elevent jusqu'au dessus du niveau des arcs intérieurs sécondaires ; au delà de cette hauteur, ils sont en retrait et forment une sorte d'attique qui pose en partie sur le mur extérieur et en partie sur l'extrados de ces arcs intérieurs secondaires (fig. 66).

Ce dispositif a très probablement existé à Cozia, où il disparut lors de la restauration du XVIII-e siècle ; il existe à Krouchévatz et à Lioubostinia en Serbie ; on peut l'étudier à l'église de Dealu, où il s'est maintenu presqu'intacte (fig. 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 131, 141).

Une autre particularité des églises serbes de cette époque est la disposition des arcs que l'on voit aux bases des tours ; ces arcs visibles du dehors comme de l'intérieur ont pour but de réduire le diamètre de la tour et de transmettre les pressions directement sur les points d'appui en déchargeant les grands arcs ; ils reposent à l'intérieur sur des consoles placées dans les coins du carré (fig. 64, 65).

Les conséquences de cette particularité sont similaires à celles que nous avons constatées plus haut : La base de la tour est formée d'une partie inférieure qui est possée sur les grands arcs et d'une seconde partie supérieure en retrait qui pose sur les arcs dont nous venons de parler. Sur la partie inférieure s'accroche un fronton ou une arcade, au centre de laquelle se trouve une rosace ajourée. On peut voir à Kalénitch et à Krouchévatz des dispositions, de ce genre et dans une mesure plus atténuée à Cozia.

Matériaux et procédés de construction sont à peu de chose près ceux de l'école byzantine ; toutefois il faut remarquer quelques différences. Nous retrouvons ici les zones alternées de pierre et de brique, mais la pierre y est de dimensions assez considérables bien taillée par d'habiles ouvriers et richement sculptée. La technique de la pierre est la principale différence entre ces églises et les précédentes.

La plastique monumentale résulte des dis-dispositions du plan tréflé a une seule nef, allongée par l'adjonction du pronaos. Il en résulte un aspect tiré en longueur, qui est très différent de celui des églises à plan central d'origine byzantine et qui se rapproche de celui des églises moldaves qui ont le même plan tréflé.

La plastique décorative résulte de l'alternance des zones de pierre et de briques d'une part et de la sculpture en pierre d'autre part. Celle-ci est finiment exécutée et d'une grande richesse de motifs.

DÉTAILS. Le socle est une simple saillie, sans profil.

Des bandeaux de pierre se trouvent à différents niveaux, sous les fenêtres et à la naissance des arcades. Ces arcades, grandes et larges, recouvrent les murs extérieurs; elles montent de fond jusque sous la corniche et leur centre est par endroits occupé par une rosace de pierre sculptée et ajourée.

Les frontons sont très usités en Serbie où l'on en voit des profusions dans la partie supérieure des façades. A Cozia on a mis à jour un fronton arrondi sur la façade principale (fig. 63).

Les fenêtres sont richement encadrées de pierre sculptée avec des motifs à fleurs et à entrelacs.

Les corniches ont disparu ; **les tours** paraissent en général peu élevées, mais elles sont posées sur des bases cubiques assez volumineuses. Les formes élégantes et les proportions élancées des églises serbes proviennent plutôt de la hauteur des voûtes sur lesquelles reposent les tours; celles-ci se trouvent ainsi posées à une grande hauteur.

L'ÉGLISE DE VODIȚA est complétement ruinée. Le plan des fondations a été récemment découvert. Le naos en forme de trèfle se compose des trois travées caractéristiques qui sont ici toutes inégales (fig. 51). Le pronaos presque carré.

La maçonnerie est en moëllons. Le parement

www.dacoromanica.ro

extérieur, du moins à la partie inférieure, paraît avoir été constitué d'assises en pierre taillée. Celles que l'on a trouvées dans les fouilles ont environ 0,55 centimètres de haut; leurs profils régulièrement taillés se composent de plans et de colonettes engagées comme à Cozia. Les dimensions de cette église sont de 18 mètres de long sur 6 de large en moyenne (fig. 51 à 55).

L'ÉGLISE DU MONASTÈRE DE COZIA, bâtie en 1393, est, ainsi que nous l'avons constaté une église serbe de l'École de la Morava, bâtie très probablement par un architecte serbe. Le plan est tréflé et surmonté d'une tour sur le naos. Le pronaos est voûté en berceau. Devant l'église un porche a été ajouté au XVIII-e siècle (fig. 59 à 80).

La structure du plan est celle que nous avons étudiée plus haut. L'extérieur est remarquable comme architecture: on y voit les belles qualités décoratives de l'École serbe; l'église a 9 m. sur 25 m.

Les archivoltes des arcades sont en pierre finement sculptée; elles sont accompagnées de lignes d'ornements de terre cuite en forme de petites fleurs à quatre pétales; on trouve les mêmes en Serbie et dans les Balkans. **Les arcades** qui ornent les faces du sactuaire et des absides latérales reposent aux angles sur des colonnettes de pierre qui ont la forme de torsades. **Les fenêtres** sont richement encadrées de pierre sculptée à motifs variés. Celles du naos ont été allongées vers le bas lors d'une transformation de ce monument. Au centre des arcades l'on voit de belles rosaces de pierre sculptée et ajourée. **Les fenêtres** du pronaos ainsi que la porte d'entrée datent du XVIII-e siècle. L'ornementation de la pierre dénote une influence arménienne et géorgienne.

L'ÉGLISE DE TISMANA est de dimensions aussi importantes que la précédente: vingt mètres de long sur six de large à l'intérieur. Les dispositions du plan sont les mêmes; cependant le sanctuaire est ici pourvu des deux absidioles latérales qui manquent dans les plans de l'École serbe de la Morava. Cette disposition rapproche l'église de Tismana de celles de l'École de Constantinople. Par ailleurs la tour du pronaos a un caractère serbe que l'ou retrouve à Krouchévatz et à Kalénitch, tandis qu'il manque aux églises byzantines de cette époque à Constantinople; ou le voit parfois dans les Balkans, à Mesembrie à Sténimachos. A remarquer, la forme octogonale à l'intérieur des tours et la constructions à pans coupés qui remplace les pendantifs (fig. 56 à 58).

L'extérieur de l'église a été complètement transformé au XVIII-e siècle et il est impossible aujourd'hui de se faire une idée de l'architecture primitive de ce monument.

L'intérieur paraît avoir subi moins de transformations.

EN RÉSUMÉ, les églises de ce groupe ont toutes des absides latérales, en opposition avec celles du groupe précédent. Ces deux groupes, ces deux types, nous le verrons plus loin, sont les bases de l'architecture religieuse en Valachie. De leur développement et de leurs combinaisons dérirent toutes les églises que l'on édifiera dans les siècles suivants.

CHAPITRE V.

L'INFLUENCE BALKANIQUE.

L'INFLUENCE BALKANIQUE n'a laissé de traces qu'à la seule église de Cotmeana bâtie par Mircea-le-Grand en 1389. Elle est de petites dimensions: 12,50 de long sur 4.35 de large à l'intérieur. Le naos seul subsiste, terminé par un sanctuaire demi-circulaire et complété par deux petites absides latérales. Le pronaos est du XVIII-e siècle. Il est probable qu'un porche complétait l'édifice; ou en voit l'amorce d'une arcade sur le côté Sud.

Le naos est voûté en berceau et le tout est construit en brique; les absides latérales paraissont avoir été rajoutées après coup; on en a la preuve dans la décoration des façades qui se prolonge sous les toitures de ces absides.

Les façades sont décorées de longues arcades aveugles très étroites descendant de sous la corniche jusqu'à terre.

Les arcs qui les terminent sont entourées d'une ligne de petits disques en terre cuite émaillées de couleur verte et brune (fig. 81 à 93).

DÉTAILS. **Le socle** est sans profil; aucune **ceinture horizontale** si ce n'est sous la corniche une ligne de petits disques émaillés. **Les fenêtres** très petites et étroites sans cadre de pierre. La plupart des fenêtres actuelles datent du XVIII-e

www.dacoromanica.ro

siècle ainsi que le petit porche de sur la façade Nord.

Les corniches sons en dents de scie et paraissent d'une date plus récente. La chorniche du sanctuaire est à un niveau moins élevé et celle des absides encore plus bas.

Un pronaos fut rajouté au XVIII-e siècle par le prince Constantin Brâncoveanu sur l'emplacement d'un ancien pronaos ou d'un porche dont on voit, sur la façade, Sud, au point de jonction du naos, la naissance d'un arc assez large et plus bas que le niveau des arcades de l'église. Il n'est pas possible d'établir la forme de ce porche qui était peut-être ouvert ou bien entouré d'arcs aveugles comme on en voit à l'église de Trnovo en Bulgarie. Observons encore que les petites arcades aveugles de sur les faces des absides latérales sont plus courtes que les autres et que la maçonnerie de ces absides est sans liaison à ces points de jonctions; ce qui prouve bien que ces absides ont été rajoutées plus tard. Cette hypothèse est encoure confirmée par la décoration des murs latéraux, que l'on retrouve derrière les toitures des absides latérales.

RÉSUMÉ. L'église de Cotmeana est un monument isolé que l'on ne peut classer dans aucun des groupes d'églises de l'époque.

Son plan tréflé la rapproche des églises serbes, mais par l'absence de tour et par beau-coup d'autres différences, elle s'en éloigne. Par son architecture et par sa décoration en disques émaillés elle tient des églises des Balkans. Par sa construction exclusivement en brique elle s'apparente aux églises d'origine athonique qui vont suivre.

CHAPITRE VI.
L'INFLUENCE DU MONT ATHOS.

Les églises de ce groupe sont caractérisées par la réunion des principaux éléments des deux groupes précédents. C'est d'une part la tour centrale reposant sur quatre piliers isolés comme à l'Église Domnească d'Argeş et d'autre part le plan tréflé des églises précédentes.

A ces éléments connus vient se joindre un élément nouveau: le porche ouvert que nous rencontrons ici pour la première fois.

L'ÉGLISE DE SNAGOV, est seule à réunir des éléments, qui sont aussi ceux des églises du Mont Athos en ce qui concerne la configuration du naos et du sanctuaire; le porche ouvert que l'on trouvé aussi au Mont Athos y est différemment conformé (fig. 94 à 110).

Une autre églse qui présente une grande ressemblance avec celle de Snagov est l'ancienne Métropole de Târgovişte; c'est pourquoi nous l'avons classée dans ce groupe, quoique des dissemblances très importantes l'en éloignent.

La principale différence est l'absence des absides latérales.

La conséquence immédiate est la réapparition des frontons latéraux arrondis des églises constantinopolitaines: Nous nous trouvons devant une église en forme de „croix grecque".

L'ancienne Métropole de Târgovişte est donc un type intermédiaire entre la Domnească d'Argeş et Snagov, entre le groupe constantinopolitaine et le groupe athonique (fig. 111 à 118).

Caractères généraux. Naos surmonté d'une tour centrale posant sur quatre piliers isoles. **Sanctuaire** composé d'une abside centrale et de deux absidioles latérales. Pronaos à même configuration générale que le naos, avec tour centrale sur quatte piliers. Ce pronaos serait plutôt un porche, car il était primitivement ouvert sur trois côtés. Ce n'est que plus tard que les arcades en furent maçonnées.

Les deux églises que nous étudions son grandes et spacieuses si on les compare aux monuments précédents. Elles sont bâties entièrement en briques visibles en façade; la pierre manque totalement. Il est probable que les deux monuments furent bâtis par le même architecte ou par deux architectes de la même école.

Matériaux et procédés de construction. La brique étant l'unique matériel, les assises alternées des groupes précédents n'existent plus. La brique est de bonne fabrication. On en voit de différents profils; en talon, en angle obtus, en doucine. Les procédés ne diffèrent pas de ceux que nous connaissons déjà.

La plastique monumentale est imposante. Les dimensions relativement considérables de ces édifices, la hauteur et le nombre des tours, les proportions des arcades contribuent à donner à ces églises un aspect qui n'est pas dépourvu de grandeur.

A Snagov l'aspect primitif a certainement beau-

www.dacoromanica.ro

coup changé; la tour du naos très élancée ne date peut-être pas de l'origine, quant à celle du pronaos, elle est de très basse époque.

A Târgovişte l'ancienne Métropolite était le plus vaste édifice de l'époque.

A Târgovişte l'ancienne Métrodole était le plus vaste édifice de l'époque. Toutes les tours ne datent probablement pas de l'origine; celle qui nous paraît être la plus ancienne est la tour centrale du porche; les autres furent probablement modifiées ou rajoutées à la fin du XVII-e siècle, lors de la restauration due au prince Constantin Brâncoveanu.

Les deux parties dont se compose cette église n'ont pas d'unité, mais paraisent au contraire avoir été construites succesivement; aucune liaison dans la composition des façades, des corniches et des lignes principales, qui sont à des niveaux différents.

L'église de Snagov est d'une composition plus unitaire.

La plastique décorative découle de l'emploi exclusif de la brique apparente. Le plus bel élément architectural et le plus décoratif de ces églises est l'arcade sur colonnes du porche de Snagov; haute et bien proportionnée, elle s'élève jusqu'à la corniche (fig. 98).

Les arcades de Târgovişte ont une proportion plus basse et plus lourde.

Les façades sont en général composées de deux registres superposés, ayant chacun leurs fenêtres; celles d'en bas plus grandes, celles d'en haut plus petites. A Snagov deux rangées d'arcades superposées à peu près de même grandeur entourent le naos et le sanctuaire; celles du registre supérieur sont en porte à faux et posent sur de petites consoles de briques.

A Târgovişte les façades ont une autre disposition, les arcades supérieures forment une frise d'arcs courts et l'arges sous la corniche.

DÉTAIL. Ces églises n'ont pas **de socle.**

Les fenêtres sont sans cadres de pierre et terminées en arc de cercle.

Les arcades en plein cintre sont souvent faites de plusieurs arcs concentriques, en brique à larges joints, parfois entourés de corniches posées en dents de scie. **Les chapiteaux** des colonnes sont en briques spécialement profilées en rond, en talon, en angle obtus ou de forme concave.

Les piliersou colonnes ont une conformation spéciale et sont d'un bel effet décoratif; ils sont composés de briques profilées et forment ou bien des colonnes cannelées droites ou en spirale, ou bien des colonnes octogonales ou cilindriques. **Les portes** ne peuvent être reconstituées (fig. 98, 99).

Les tours sont de proportions élancées, ayant de huit à douze côtés.

Les angles sont ornés de colonnettes minces et longues formées de briques arrondies, superposées selon le mode byzantin.

Les arcades supérieures de la tour reposent sur ces colonettes et forment un couronnement festonné que termine une corniche en dents de scie et que recouvre la toiture, en forme de coûpole.

L'ÉGLISE DU MONASTÈRE de Snagov, bâtie en 1517, par Neagoe Basarab, sur l'emplacement d'une autre église datant de Vlad Ţepeş, est de dimensions assez importantes: 16 mètres de long sur 6 de large à l'intérieur (fig. 94 à 110).

Composée de deux parties similaires comme disposition générale, avec une tour centrale reposant sur quatre piliers.

Le naos est complété par deux absides latérales et un sanctuaire avec deux absidioles. **Le porche** ou **pronaos** primitivement ouvert sur trois côtés a été fermé à une autre époque. **Le tour** du centre pose, comme celle du naos, sur quatre piliers octogonaux, tandis que ceux du naos sont cylindriques. L'adjonction des absides latérales du naos a comme conséquence la disparition des frontons arrondis des églises en forme de croix grecque. La forme de la croix ne paraît plus dans l'espace, mais ne se dessine qu'en plan.

La corniche est partout au même niveau et la toiture forme une même surface en opposition avec l'Église Domnească d'Argeş, où chaque élément à sa toiture.

La tour du naos est élancée avec de longues fenêtres coupées à mi-hauteur par un bandeau de brique. C'est la première tour ainsi constituée et il est possible qu'elle soit d'une autre époque.

L'ancienne Métropole de Târgovişte, bâtie par Neagoe Basarab en 1518, fut démolie à la fin du XIX-e siècle (fig. 111 à 118). Elle mesurait 40 mètres de long sur 14.50 à l'extérieur et se composait de deux parties similaires à celles de Snagov, mais ne paraissant pas avoir été bâties en une fois. La partie Est, comprenant le naos, le sanctuaire et un pronaos, faisant corps, avec les parties précédentes, a la même conformation, à plus grande échelle, que la Domnească d'Argeş. La partie Ouest, sur plan carré large comme le naos, une tour centrale sur quatre piliers ronds. Les murs extérieurs reposent sur des colonnes reliées par des arcades. A l'origine cette partie de l'église était certainement ouverte

www.dacoromanica.ro

et ce n'est que plus tard qu'elle fut fermée. Les deux parties de l'église ont la même structure et et les mêmes formes extérieures; la partie Est est cependant plus haute et plus massive. Les mêmes frontons arrondis se voient d'une part et de l'autre, les mêmes tours, grandes et petites, au nombre de huit. Sous la corniche on voit des arcades aveugles courtes formant une frise. Cet ornement décoratif ne se retrouve pas dans les autres monuments du pays; il se rapproche de ceux de certaines églises de Serbie et de certains monuments de style lombard.

La tour du Pantocrator paraît avoir eu la forme d'un polygone à douze ou seize côtés. Elle était composée de piliers massifs, ornés en façade d'arcades concentriques en retrait les unes par rapport aux autres. Cette conformation est parfaite tant au point de vue constructif qu'au point de vue décoratif. Elle se retrouve dans les monuments du XVII-e et XVIII-e siècle.

Les deux parties de cette église ne forment pas un ensemble unitaire, mais constituent deux monuments juxtaposés et probablement élevés l'un après l'autre.

Les porches ouverts, dont nous rencontrons ici les premiers exemples, deviennent aux siècles suivants très usités. Au XVII-e et au XVIII-e siècles, la porche à colonnes de pierre sur arcades devient un élément faisant partie intégrante du plus grand nombre des églises de Valachie.

Il est inexpliquable que cette église, l'une des plus grandes et des plus importantes du pays roumain, qui en fut pendant plusieurs siècles la Métropole, ai pu être détruite, il y à peine quarante ans. Que tant de souvenirs historiques, tant d'oeuvres précieuses, de pierres tombales princières, d'inscriptions, de peintures du XVI-e, XVII-e et XVIII siècle aient pu disparaître sans avoir été étudiées, décrites et photographiées.

Le relevé que nous donnons ici est dû à M. G. Sterian, architecte, et les quelques photographies que nous avons pu y joindre sont les seules que nous connaissions.

RÉSUMÉ. Les deux monuments que nous avons étudiés et qui se ressemblent sur tant de points, différent nous l'avons vu, sur d'autres. Ces différences rattachent; le premier points aux églises à plan tréflé et à celles du Mont Athos et le second aux églises de Constantinople du temps des Comnènes.

Nous verrons plus loin que les églises à plan tréflé se développent au cours des siècles suivants, tandis que le plan à croix grecque tend à disparaître. Nous n'en retrouverons que deux exemplaires: au XVI-e siècle l'église princière de Târgoviște et au XVII-e l'église de St. Démètre de Craiova.

CHAPITRE VII.
L'INFLUENCE ARMÉNIENNE.

L'INFLUENCE ARMÉNIENNE se manifeste en Valachie dans la technique de la pierre taillée et dans le caractère de l'ornement sculpté.

L'église du monastère de Dealu, bâtie en 1500 par Radu-le-Grand, et l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș, bâtie par Neagoe Basarab en 1508, sont des monuments qui reflètent clairement l'influence arménienne, qui du reste ne se constate que dans le caractère des profils de pierre et la sculpture ornementale (pl. LIX à LXXXVI).

CARACTÈRES GÉNÉRAUX. Ces deux églises, que nous avons réunies à cause de la similitude de certains caractères architecturaux extérieurs, sont cependant assez dissemblables sous d'autres rapports. A première vue et en comparaison des églises étudiées précédement on est frappé par la beauté de la pierre taillée et par leur riche ornementation sculptée; les églises précédentes sont, nous l'avons vu, bâties généralement en moëllons et en briques parfois rehaussée de faïences vernissées.

L'examen des plans, tous deux tréflés, nous montre le naos, le sanctuaire, les absides latérales et la tour du Pantocrator tels que nous les avons déjà étudiés antérieurement. Le pronaos cependant diffère essentielement de ceux que nous connaissons; en plus chacune de ces deux églises a son pronaos, très différent de l'autre.

Au monastère de Dealu il est rectangulaire et prolonge le naos; il est voûté en berceau comme à Cozia, mais la partie Est est surmontée de deux tourelles.

A Argeș il est rectangulaire aussi, mais placé en largeur. Le centre est surmonté d'un tour reposant sur douze colonnes de pierre: aux angles Ouest se trouvent deux autres tourelles.

Ces deux dispositions nouvelles sont également

www.dacoromanica.ro

importantes dans l'histoire du développement le l'architecture de Valachie. Nous les trouverons aux époques suivantes dans les principales églises du XVII-e et du XVIII-e siècle.

La légende nous a transmis le nom de „Maître Manole", qui bâtit l'église d'Argeş, mais nous ne connaissons pas son origine et nous ne savons rien de lui, si ce n'est qu'il créa un chef-d'oeuvre, peut être même deux, car l'église de Dealu est probablement aussi son oeuvre.

Matériaux et procédés de construction. Le principal matériel est la pierre de taille parfaitement profilée et sculptée; la maçonnerie intérieure et les voûtes sont en brique, comme la plus grande partie des monuments byzantins.

La plastique monumentale est fort diférente de celles des églises précédentes; premièrement à cause des nouveaux „partis" de plan, qui déterminent de nouveaux aspects en façade et secondement à cause des matériaux et de l'ornementation. A Dealu les deux tourelles sont peut-être inspirées de certaines églises de Serbie où l'on trouve des églises à tour centrale et à tourelles latérales secondaires. La disposition des tours serbes est toutefois différente car à Dealu les tourelles sont à proximité du Pantocrator tandis qu'en Serbie elles sont placées aux angles de l'édifice.

A Argeş la développement du pronaos a, comme conséquence, une seconde tour qui s'élève audessus du centre et deux tourelles aux angles Ouest.

Notons qu'au point de vue de l'aspect extérieur ces deux églises n'ont aucune ressemblance avec les églises de l'Arménie: l'influence arménienne s'affirme donc uniquement par la technique de la pierre sculptée et par le décor des façades.

Une particularité de nos églises et que l'on ne retrouve pas dans les églises arméniennes, mais bien dans les églises serbes, est le petit attique en retrait interposé entre la corniche et la toiture: nous avons étudié cette disposition et sa raison d'être au chapitre IV.

Nous la retrouvons à Dealu. Nous la retrouvons aussi à Argeş mais ici l'attique n'est plus en retrait comme dans les églises serbes et comme à Dealu, mais se trouve au nu même du mur extérieur.

La plastique monumentale est nous l'avons vu, d'origiue arménienne et géorgienne. Elle se distingue par sa richesse et la perfection de son exécution. Elle utilise des motifs géométriques, des fleurs stylisées, des feuillages, des méandres, etc. A Argeş nous rémarquerons une influence arabe dans certains tracés et dans certaines formes. Ainsi la corniche principale à stalactites et à alvéeles, certaines formes des colonnes intérieures et certains motifs floraux. De même l'appareillage des claveaux de certains arcs.

DÉTAILS. **Le socle** est bien développé et profilé. A Dealu il est formé d'un talon à la partie supérieure et d'une marche à la partie inférieure. A Argeş l'ampleur du profil donne à l'église un empatement puissant et un large cadre bordé d'une riche balustrade à beaux fleurons de pierre.

Les façades sont ettèrement recouvertes d'arcades aveugles en deux registres séparés par un bandeau. Ces arcades sont composées de deux et même de trois boudins juxtaposés et formant des cadres fermés, les uns rectangulaires, d'autres arrondis en arcs plein cintre.

Les fenêtres sont petites et étroites, soit rectangulaires, soit arrondis en arc plein cintre. Leurs cadres sont en général richement décorés. Les fenêtres du registre supérieur sont des rosaces ajourées, formant une dentelle de pierre à motifs géométriques et floraux.

Les fenêtres des tours sont hautes et étroites, richement encadrées d'ornements. A Argeş les fenêtres des tourelles sont curieusement tracées en spirales. Ces tours de force nous prouvent la virtuosité de tailleurs de pierre et des sculpteurs, ainsi que le soin qu'ils prenaient de montrer leur savoir.

Les portes sont richement profilées. Nous retrouvons ici le procédé arabe, des claveaux emboités les uns dans les autres afin d'assurer leur solidarité.

A Argeş la porte d'entrée est surmontée d'un arc formé de fleurons arabes.

Le bandeau à mi-hauteur de la façade se retrouve à Dealu comme à Argeş. A Dealu il est profilé; à Argeş c'est une torsade puissante.

Les corniches sont savamment profilées. A Dealu c'est un profil de style arménien, à lignes arrondies (fig. 131). A Argeş au contraire c'est une corniche arabe en tracé géométrique compliqué (fig. 152, 153, 154).

Les tours sont toutes octogonales à l'extérieur. Leurs proportions sont relativement élancées; les unes sont couronnées de corniches horizontales, d'autres suivent la courbe des arcades. Toutes sont bordées de fleurs en pierre rappelant les formes arabes.

Les toitures suivent en principe les formes des voûtes et s'apliquent directement sur la maçonnerie. A Dealu la partie supérieure de l'église, les tours et les toitures ou subi de grands changements au XIX-e siècle lors d'une restauration

www.dacoromanica.ro

en style néo-gothique autrichien. On retrouve à Dealu les frontons des églises serbes: Un fronton arrondi terminait la voûte en berceau du pronaos sur la façade Ouest: aujourd'hui ce fronton est triangulaire, mais sa forme primitive est facile à reconstituer. Un autre fronton se trouvait du côté du sanctuaire au point de jonction de l'abside circulaire. Il est aujourd'hui recouvert par la toiture qui était probablement de forme arondie comme à Argeş. Les arcs de cercle dessinés sur les faces de la base de la grande tour montrent la ligne où s'emboitait la toiture arrondie des absides latérales. Ces toitures ont été reconstituées lor des derniers travaux exécutés à cette église, car elles étaient coniques, telles qu'on les voit sur le relevé de M. J. Popescu.

La forme des voûtes est celle des monuments byzantins tels que nous les avons étudies, en ce qui concerne Dealu A Argeş le système des voûtes en pendantifs est remplacé par celui des trompes d'angle pour la tour du Pantocrator et par un autre tracé asez inusité et qui paraît dériver de l'art arabe, pour la tour du pronaos. Le passage du carré au cercle se fait ici par l'intermédiaire d'une surface qui commence dans les quatre coins du bas par une pyramide aux angles arrondis et qui se termine vers le haut; sous la tour, en forme de cône tronqué.

L'intérieur de ces églises se distingue par leurs proportions élégantes pareilles à celles de Serbie.

L'église du monastère de Dealu est la première au plan tréflé qui ait trois tours. La disposition des deux tourelles est nouvelle, car à Nicopoli et probablement à la Domnească d'Argeş les tourelles, sont posées aux angles extérieurs vers l'Ouest, tandis qu'à Dealu elles sont plus rapprochées de la tour du naos.

Cette disposition nécessitée par la forme plus allongée des églises à plan tréflé permet un meilleur groupement des, tours et contribue à l'harmonie de la silhouette. Dans les églises de type constantinopolitain dont le plan est plus ramassé et plus carré, ce problème ne se pose pas (fig. 119 à 142).

Comme nous l'avons dit plus haut, le plan est tréflé; **le naos** a la forme habituelle à ce type d'église; la tour du Pantocrator s'élève au centre. **Le pronaos** est voûté en berceau à sa partie Ouest et est surmonté dans la partie Est par deux tourelles posées sur les murs et sur un système ingénieux d'arcs intérieurs.

Les façades sont recouvertes d'arcades aveugles, disposées en deux registres superposés et séparés par un bandeau profillé; ces arcades sont composées de boudins de section circulaire appliqués par l'intermédiaire d'un profil concave sur le nu du mur. Les profils sont en général à lignes arrondies. Dans le registres inférieur les fenêtres sont petites et de formes rectangulaires; dans le registre supérieur ce sont des rosaces en pierre sculptée et ajourée (fig. 126 et 140).

Les tours sont toutes trois octogonales à l'extérieur; elles posent sur des bases cubiques élevées et recouvertes d'ornaments à fleurs géométriques; **les fenêtres** sont entourées de cadres ornés; ceux des fenêtres d'un bas paraissent avoir été modifiés ou bien inachevé comme ornementation, ainsi que toute la partie inférieure de l'église si on la compare à la partie supérieure. Le haut des tours et leur toiture sont modernes. Remarquons l'attique en retrait que nous avons déjà mentionné.

L'eglise Episcopale d'Argeş est incontestablement la plus parfaite des églises de Valachie. Son édification est un évènement unique dans l'histoire de l'art roumain. Ainsi que nous le verrons plus loin, ce monument servira de modèle aux siècles suivants et les plus belles églises du XVII-e dt XVIII-e siècle en dérivent. Cependant elles ne pourront égaler la perfection de leur modèle.

Le plan comprend le naos tréflé surmonté d'une tour et le pronaos de forme rectangulaire élargie; au centre sélève une seconde tour qui pose sur douze colonnes de pierre; deux tourelles surmontent les angles Ouest de l'édifice (fig. 143 à 182).

Le naos est disposé à peu près de la même façon que celui des églises serbes, mais les système des arcs intérieurs, les grands arcs et les arcs secondaires sont différents comme dispositions de détail: Les grands arcs qui soutiennent la tour sont renforcés chacun par nn second arc concentrique, les arcs latéraux secondaires du sanctuaire ne sont plus dans le même plan que les grands arcs dont ils doivent contrebuter les poussées, comme dans les églises serbes; le plan est ici différent. La poussée des grands arcs est annulée par le mur même du sanctuaire. Au point de vue constructif cette disposition est aussi parfaite que celle des églises serbes. Les conséquences du système serbe, qui ne s'applique plus intégralement, ne jouent plus: L'attique n'est plus en retrait mais au nu du mur extérieur.

Le pronaos est, comme nous l'avons déjà constaté, très différent de celui des églises précédentes; la tour centrale reposant sur douze co-

www.dacoromanica.ro

lonnes est une conception remarquable qui donne à l'intérieur de l'église une ampleur et une perspective surprenante. Ce bel effet est dû en partie, au fait que le naos et le pronaos ne sont plus séparés par un mur intermédiaire, comme ils le sont dans toutes les églises étudiées jusqu'ici. La séparation exigée par le culte orthodoxe se réduit ici à un cadre de porte engagé dans des fûts de colonnes isolés. L'espace resté libre des deux côtés et au dessus permet à la vue de s'étendre aux voûtes de toute l'église.

Les parties latérales du pronaos sont réservées aux tombeaux; en dehors des fondateurs et de leur famille, l'on y a fait place aux tombes du Roi Carol I et de la Reine Elisabeth d'un côté, à celle du Roi Ferdinand I, de l'autre côté. Au point de vue constructif les parties latérales du pronaos contrebutent la tout centrale qui repose sur des colonnes isolées et non adossées à des murs ou à des massifs, qui puissent les étayer. L'équilibre de ce système est obtenu uniquement par des voûtes et des arcs qui le rattachent aux murs extérieurs.

La tour du naos se distingue par ce que la transition entre le plan carré du bas et la tour se fait par quatre trompes d'angle qui ramènent le plan carré à un plan octogone régulier qui est celui de la tour tant à l'extérieur qu'à l'intérieur. Nous avons trouvé une dispositions à peu près semblable à l'église de Tismana (fig. 57, 58).

La tour du pronaos présente une conformation de voûtes encore plus rare : Elle est cylindrique à l'intérieur et le passage au carré du bas se fait par l'intérmédiaire d'une tronc de cône dont le bas se déforme en pyramide s'emboîtant sur les quatre arcs qui surmontent le carré formé par les douze colonnes qui soutiennent la tour.

Les tourelles des coins posées sur pendantifs. Elles reposent d'une part sur les murs extérieurs et d'autre part sur l'une des douze colonnes du pronaos. Les voûtes du pronaos se trouvent ainsi parfaitement contrebutées et la tour centrale est maintenue dans tous les sens. Si nous tenons compte de la hauteur de la tour et du fait qu'elle repose sur des colonnes isolées, nous sommes tenus d'admirer cette belle et audacieuse conception impecablement réalisée.

L'extérieur de l'église est entièrement revêtue de pierres de taille profilée et sculptée; certains ornements sont dorés sur fond bleu et vert.

Les façades sont recouvertes d'arcades aveugles, coupées par un bandeau de pierre sculptée ayant la forme d'une torsade. Les deux registres superposés sont à peu près semblables a ceux de Dealu, sauf que le registre inférieur en est rectangulaire au lieu d'être en arcs de cercle comme celui d'au-dessus. Dans le registre inférieur se trouvent des fenêtres longues et étroites; le registre supérieur est orné de panneaux de pierre sculptée ronds ou carrés dont certains sont ajourés et éclairent les voûtes de l'intérieur.

Le socle est puissament profilé et développé.

Les photographies et les dessins que nous reproduisons à la fin du volume, donnent une idée des différentes parties de l'iéglise et des ornements qui les recouvrent. On y peut suivre les traces de l'influence arménienne et géorgienne ainsi que celle de l'art arabe.

L'intérieur de l'église est aujourd'hui entiérement renouvelé; il contient de nombreux motifs de sculpture en pierre d'origine arabe (fig. 167 à 169).

RÉSUMÉ. L'analyse de ces deux monuments nous fait entrevoir la complexité du problème de leurs origines.

Pour Dealu, l'influence serbe paraît évidents sur bien des points: La configuration du plan, le pronaos lui-même, qui diffère, comme nous l'avons vu, de celui des églises serbes par sa disposition et par la place des tourelles, peut être attribué à des influences serbes, les différences peuvent être considérées comme d'ordre secondaires. Il n'en est pas de même pour l'église d'Argeş, dont le pronaos ne peut être rattaché à aucun autre monument antérieur.

Les deux beaux monuments, que nous avons étudiés représentent pour la Roumanie la civilisation raffinée de Byzance qui continue à rayonner même après sa chute.

Nous ne savons pas qui était „Maître Manole", ni d'où il venait, mais il est certain qu'il avait été élevé dans cette atmosphère d'art ecclectique qui n'avait pas de secrets pour lui et qui se reflète dans l'architecture et dans la somptueuse ornementation de ces églises. Il est naturel que leur beauté et leur richesse aient frappé l'imagination des architectes qui élevèrent les églises du XVII-e et du XVIII-e siècle, car ces monuments représentent un point culminant dans l'art roumain et peuvent compter parmi les créations les plus originales et les plus raffinées de l'architecture en Orient.

Nice, 1929.

---

www.dacoromanica.ro

PLANŞE

ERATA

Pag.	16	linia	22	în loc	de	cheeare	citiţi	chenare
„	16	„	106	„	„ „	alternat	„	alterat
„	20	„	83	„	„ „	astfel	„	altfel
„	22	„	86	„	„ „	rotujită	„	rotunjită
„	25	„	17	„	„ „	Breba	„	Brebu
„	25	„	23	„	„ „	acesror	„	acestor
„	28	„	36	„	„ „	gras	„	gros
„	28	„	14	„	„ „	dispoziţiunea pronausului	citiţi	dispoziţiunea naosului

Dans la traduction fransaise á la page 40, ligne 48, lieu du: La plastique monumentale, lire: La plastique ornementale.

www.dacoromanica.ro

Fig. 1.— Planul fostei biserici a Mânăstirei Negru Vodă din Câmpu Lung.
Fig. 2— Planul bisericei din Castrul Roman de la Turnu Severin.

www.dacoromanica.ro

zidărie din blocuri de piatră
zidărie din cărămizi și piatră
urmele fostei zidări
urmele unui puț
10 metri

Fig. 3.— Planul Cetăței din Poenari (Argeș) zisă a lui Țepeș Vodă.

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Diferite vederi ale cetăței din Poenari Argeș (1928).

www.dacoromanica.ro

Fig. 8 -- Cetatea din Poenari. Desen de arh. V. G. Ştefănescu (1906).

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

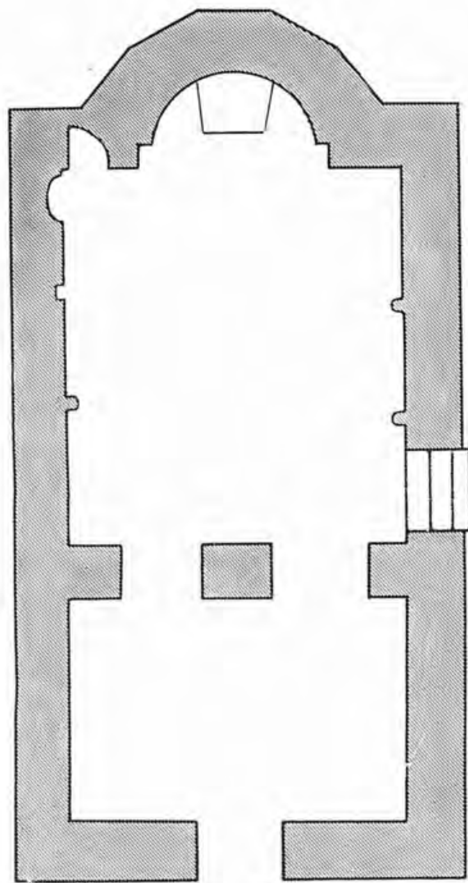
Fig. 12

Diferite vederi ale Cetăţei din Poenari-Argeş. (1928). Figurile 10 şi 13 sunt din anul 1906, comunicate de arh. V. G. Ştefănescu.

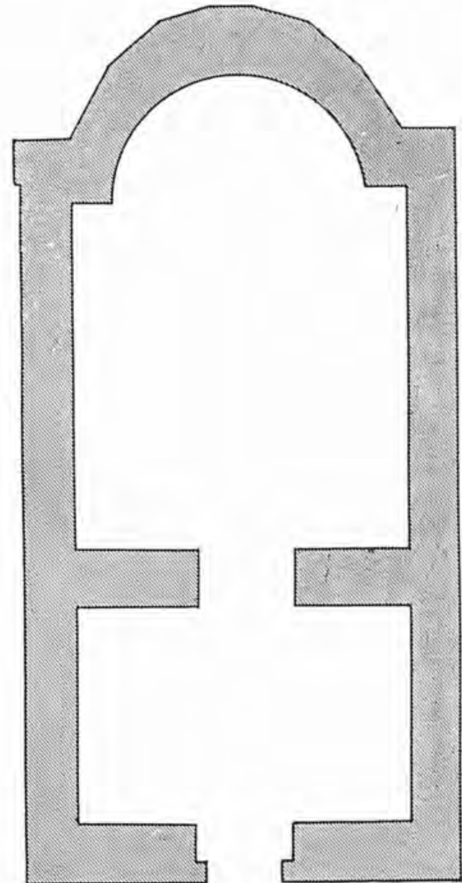
Fig. 13

www.dacoromanica.ro

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Metri

Fig. 14
Planul bisericei din Grădina Publică din Turnu Severin.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Metri

Fig. 15
Planul bisericei din curtea liceului din Turnu Severin.

Fig. 16

Fig. 17

Vederi ale temeliilor din grădina publică de la Turnu-Severin (1928).

www.dacoromanica.ro

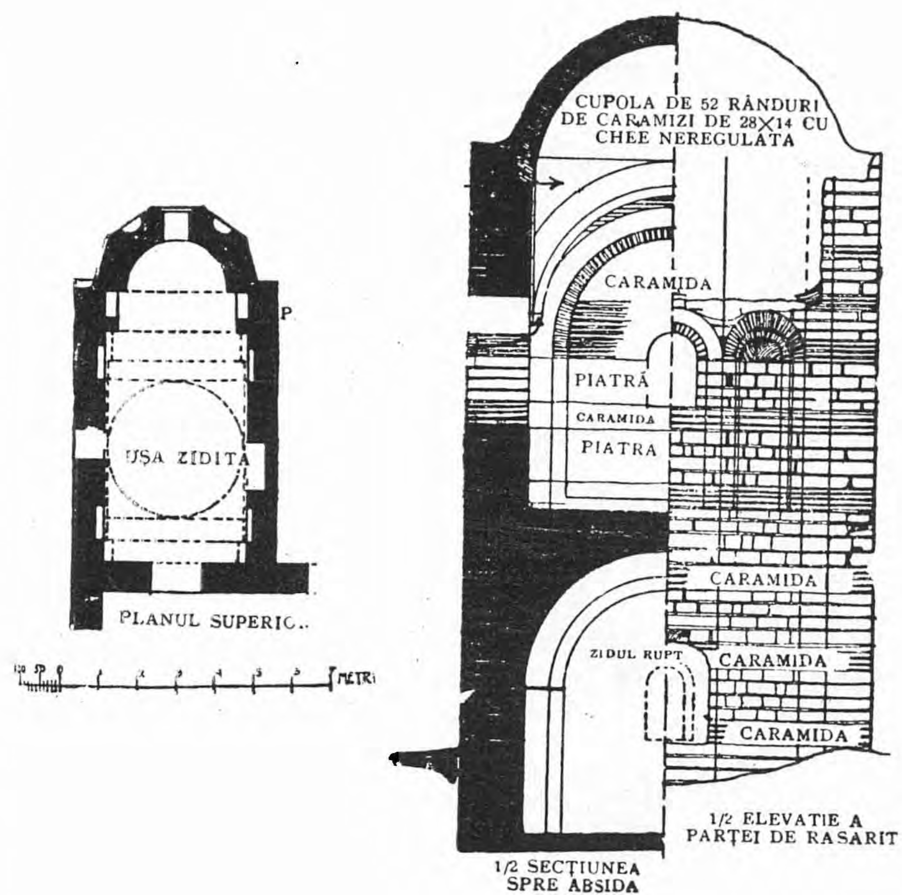

Fig. 18

Fig. 19

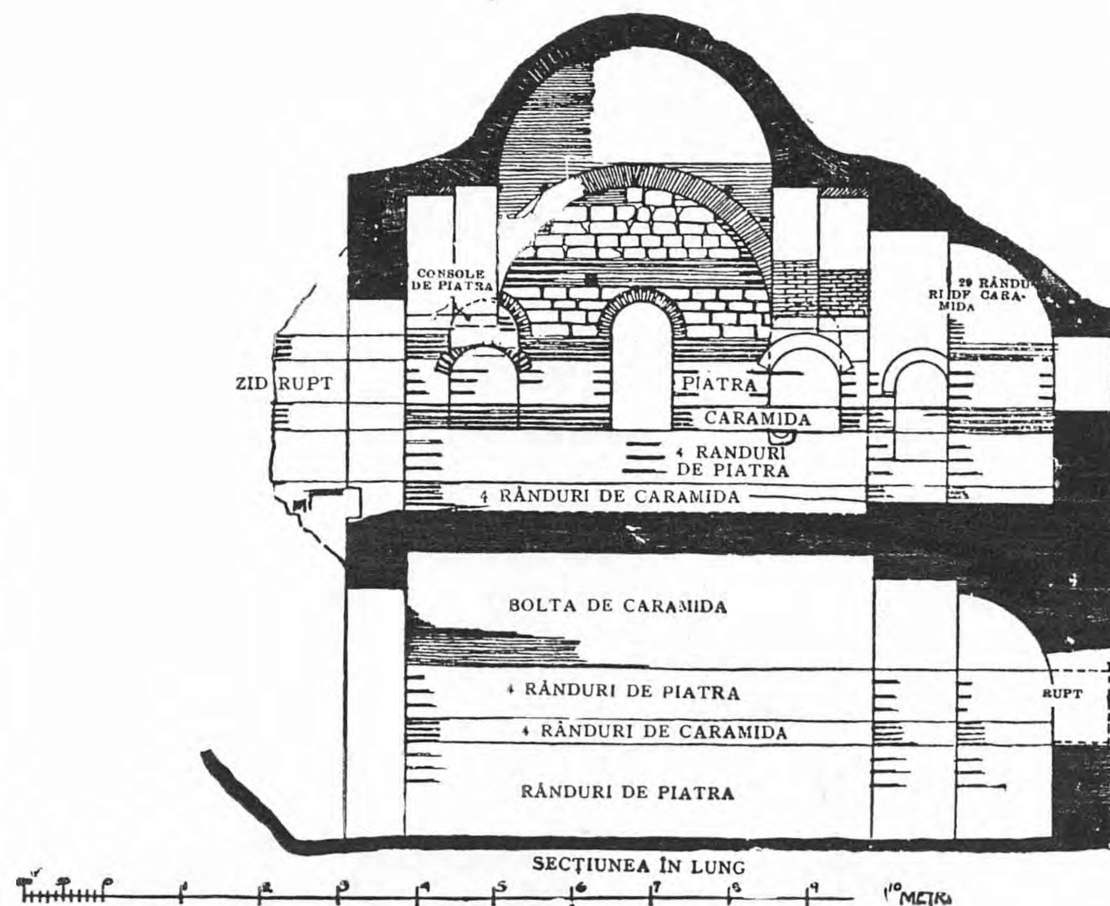

Fig. 20

Releveul paraclisului Bogdan Serai din Constantinopol după van Millingen şi G. Balş.

www.dacoromanica.ro

Fig. 21
Vederea paraclisului Bogdan Serai după van Millingen.

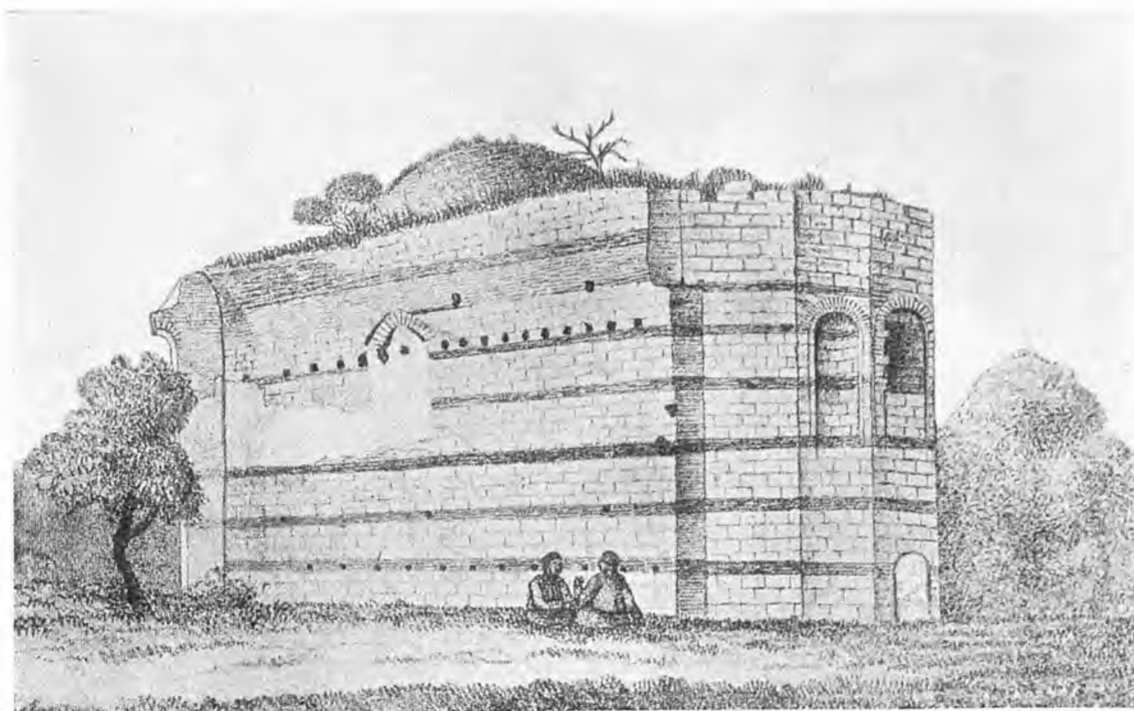
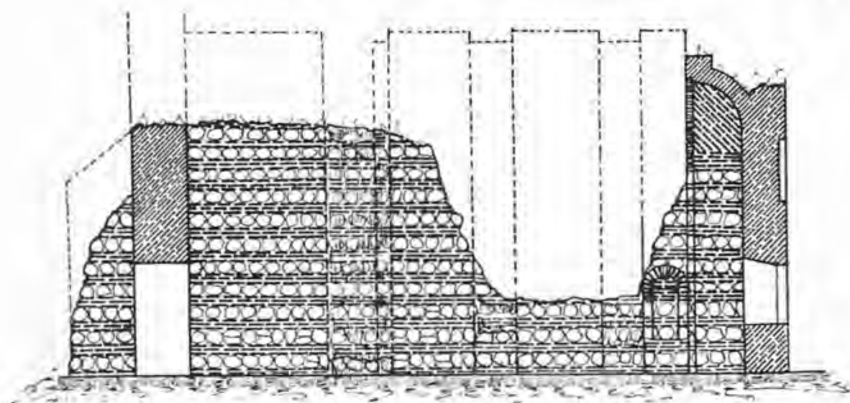

Fig. 22
Vederea aceluiaş monument după Paspati (1877).

www.dacoromanica.ro

Fig. 23.

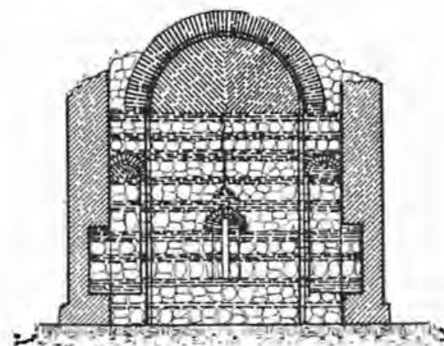

Fig 24.

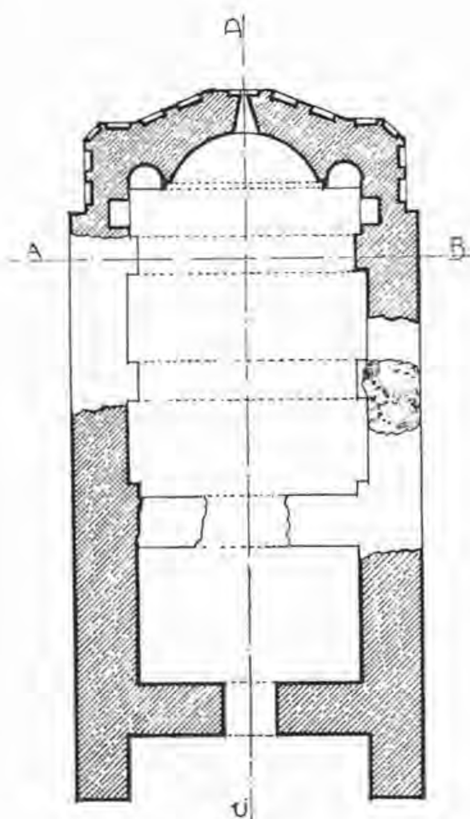

Fig 25.

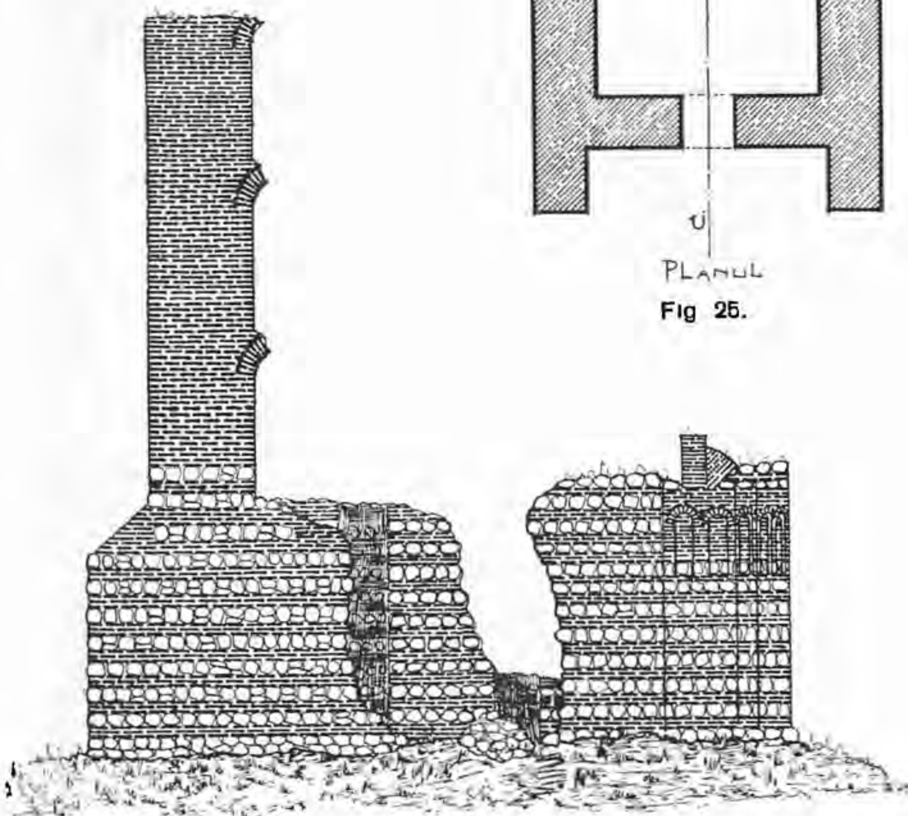

Fig. 26.

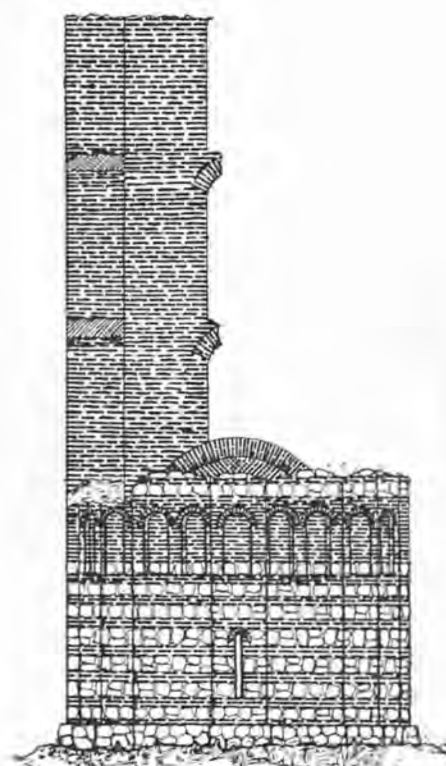

Fig. 27.

Releveul bisericei Sân Nico

www.dacoromanica.ro

Fig. 29

Fig. 30

Fig. 31

Fig. 32

Diferite vederi ale bisericei Sân Nicoara. Fotografii V. Moisescu 1928.

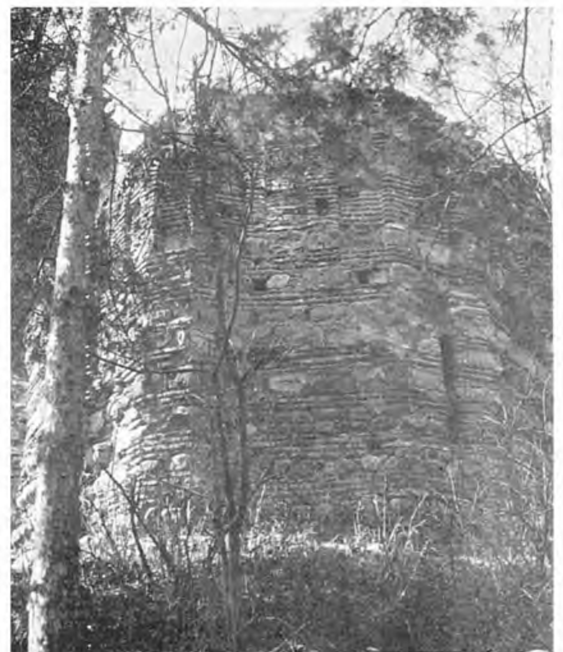

Fig. 33

www.dacoromanica.ro

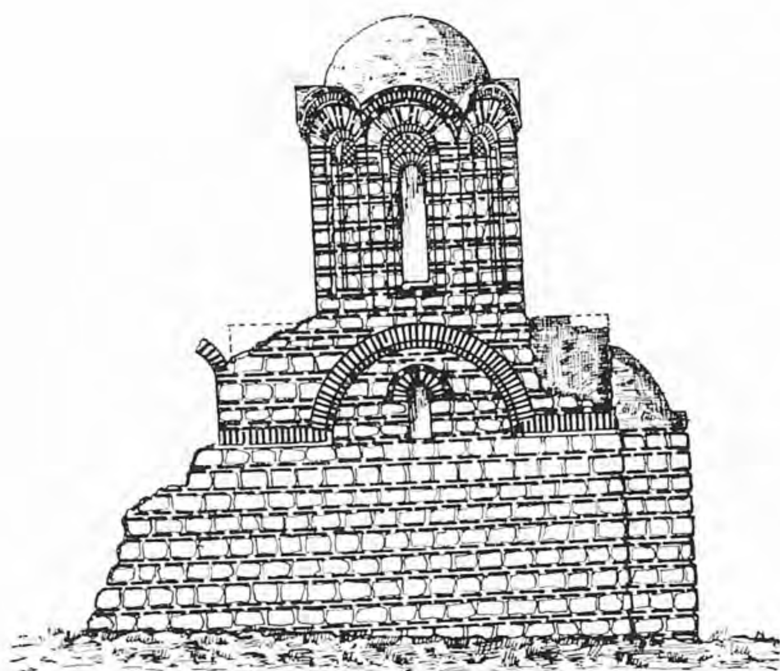

Fig. 34

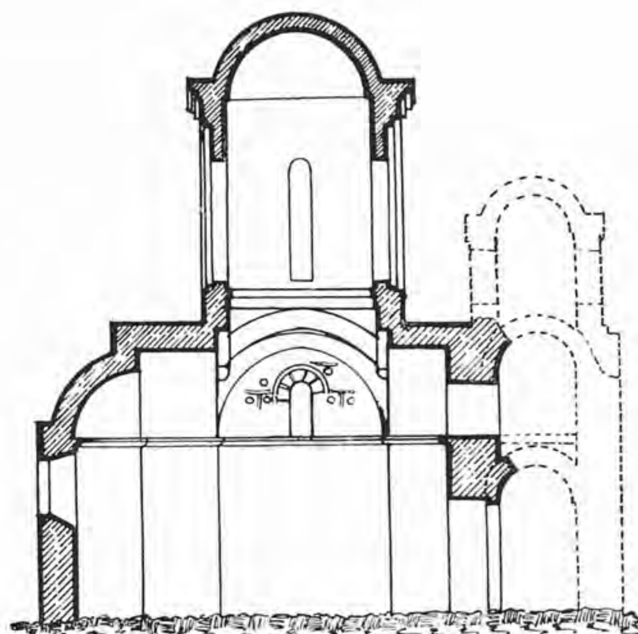

Fig. 35

Fig. 36

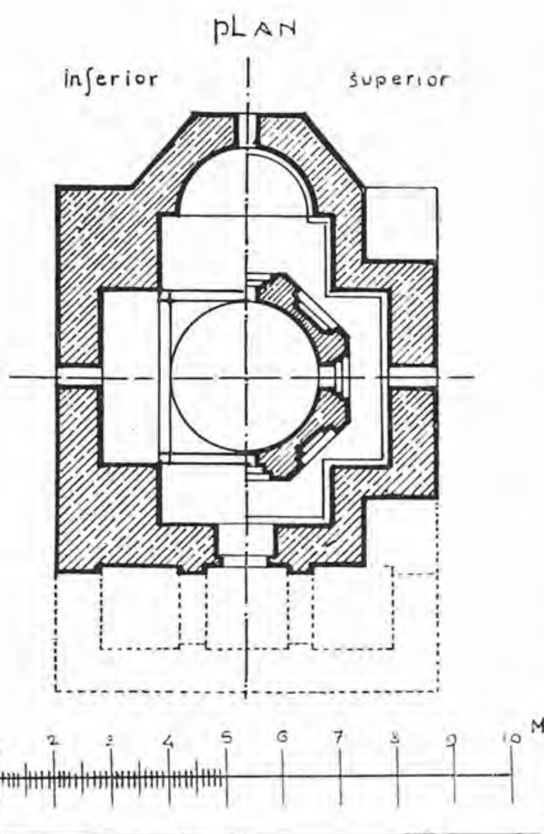

Fig. 37

Fig. 38

Releveul bisericei Nicopoli (Bulgaria).
(După G. Baiș, N. Ghika și V. Moisescu) și Vederi exterioare.

www.dacoromanica.ro

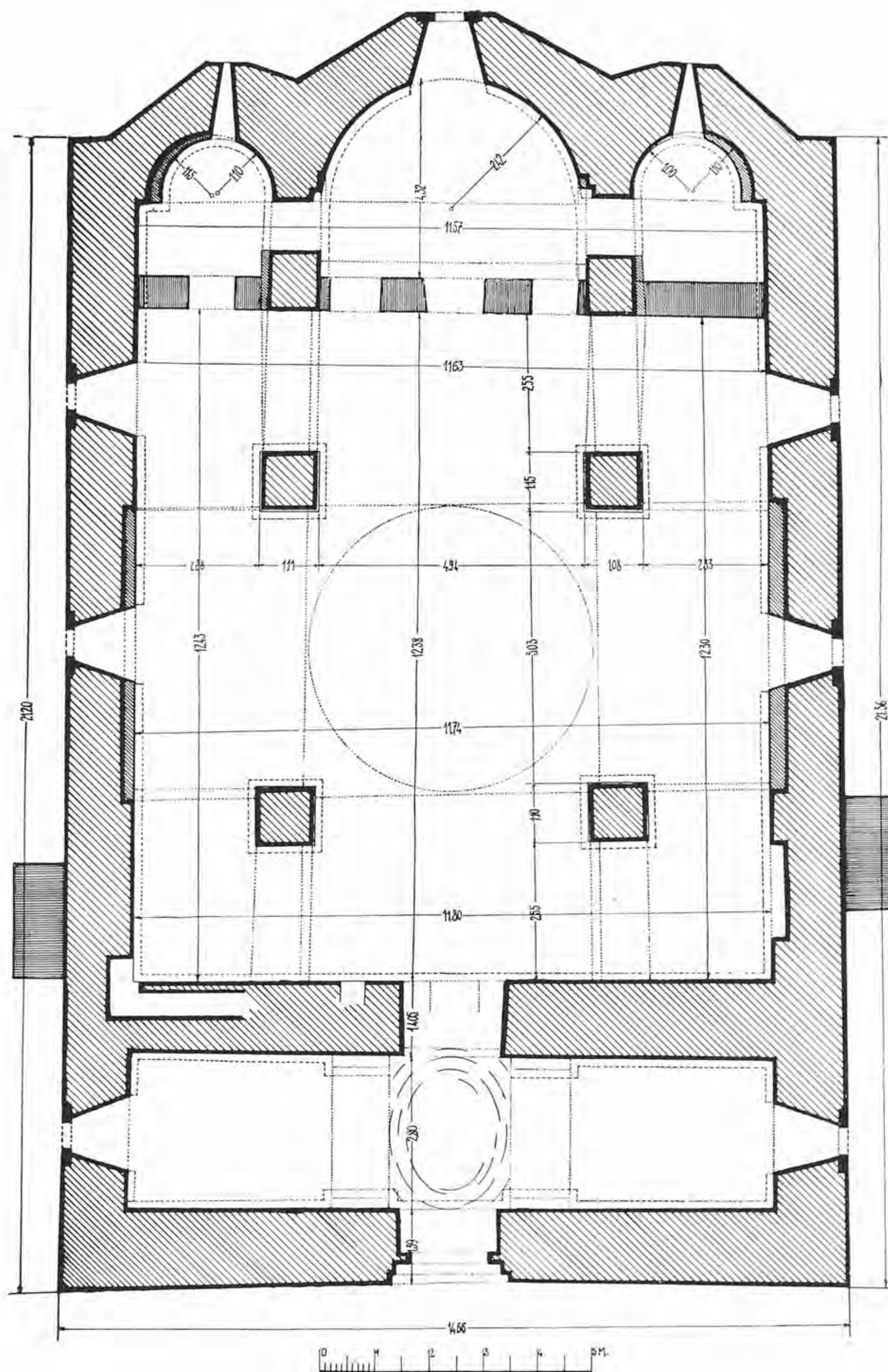

Fig. 39.— Planul Bisericei Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş.
Releveu arh. H. Teodoru și St. Balș.

www.dacoromanica.ro

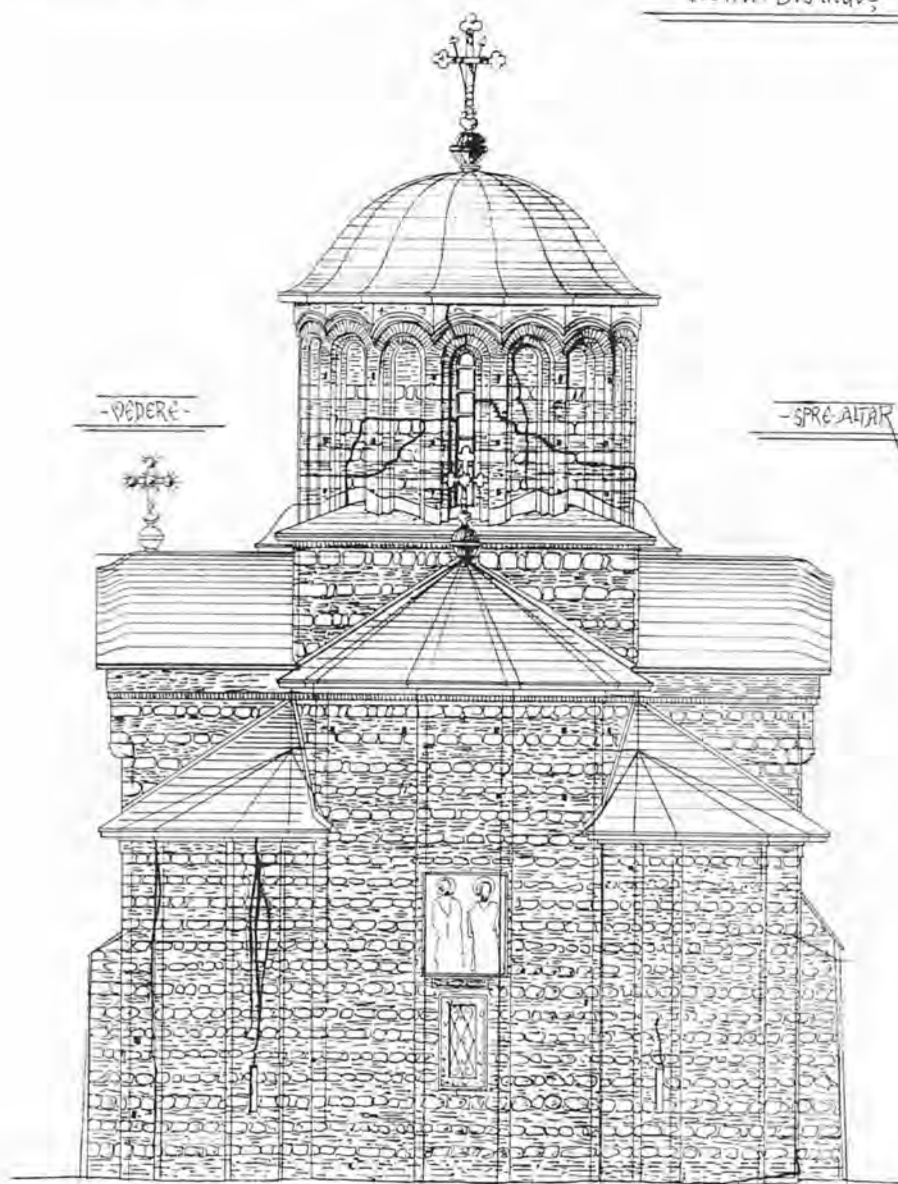

Fig. 40.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.
Fațada spre altar.

www.dacoromanica.ro

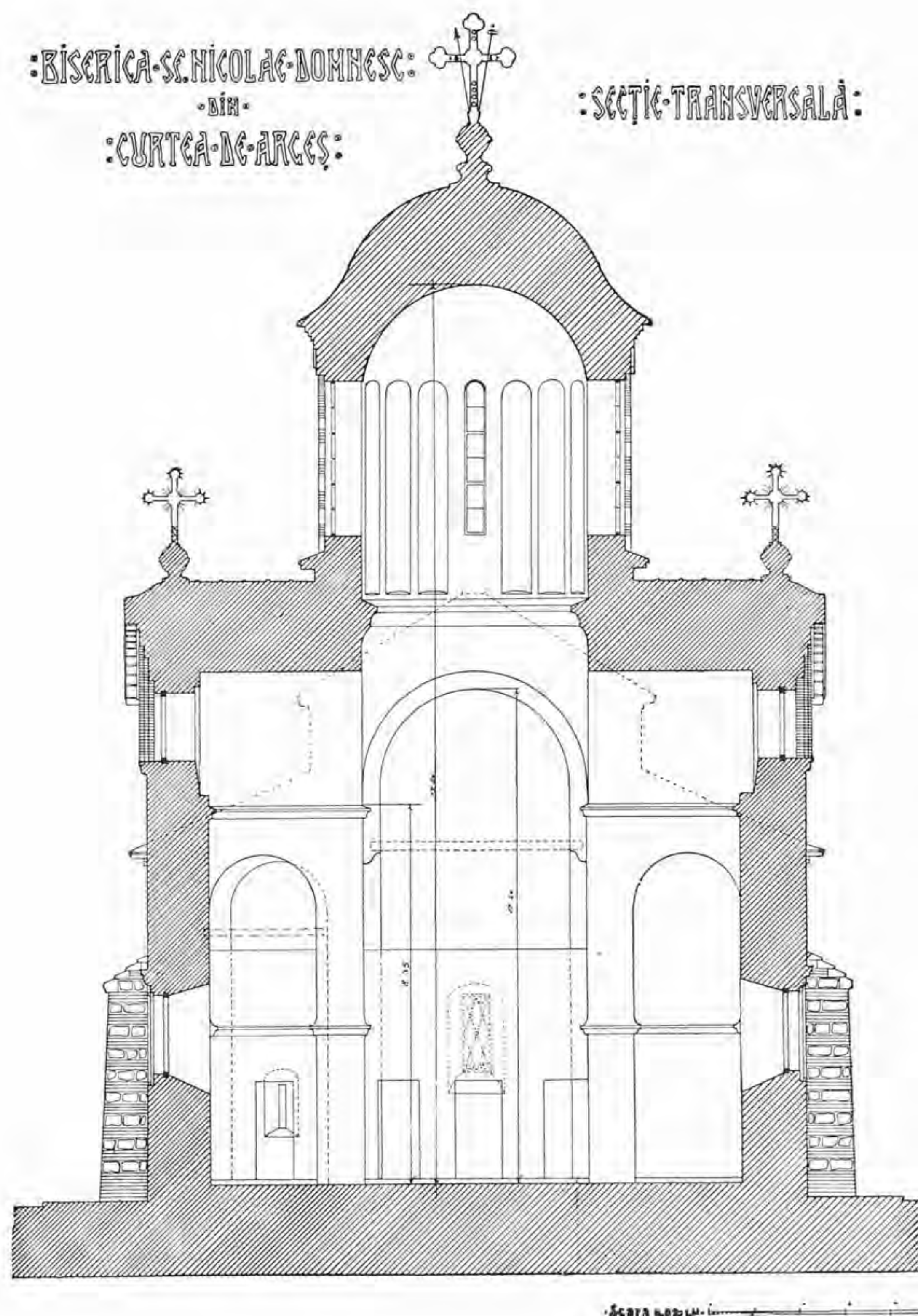

Fig. 41.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş.
Secţiune transversală.

www.dacoromanica.ro

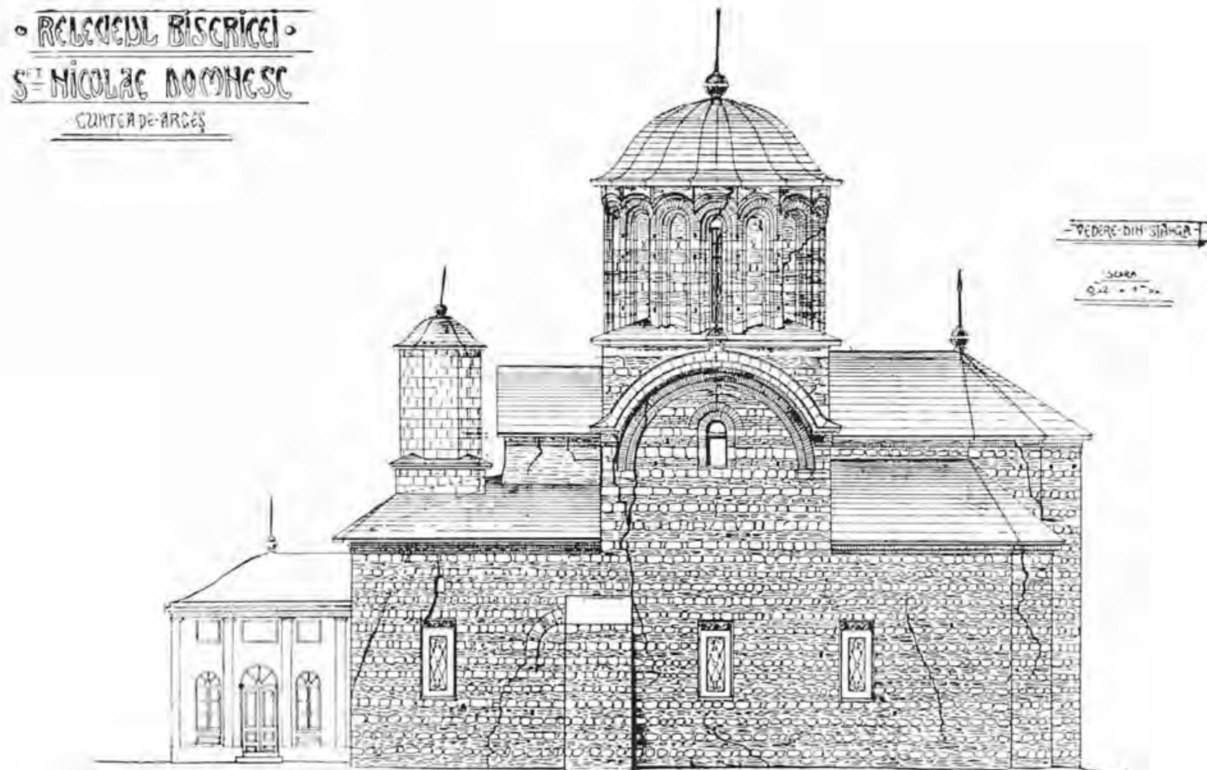

Fig. 42.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș. Fațada laterală.

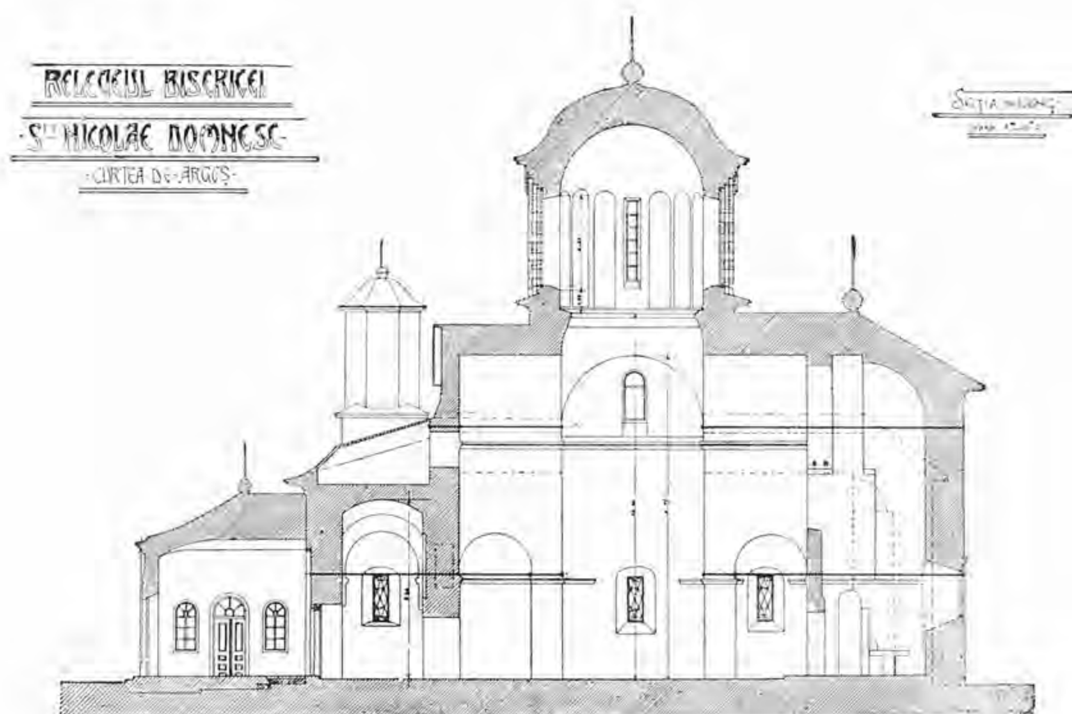

Fig. 43.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș. Secțiune longitudinală.

www.dacoromanica.ro

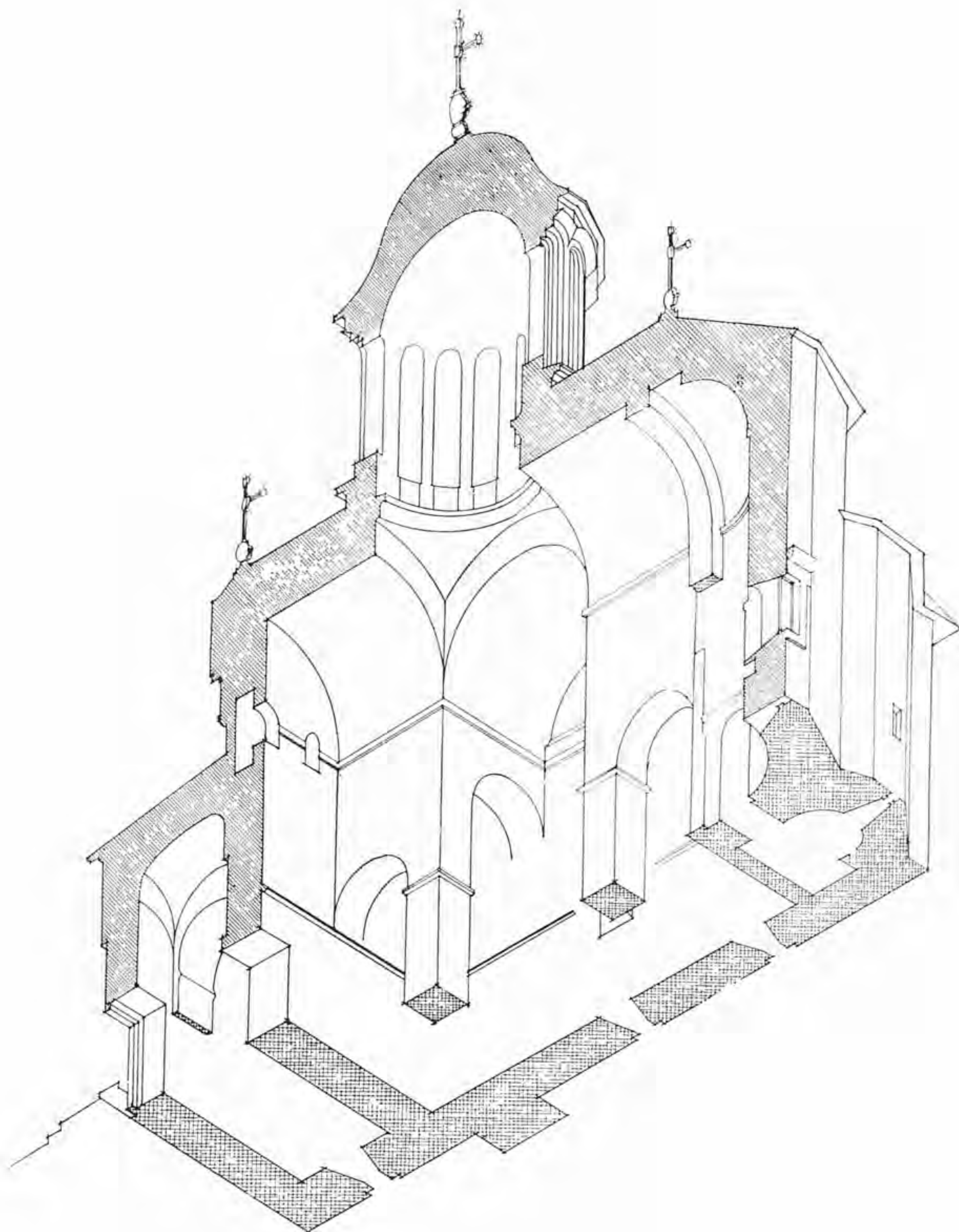

Fig. 44.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş.
Vedere perspectivă interióră.
Desemn de arh. Andreescu-Haret.

www.dacoromanica.ro

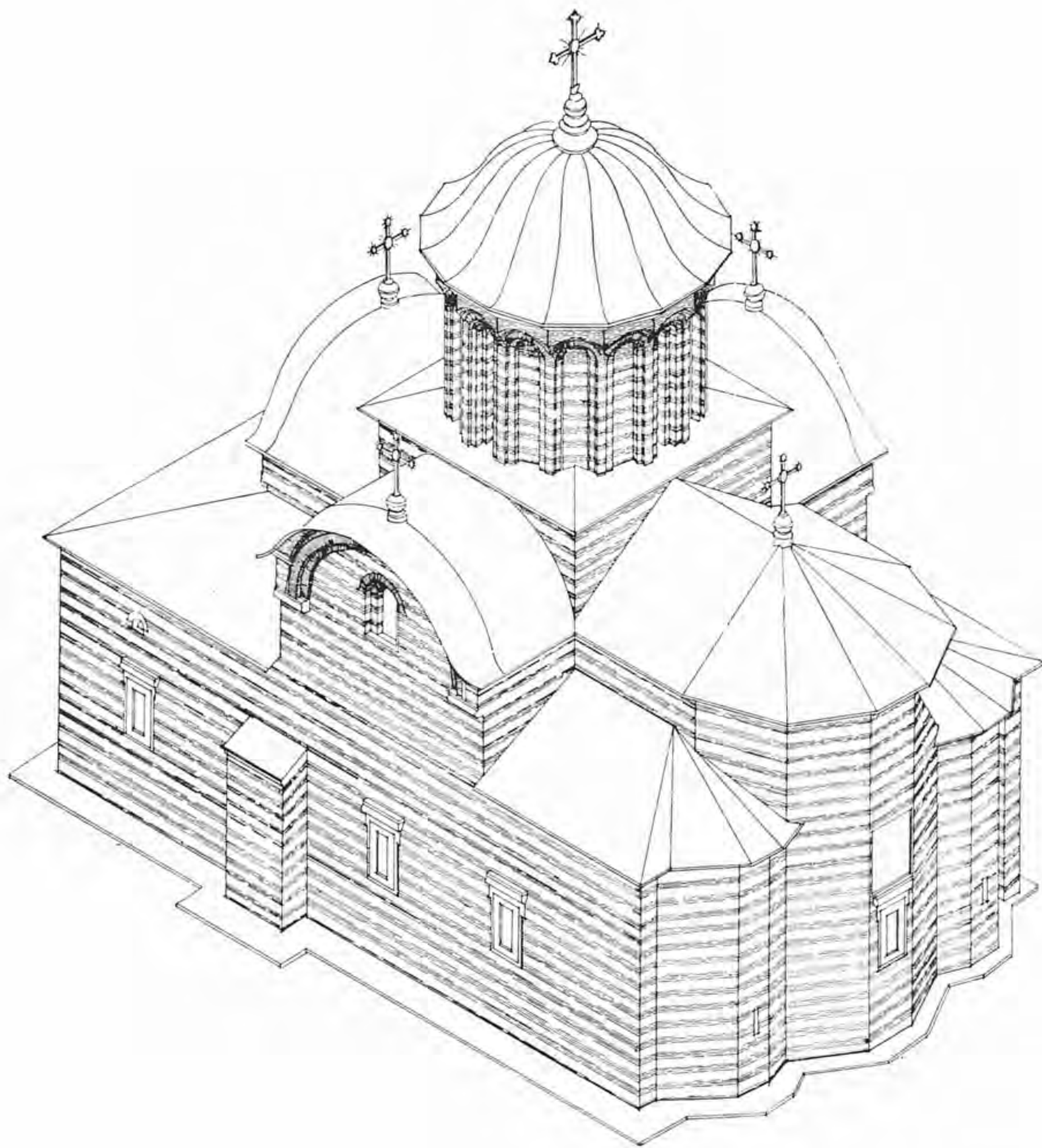

Fig. 45.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.
Vedere perspectivă.
Desemn de arh. Andrescu-Haret.

www.dacoromanica.ro

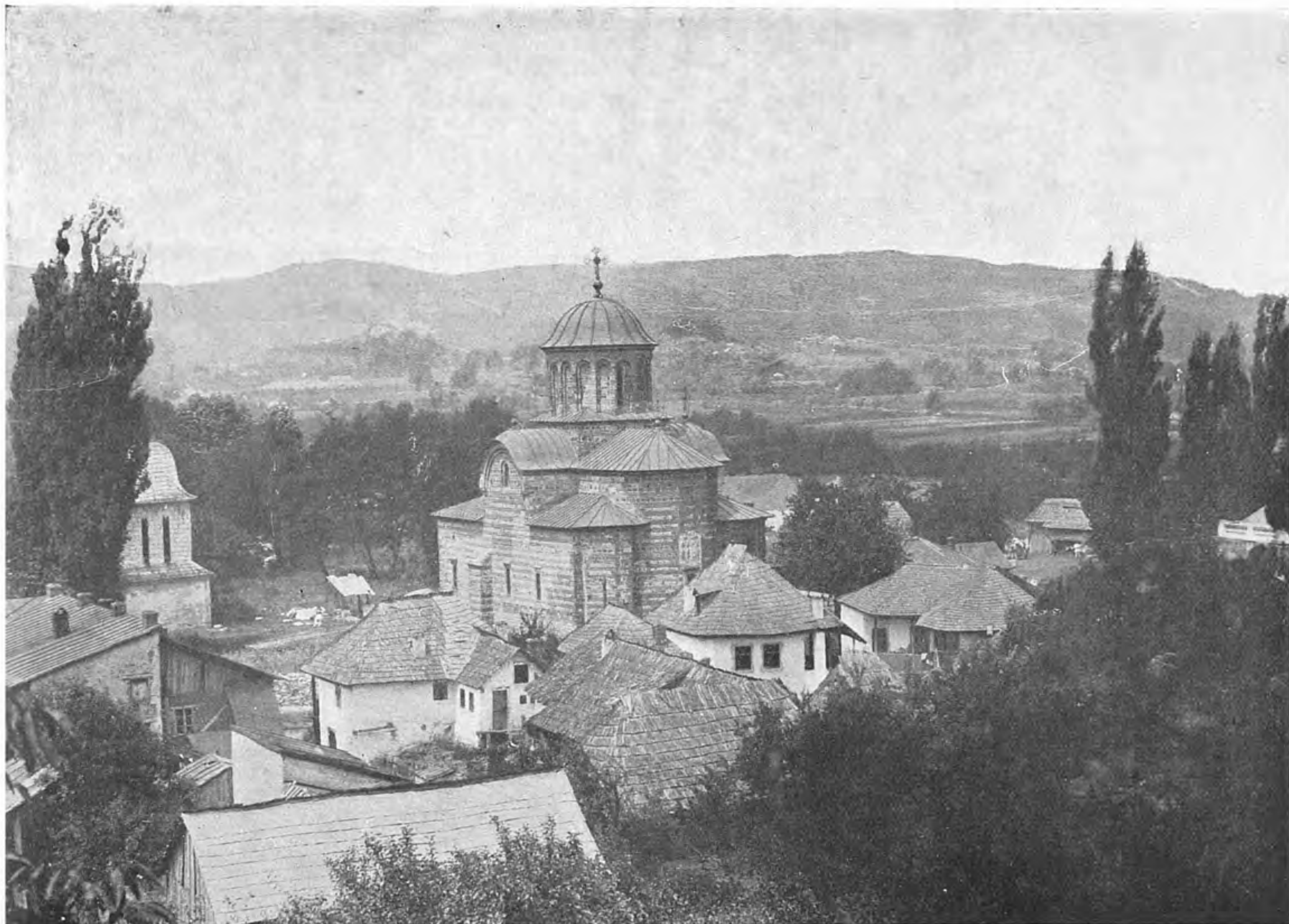

Fig. 46.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş.
Vedere generală.

www.dacoromanica.ro

Fig. 47.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.
Vedere generală.

www.dacoromanica.ro

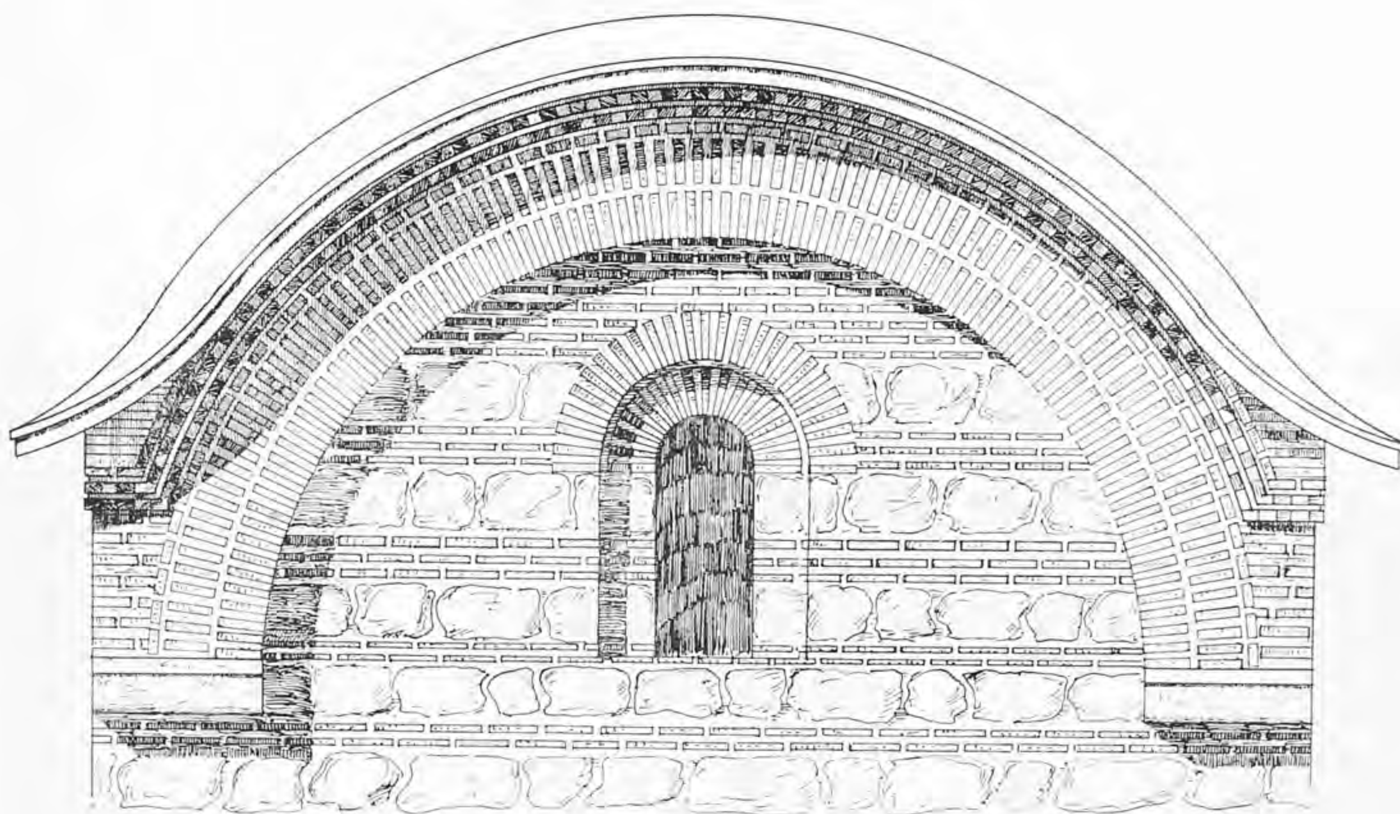

Fig. 48.—Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş înainte de restaurarea arhitectului Grigore Cerkez.

Fig. 49.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş după restaurarea arhitectului Grigore Cerkez

www.dacoromanica.ro

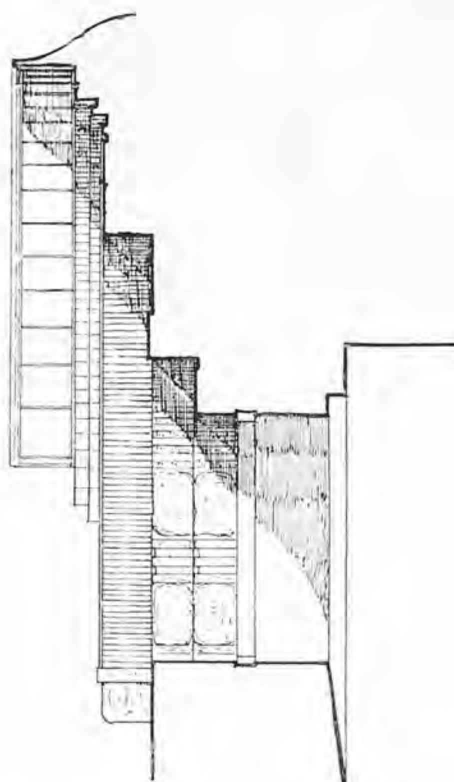

Fig. 50.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.
Detaliul frontonului lateral.

www.dacoromanica.ro

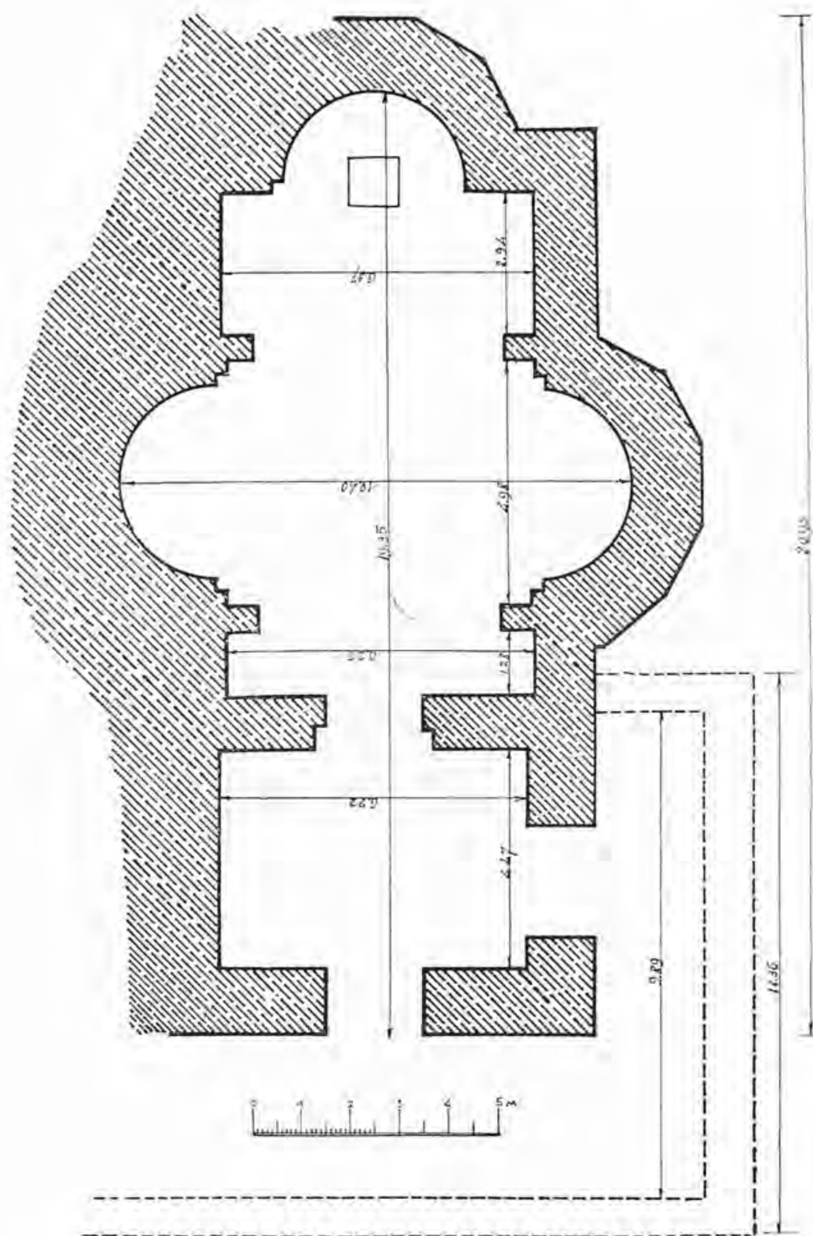

Fig. 51.— Planul bisericei din Vodița descoperit în urma săpăturilor D-lui V. Drăghiceanu din 1927.

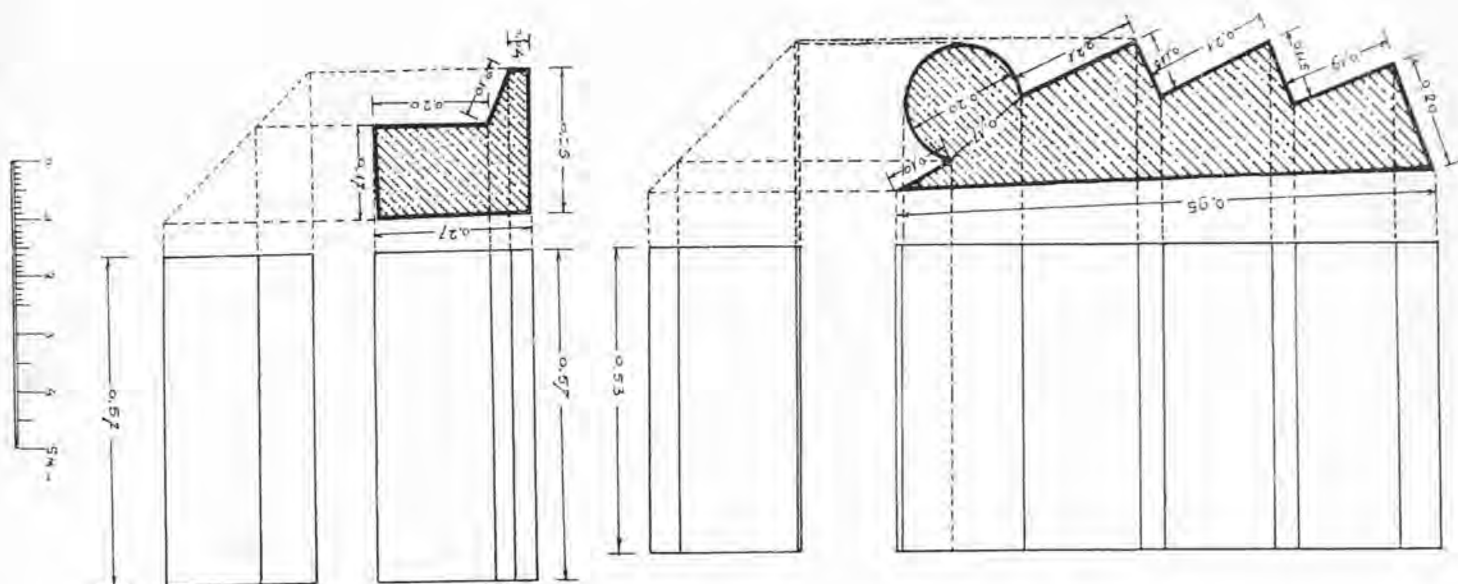

Fig. 52.— Detalii de pietrele găsite în săpăturile dela Vodița din 1927.

www.dacoromanica.ro

Fig. 53.— Ruinele bisericei din Vodița (Mehedinți) înainte de 1927.

Fig. 54.— Idem după săpăturile din 1927.

Fig. 55.— Altă vedere a ruinelor de la Vodița.

www.dacoromanica.ro

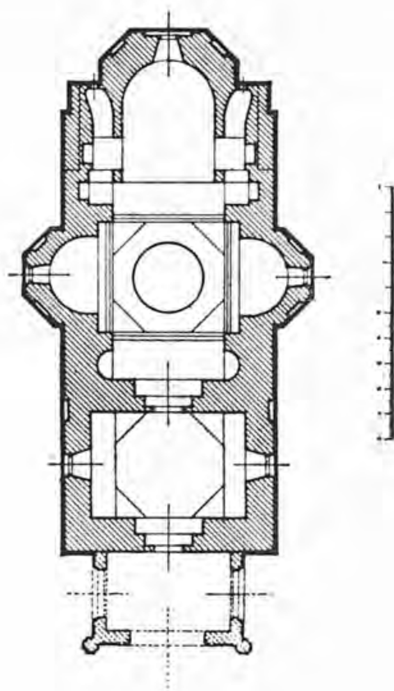

Fig. 56.— Planul bisericei de la Mânăstirea Tismana.

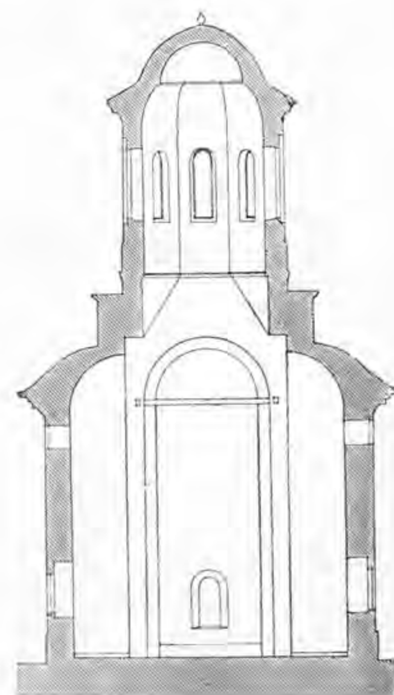

Fig. 57 și 58.— Secțiuni prin biserica Mânăstirei Tismana.

www.dacoromanica.ro

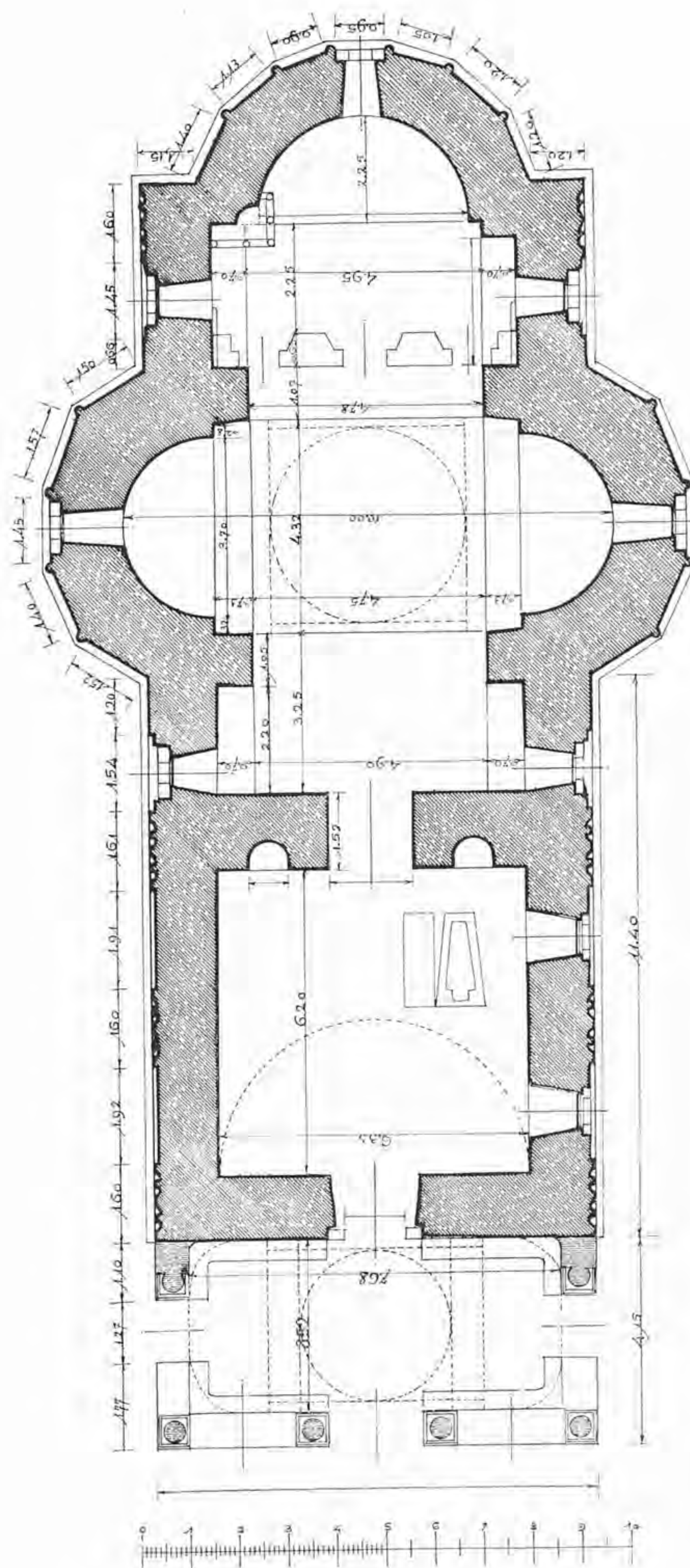

Fig. 59.— Planul bisericei mari de la Mânăstirea Cozia (Vâlcea).

www.dacoromanica.ro

Fig. 60.— Vedere generală a Mânăstirei Cozia (Vâlcea).

0 1 2 3 4 5 Metri

Fig. 61.— Fațada laterală a bisericei Mari de la Mânăstirea Cozia (Vâlcea).

www.dacoromanica.ro

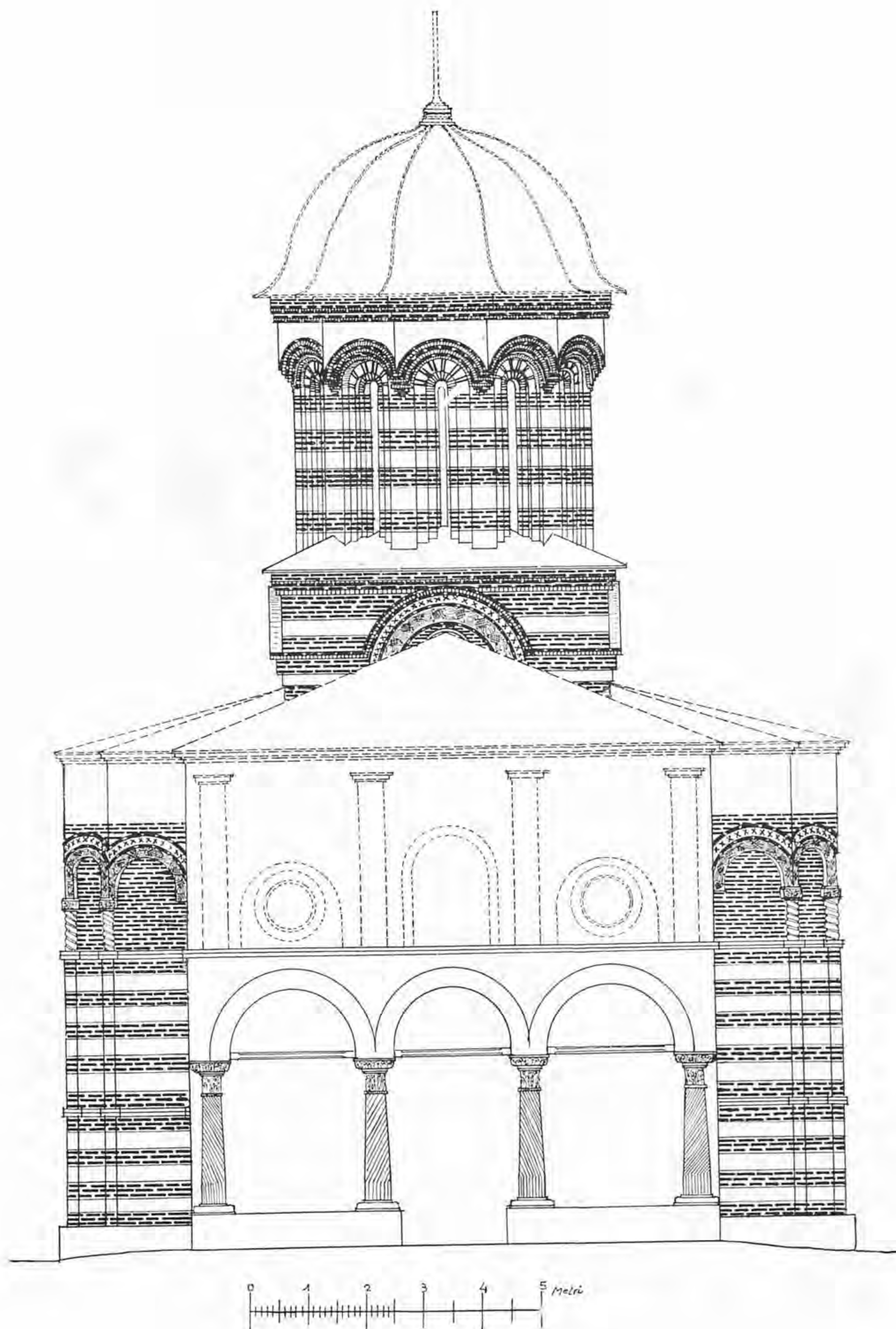

Fig. 62.— Fațada principală a bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.
Pridvorul a fost adaus în timpul lui Const. Vodă Brâncoveanu.

www.dacoromanica.ro

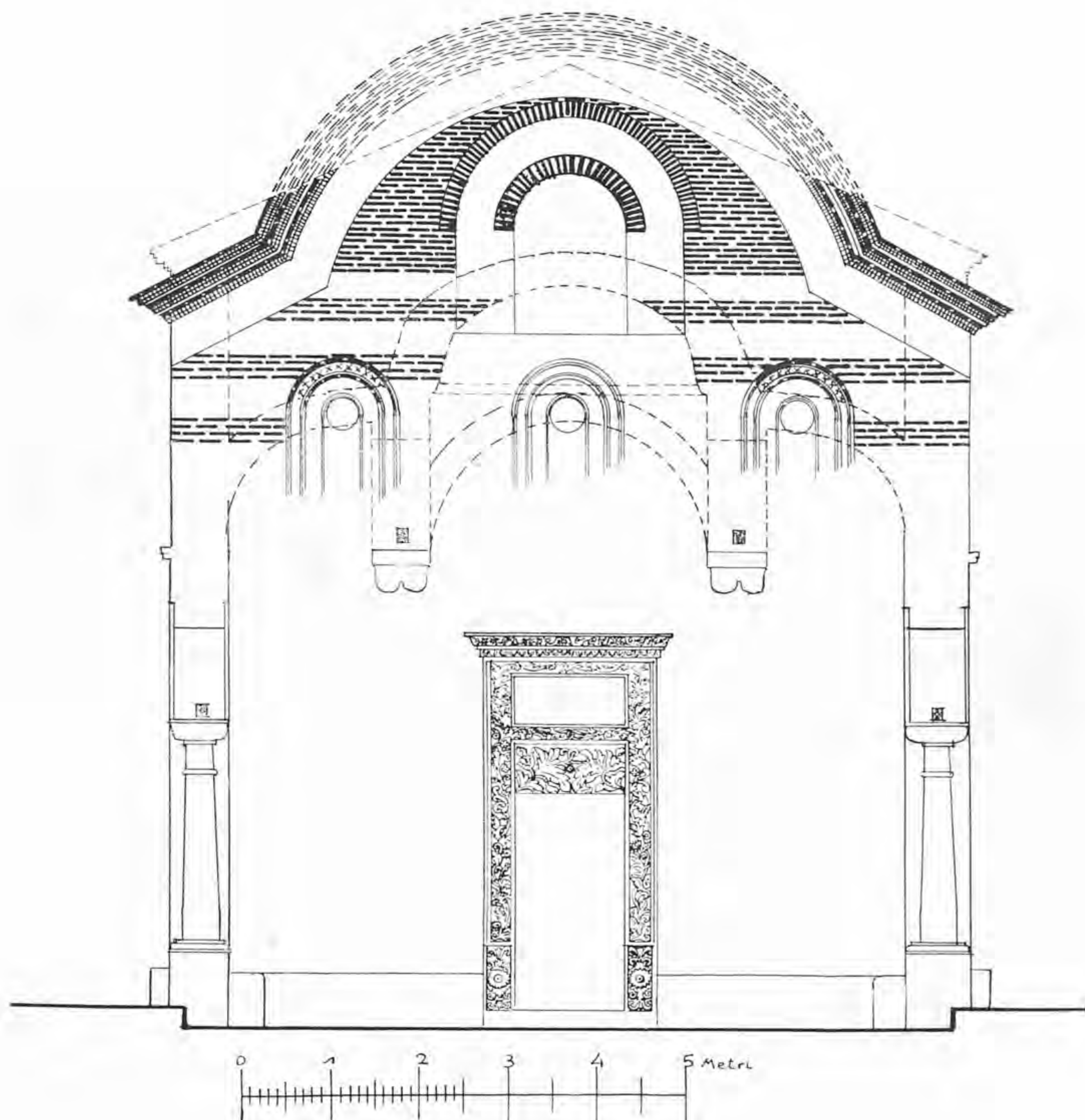

Fig. 63.— Arhitectura primitivă a fațadei principale a bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

www.dacoromanica.ro

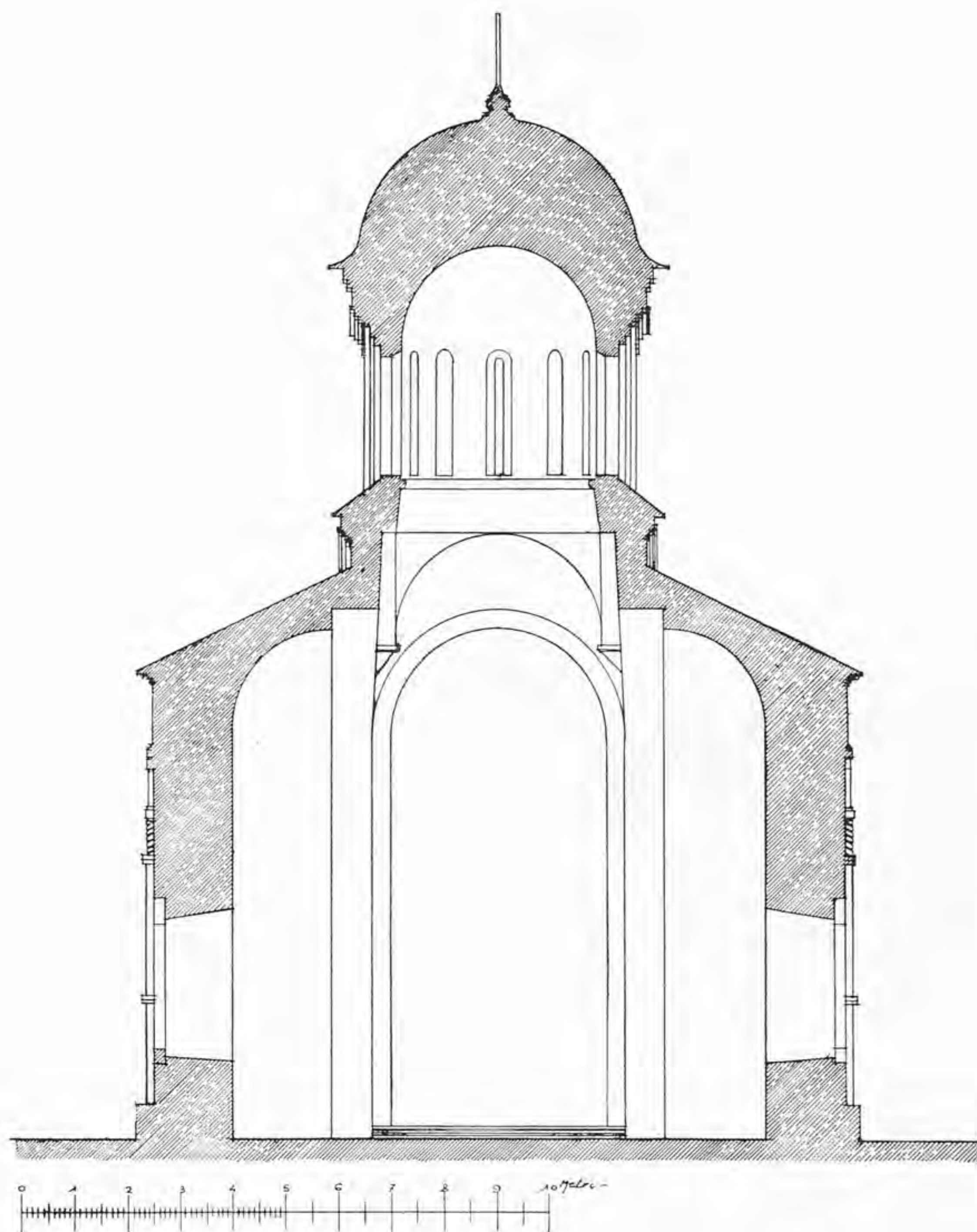

Fig. 64.— Secția transversală prin naosul bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

www.dacoromanica.ro

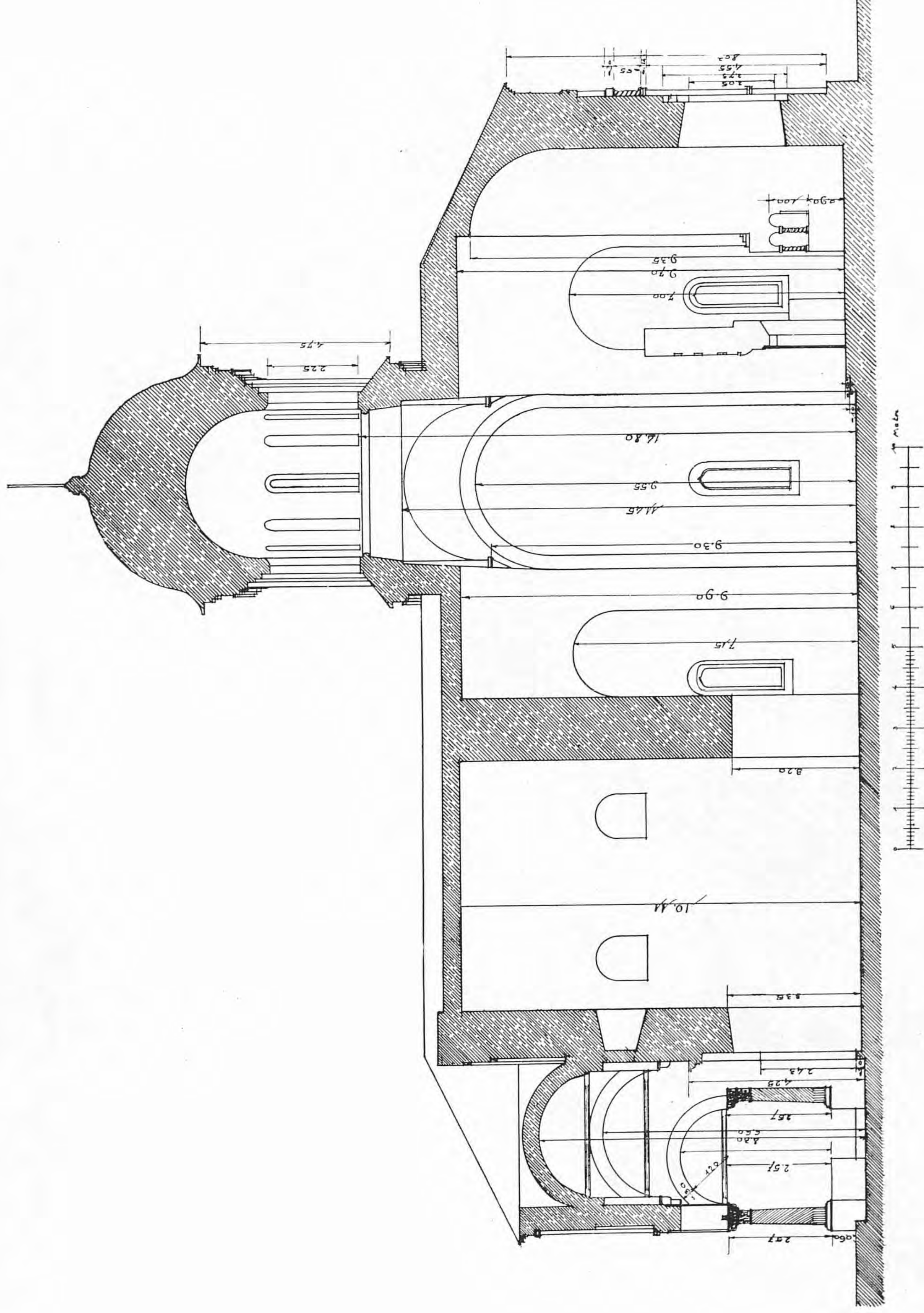

Fig. 65.— Secția longitudinală a bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

www.dacoromanica.ro

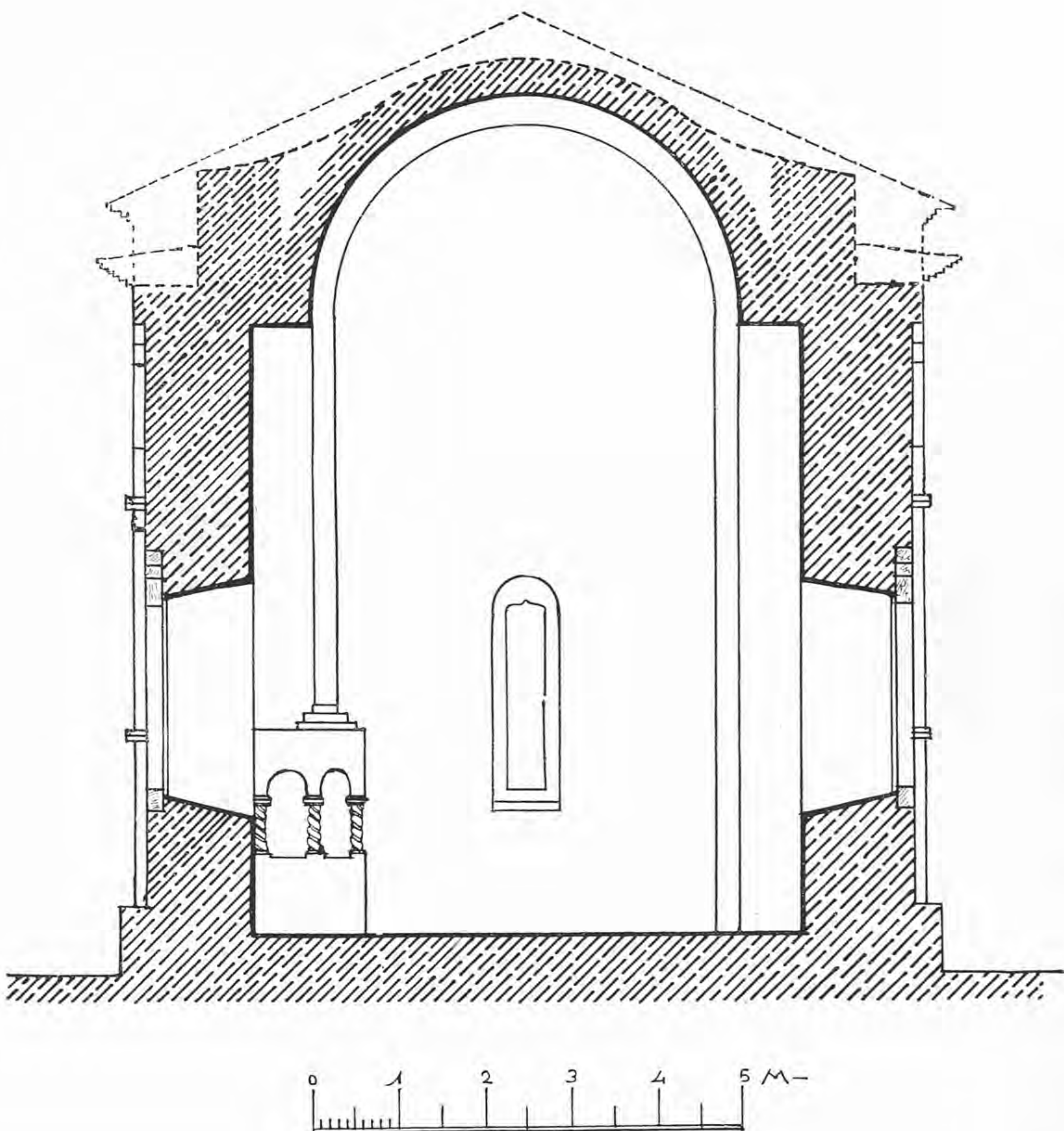

Fig. 66.— Secția transversală prin altarul bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

www.dacoromanica.ro

Fig. 67, 68, 69, 70.— Rozete de piatră ajurată de la biserica mare a Mânăstirei Cozia.

Desen de arh. Andreescu Haret.

www.dacoromanica.ro

Fig. 71, 72, 73, 74.— Detalii de ornamente de piatră sculptată de la biserica mare din Cozia.

Desen de arh. Andreescu Haret.

www.dacoromanica.ro

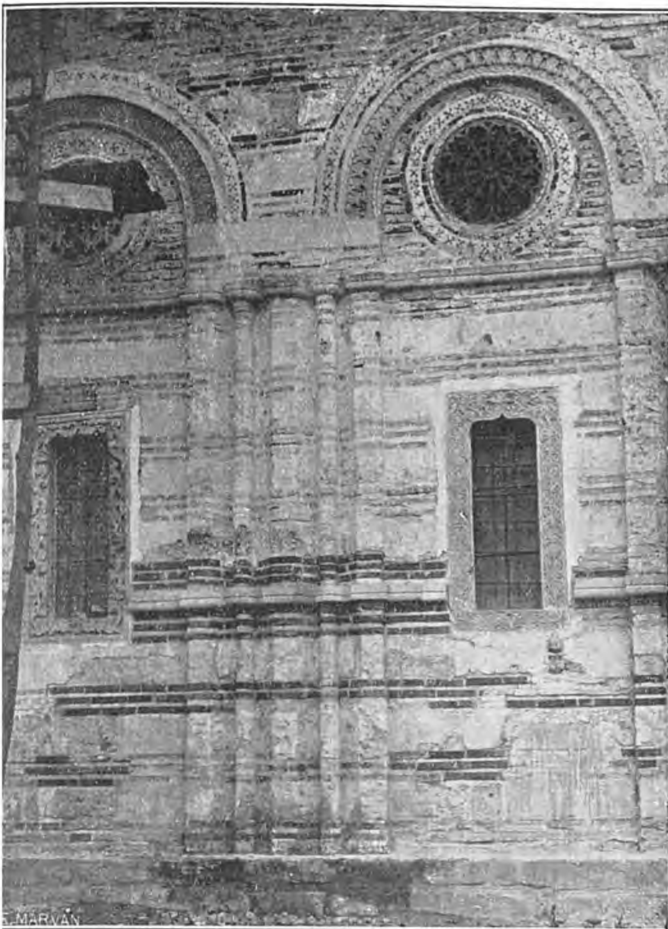

Fig. 75.— Vederea bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

Fig. 76.— Vedere spre absidă a bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

www.dacoromanica.ro

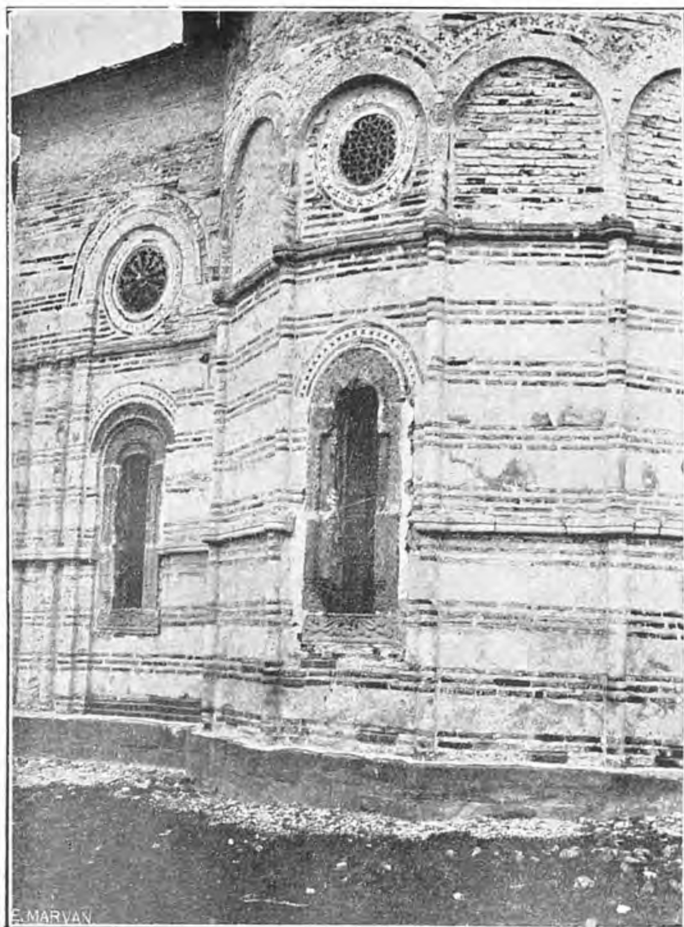

Fig. 77 şi 78.— Vedere spre pronaos a bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

Fig. 79.— Vedere spre altarul bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

Fig. 80.— Fereastra de la naosul bisericei mari de la Mânăstirea Cozia.

www.dacoromanica.ro

INRÂURIREA DIN BALCANI

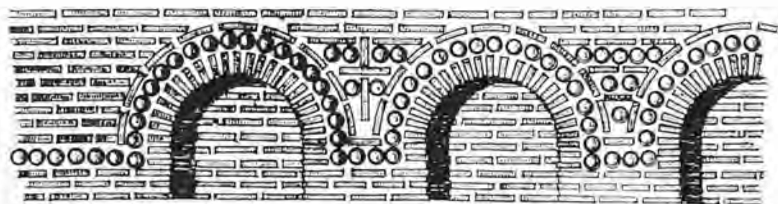

Fig. 81.— Detaliu de fațadă spre altar.

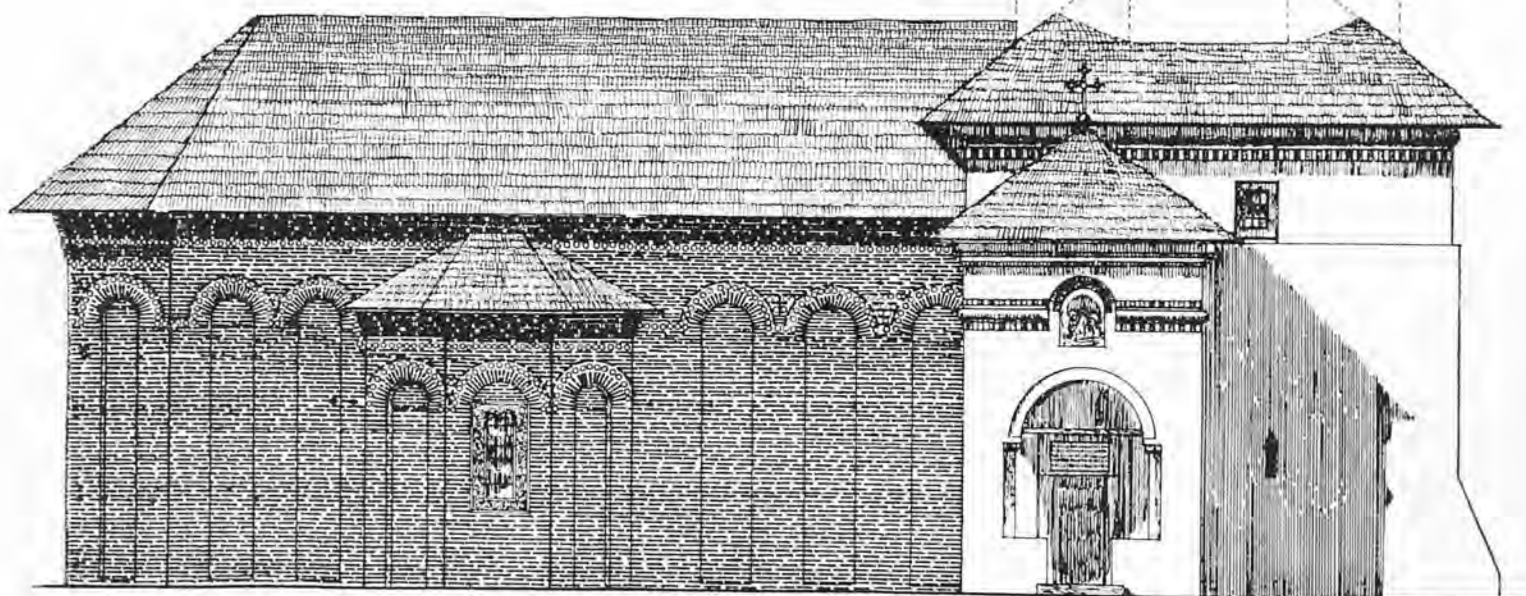

Fig. 82.— Fațada laterală a bisericei de la Mânăstirea Cotmeana (jud. Argeș.

Fig. 83.— Planul bisericei de la Mânăstirea Cotmeana (jud. Argeș).

www.dacoromanica.ro

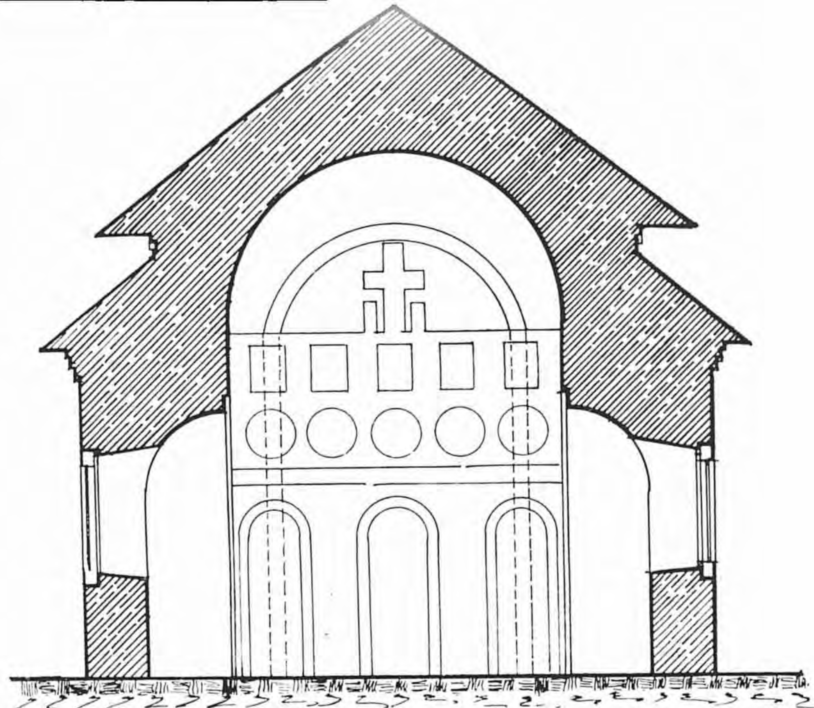

Fig. 84.— Secția prin naosul bisericei de la Mânăstirea Cotmeana.

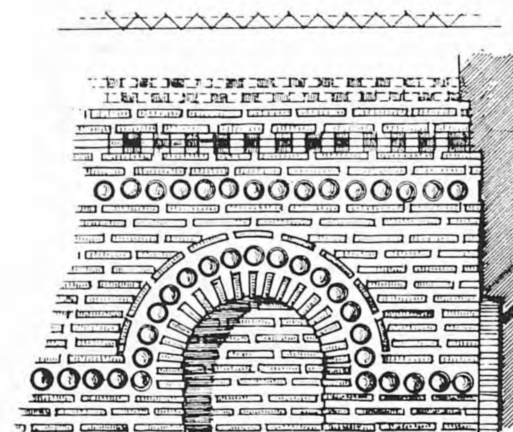

Fig. 86.— Detalii de fațadă la absidă.

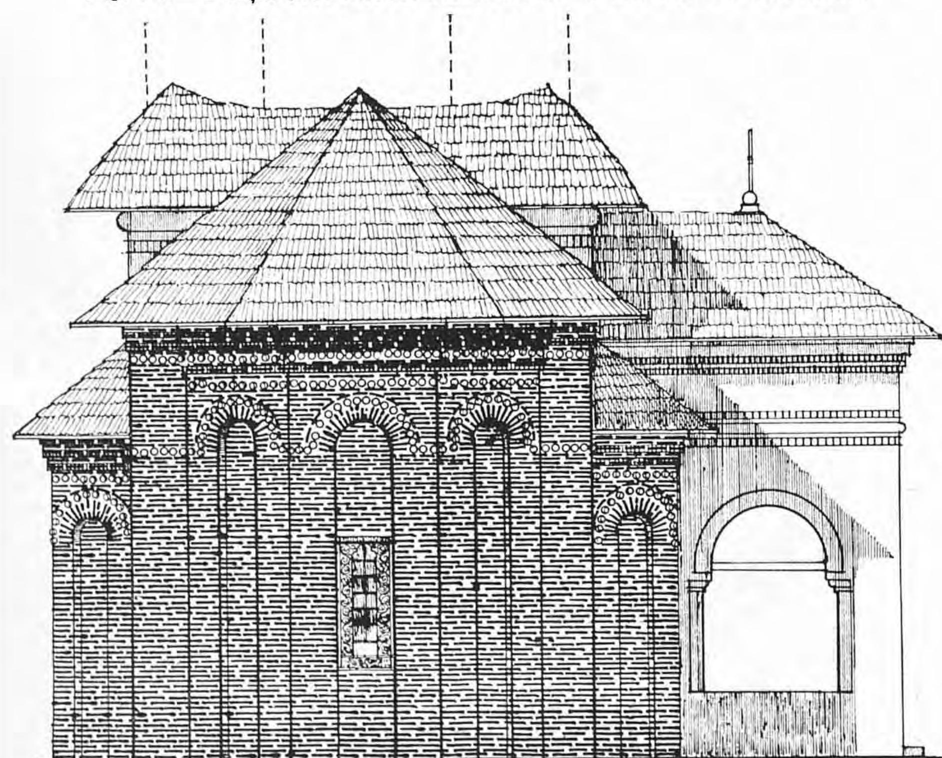

Fig. 85.— Fațada dinspre altar a bisericei de la Mânăstirea Cotmeana.

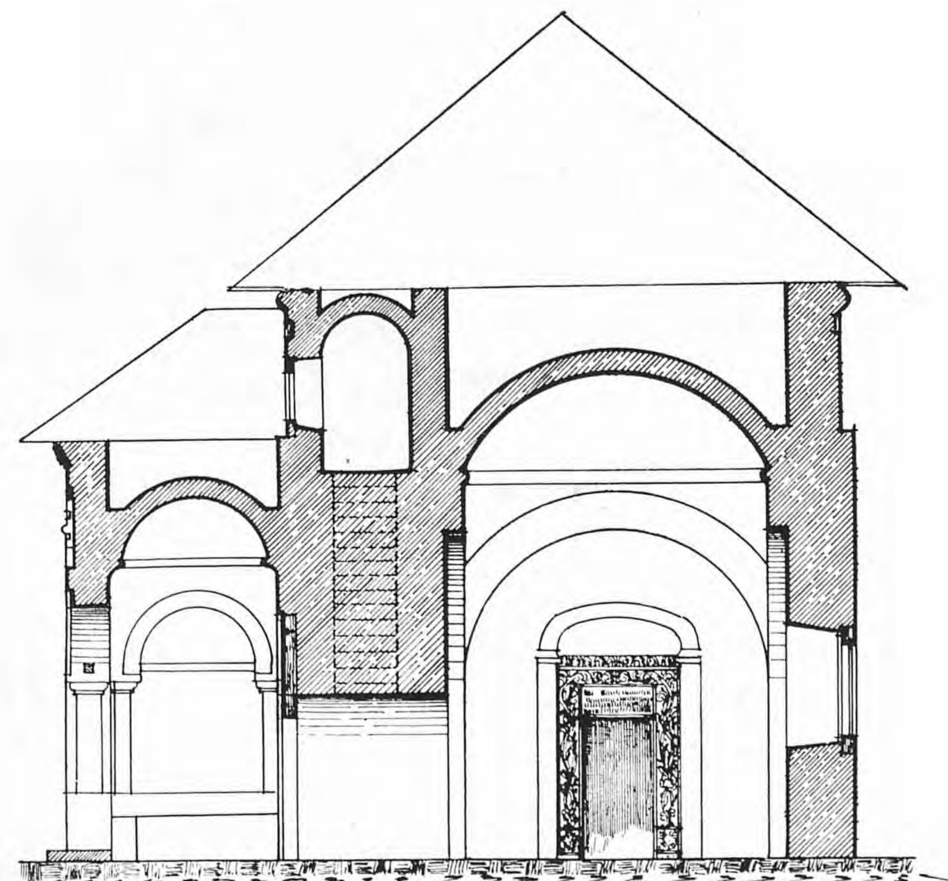

Fig. 87.— Secție prin pronaosul și pridvorul bisericei de la Mânăstirea Cotmeana.

www.dacoromanica.ro

INRAURIREA DIN BALCANI

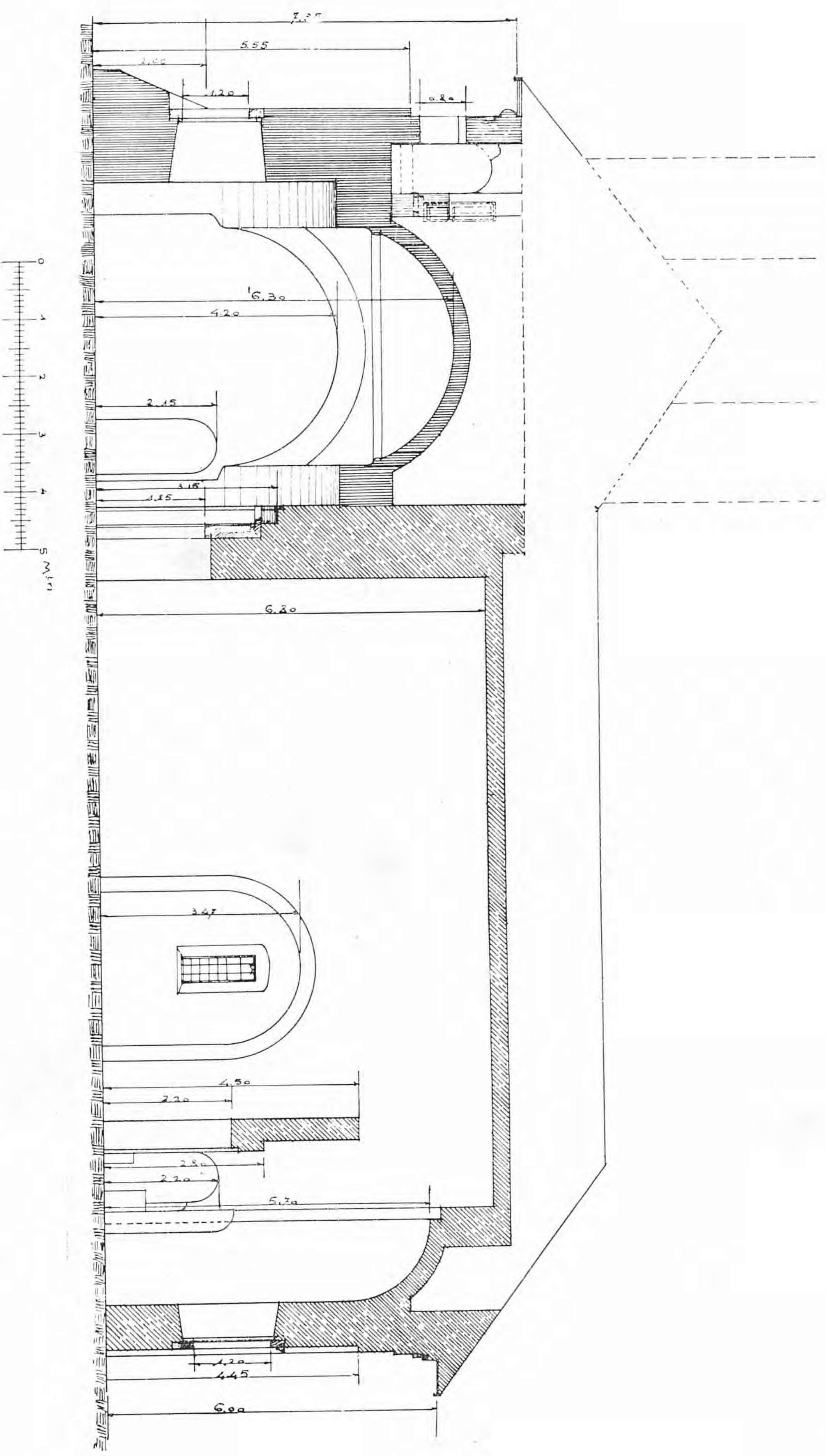

Fig. 88.— Secția longitudinală a bisericei Mânăstirei Cotmeana.

www.dacoromanica.ro

INRÂURIREA DIN BALCANI

Fig. 89.— Vedere dinspre miază-zi.

Fig. 90.— Detalii de faţadă.

Fig. 91.— Vadere dinspre altar.

Fig. 92.— Vedere spre intrare.

Fig. 93.— Detalii de faţadă.

www.dacoromanica.ro

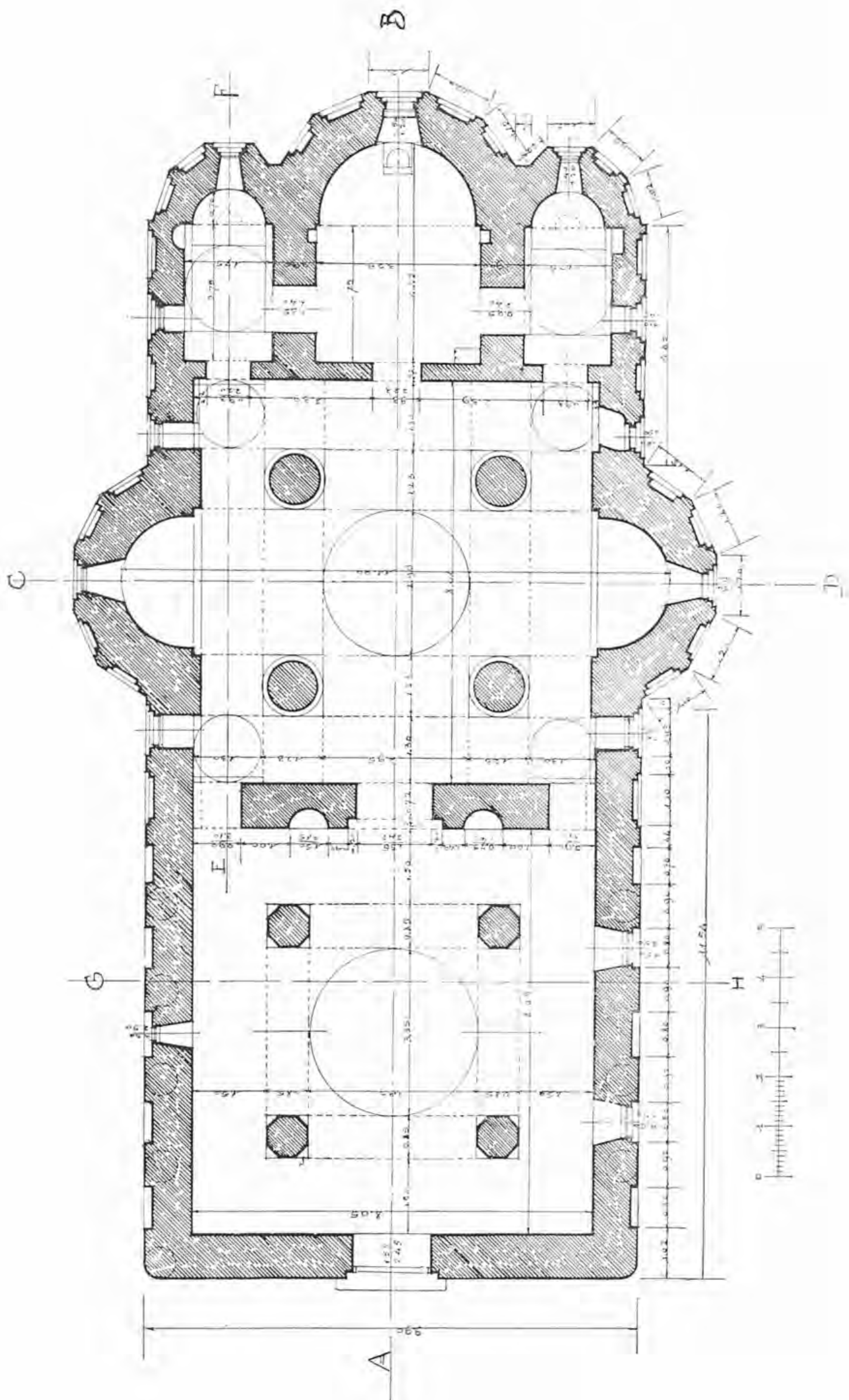

Fig. 94.— Planul Bisericei de la fosta Mânăstire Snagov.
Releveu conductor V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

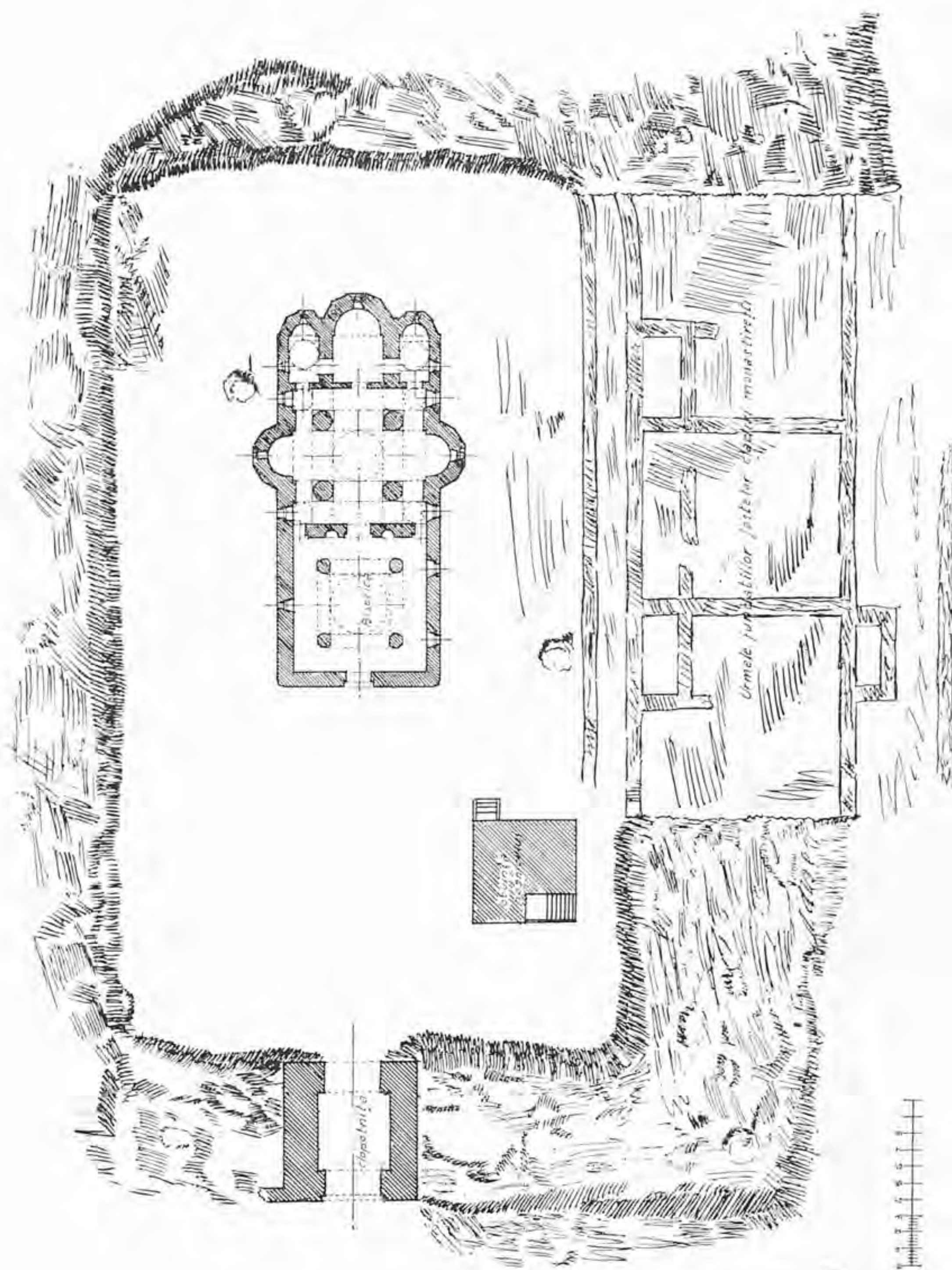

Fig. 95.— Plan de situație a fostei Mânăstiri Snagov.
Releveu V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

Fig. 96.— Fațada bisericei de la fosta Mânăstire Snagov.
Releveu V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

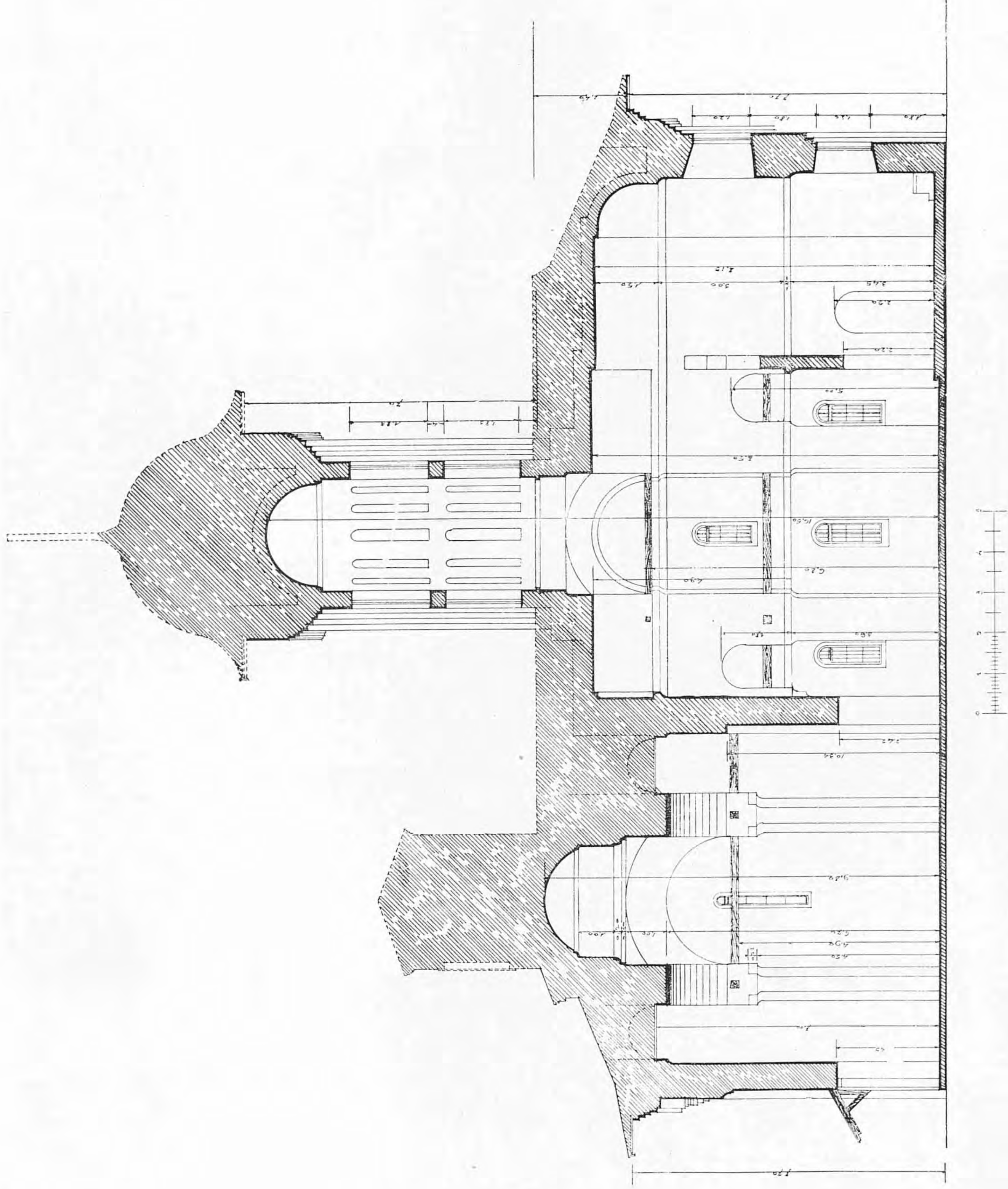

Fig. 97.—Secția longitudinală a bisericei dela fosta Mânăstire Snagov.
eleveu V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

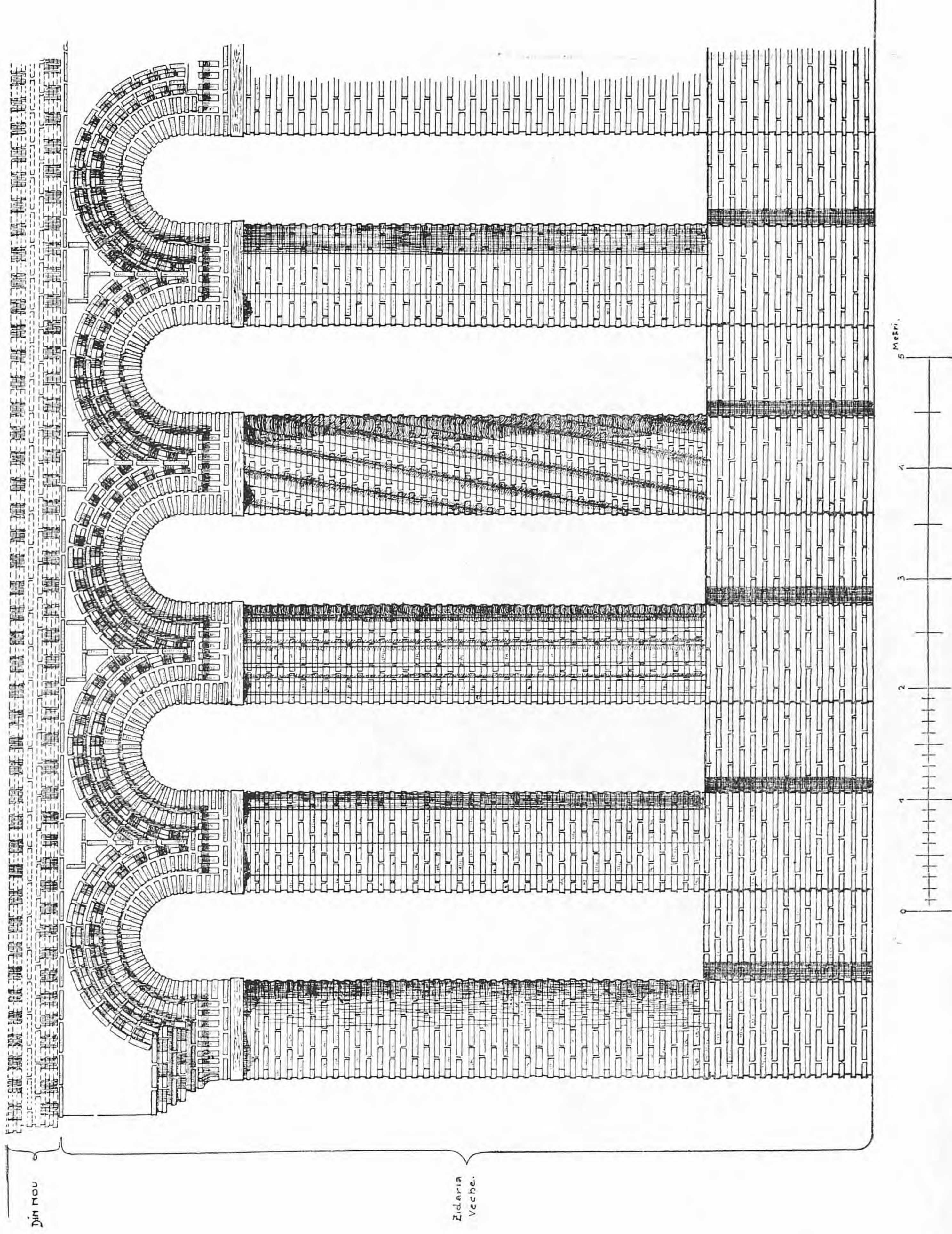

Fig. 98.— Detaliul faţadei de la pridvor spre miază-zi.
Releveu V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

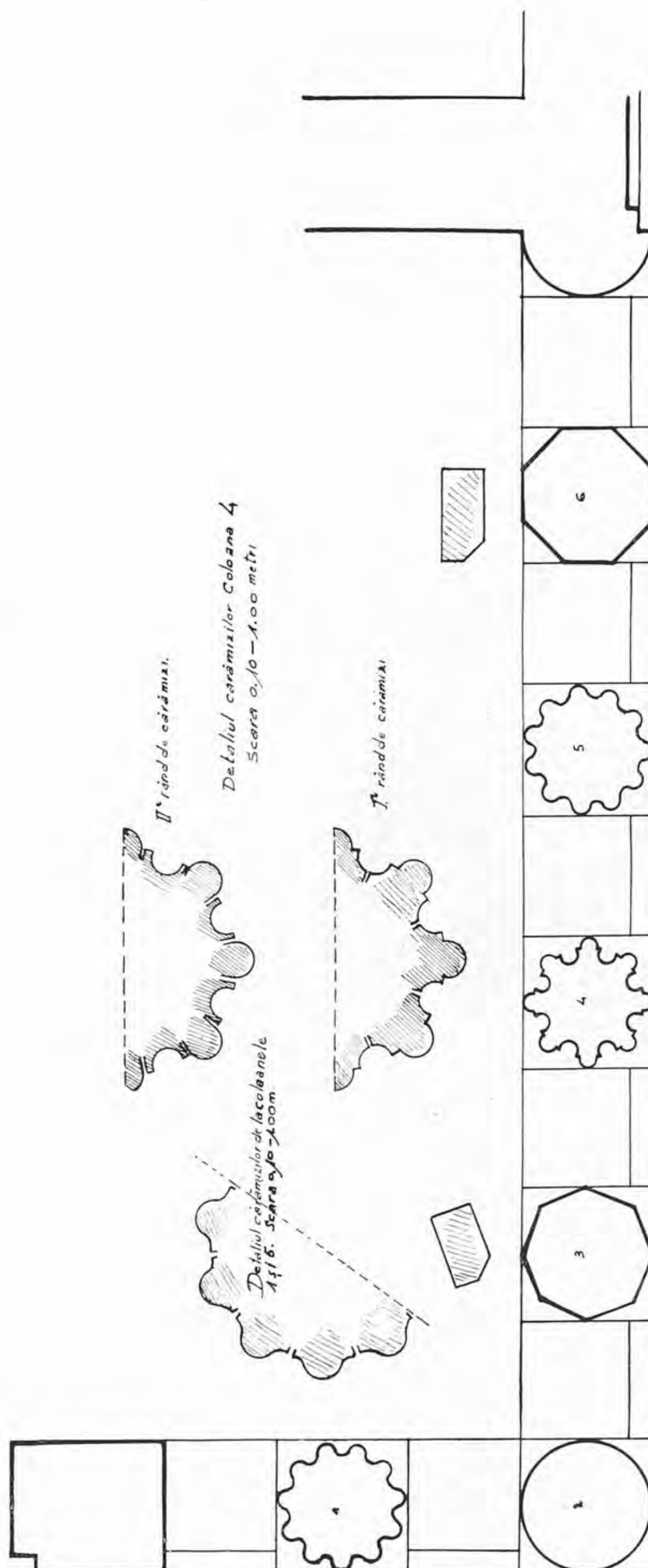
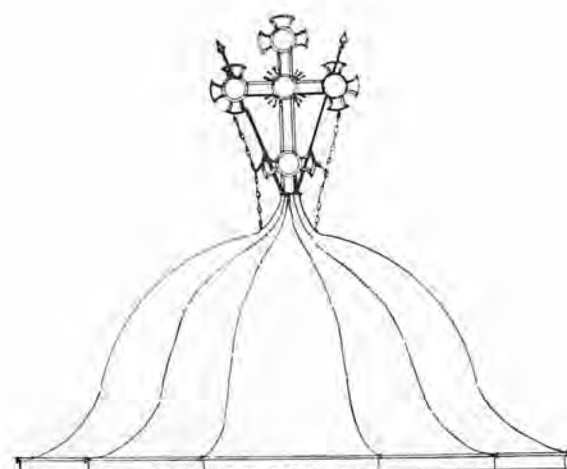

Fig. 99.— Detaliul planului de la pridvor spre miază-zi.
Releveu V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

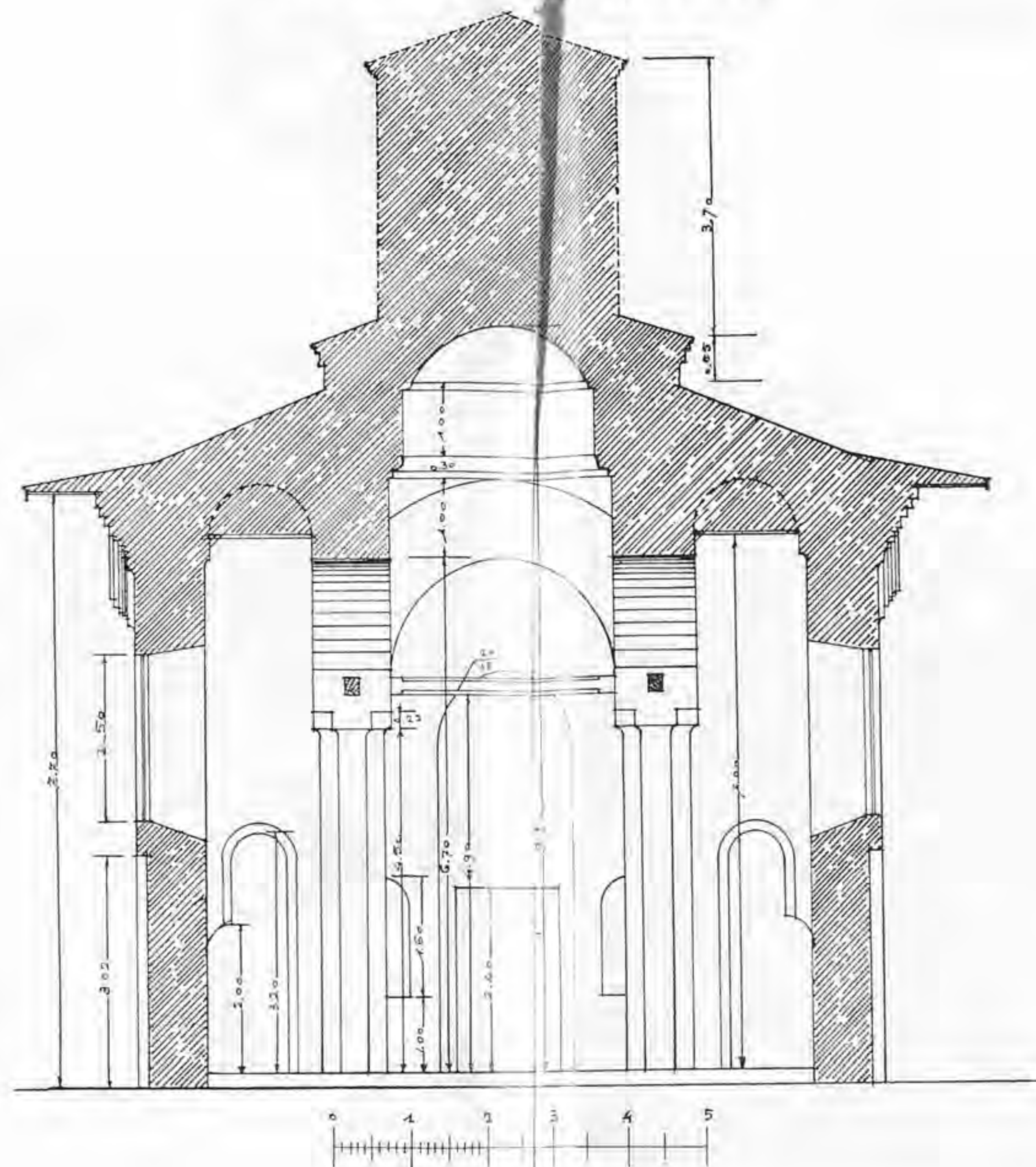
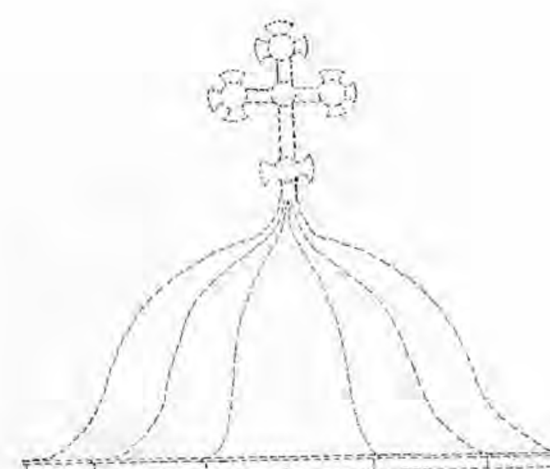

Fig. 101.— Secțiune transversală prin pronaosul bisericei fostei Mânăstiri Snagov.

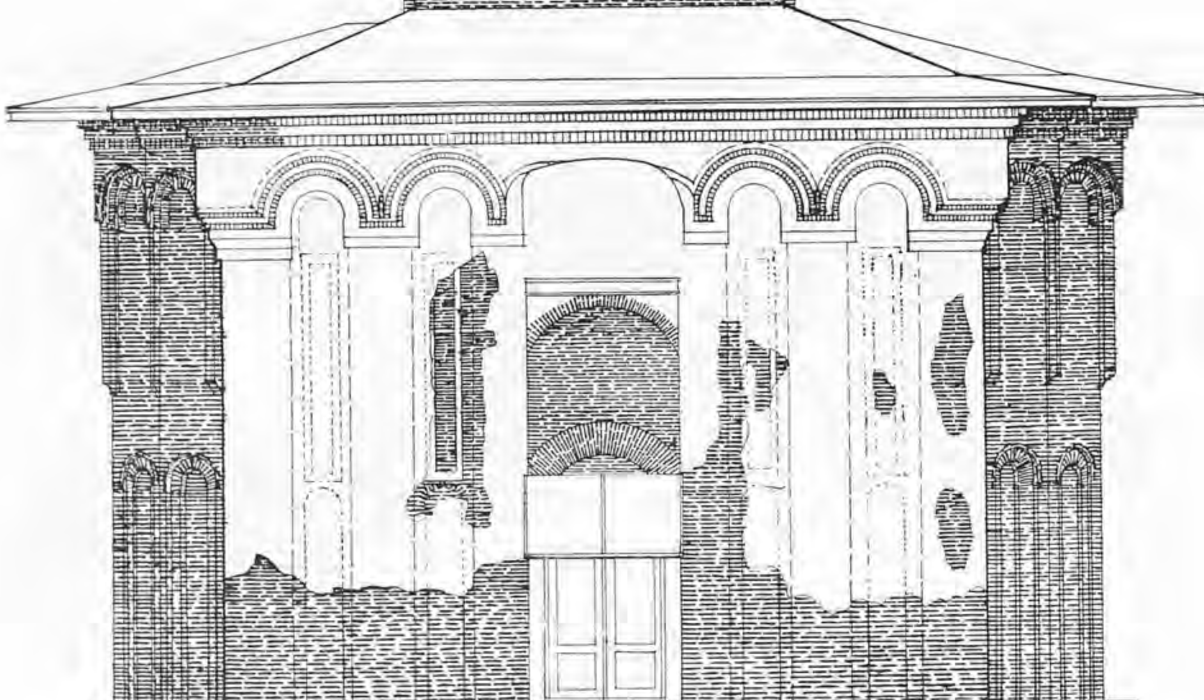

Fig. 100.— Fațada principală a bisericei de la fosta Mânăstire Snagov.

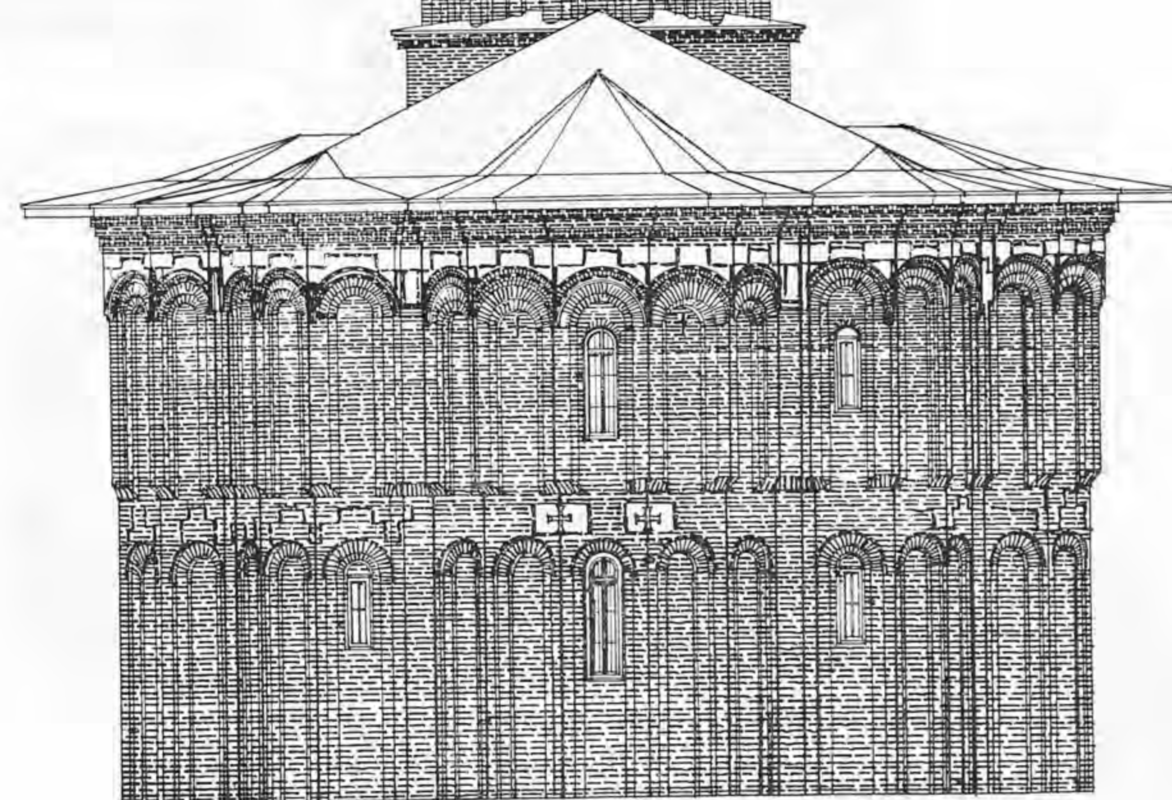

Fig. 102.— Fațada spre altar a bisericei de la fosta Mânăstire Snagov.

Releveu V. Moisescu

www.dacoromanica.ro

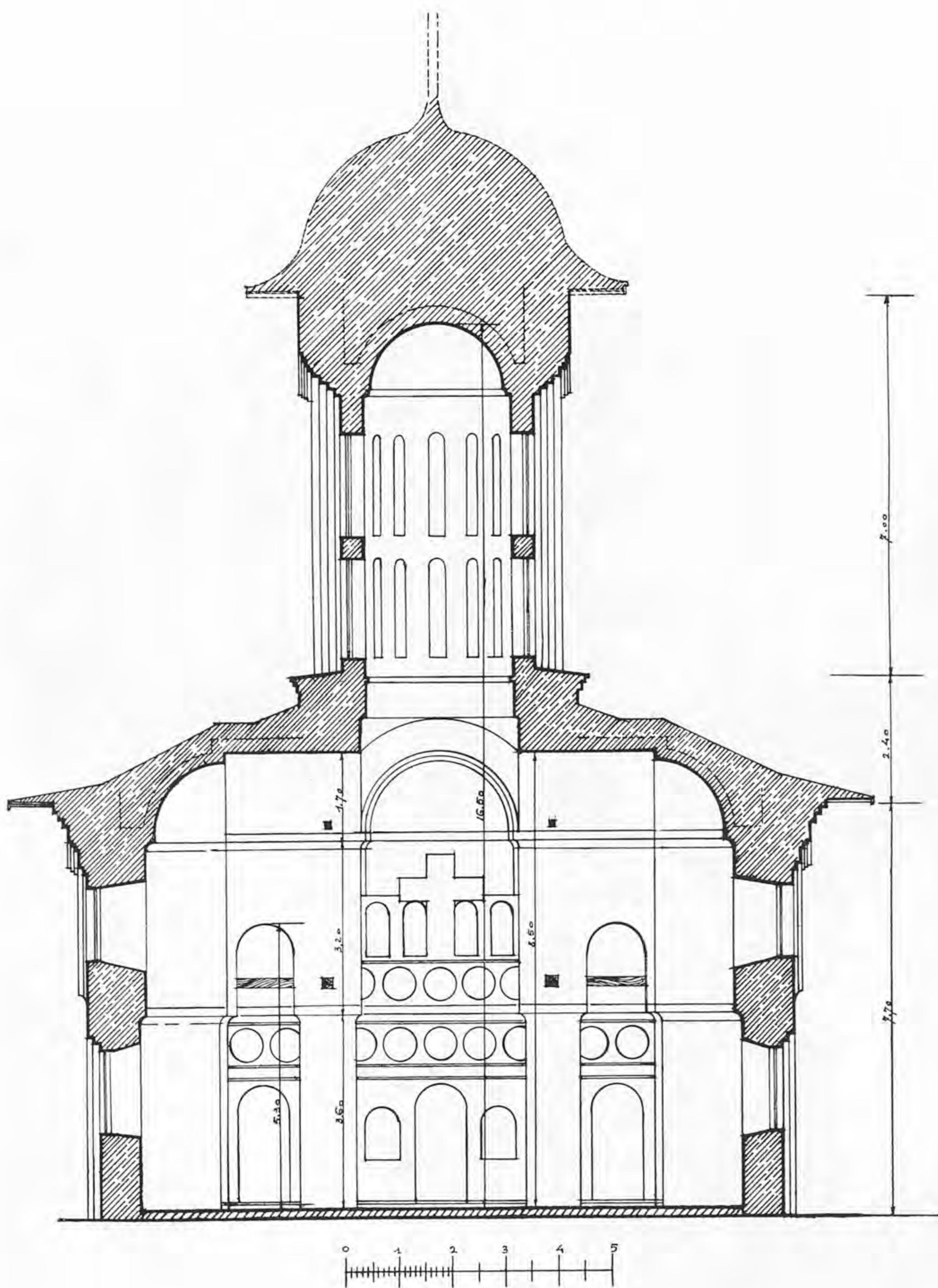

Fig. 103.— Secția transversală prin naos a bisericei fostei Mânăstiri Snagov.

Releveu V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

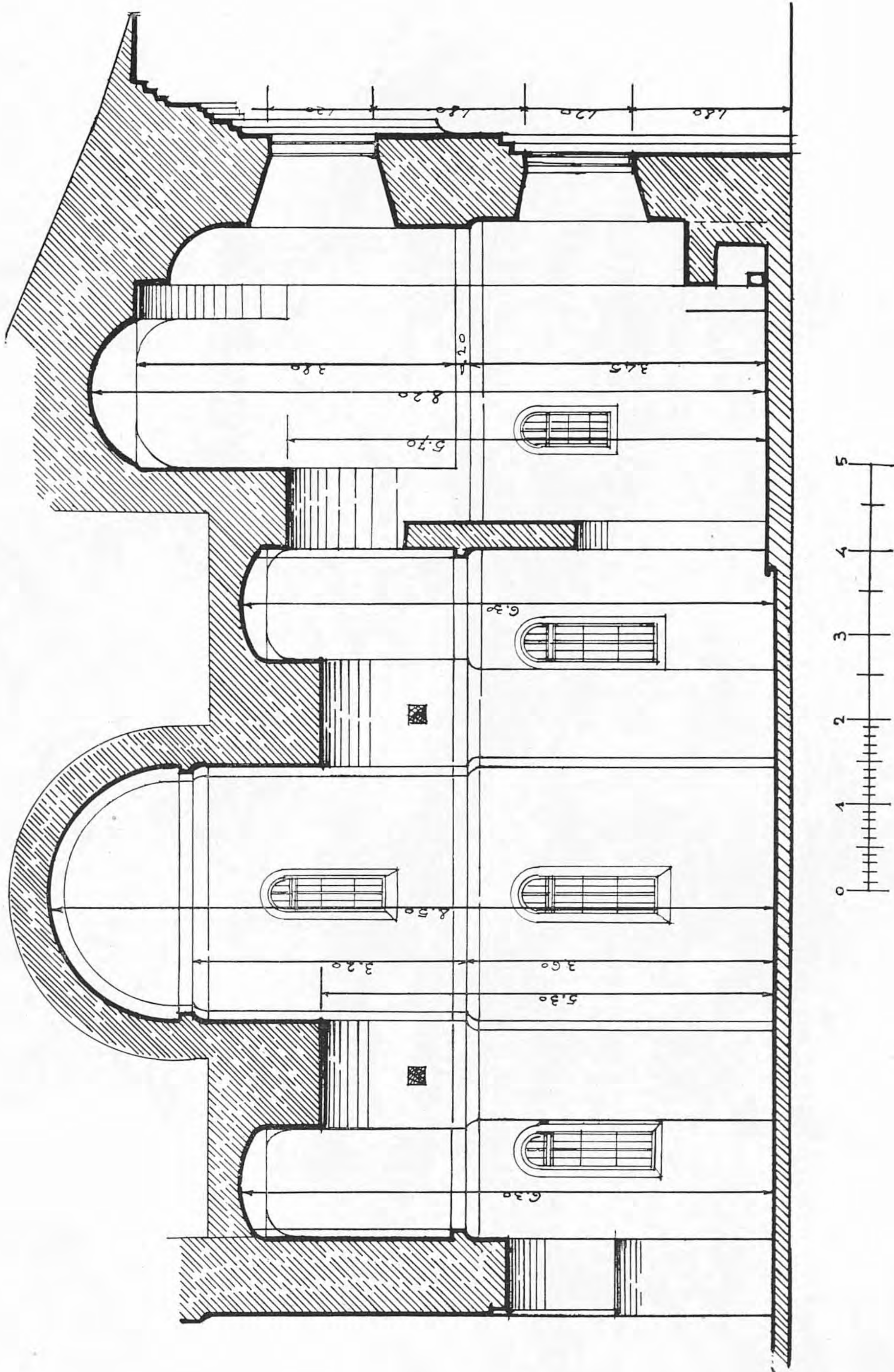

Fig. 104.— Secția longitudinală prin partea laterală a naosului și altarului bisericei fostei Mânăstiri Snagov

Releveu V. Moisescu.

www.dacoromanica.ro

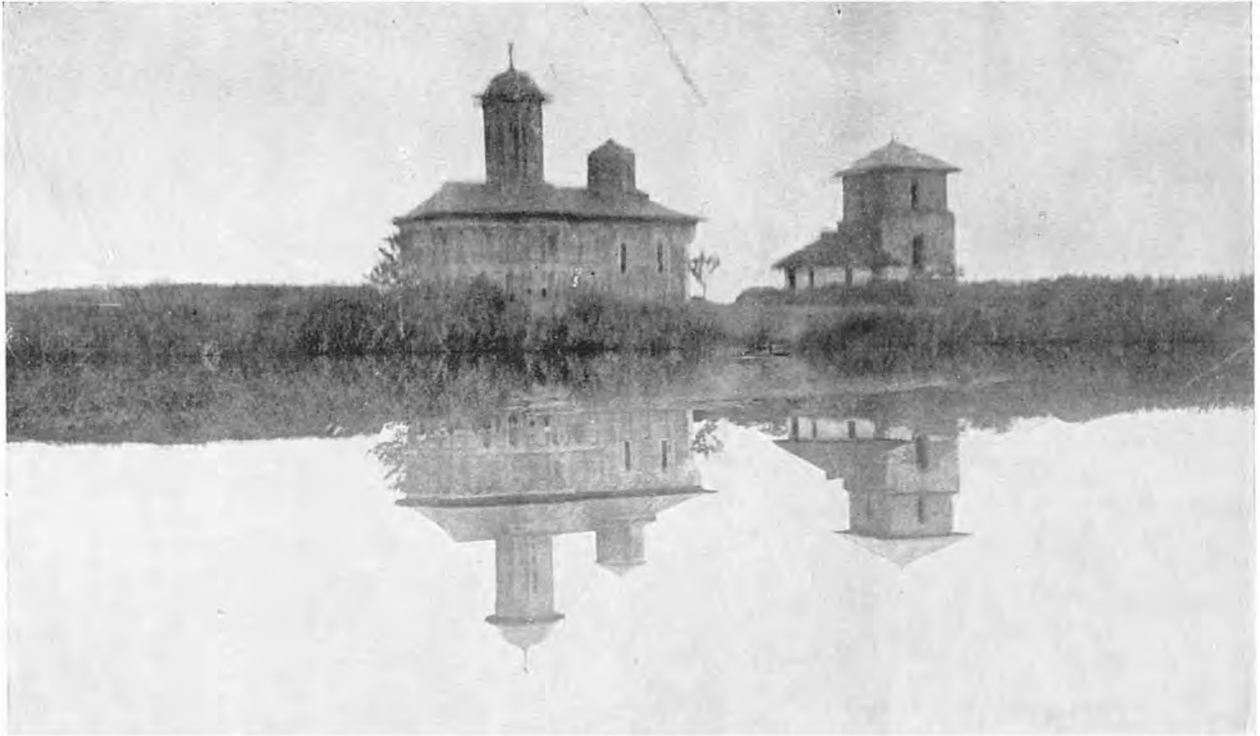
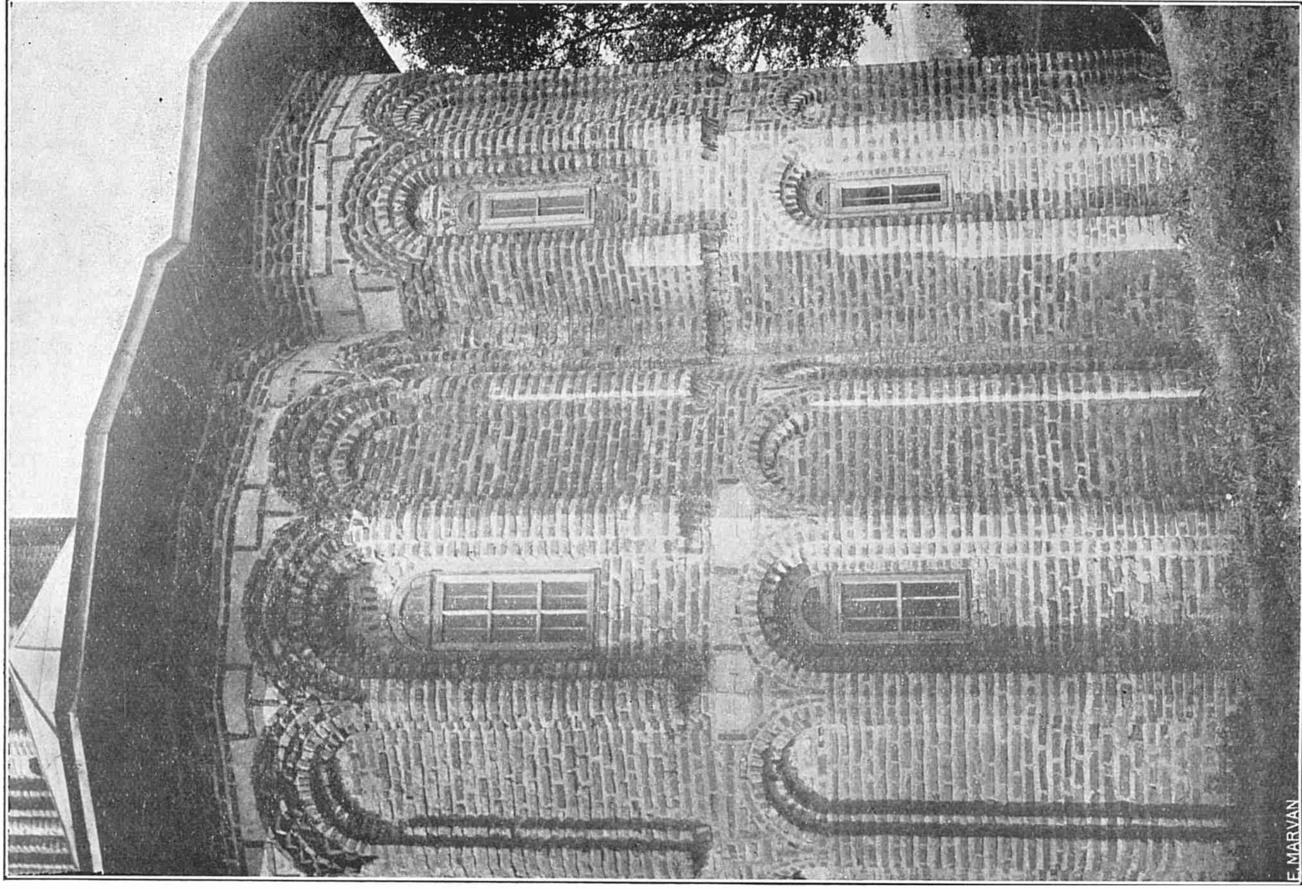

Fig. 105.— Vedere generală a fostei Mânăstiri Snagov.

Fig. 106.— Vederea spre intrarea bisericei fostei Mânăstiri Snagov.

www.dacoromanica.ro

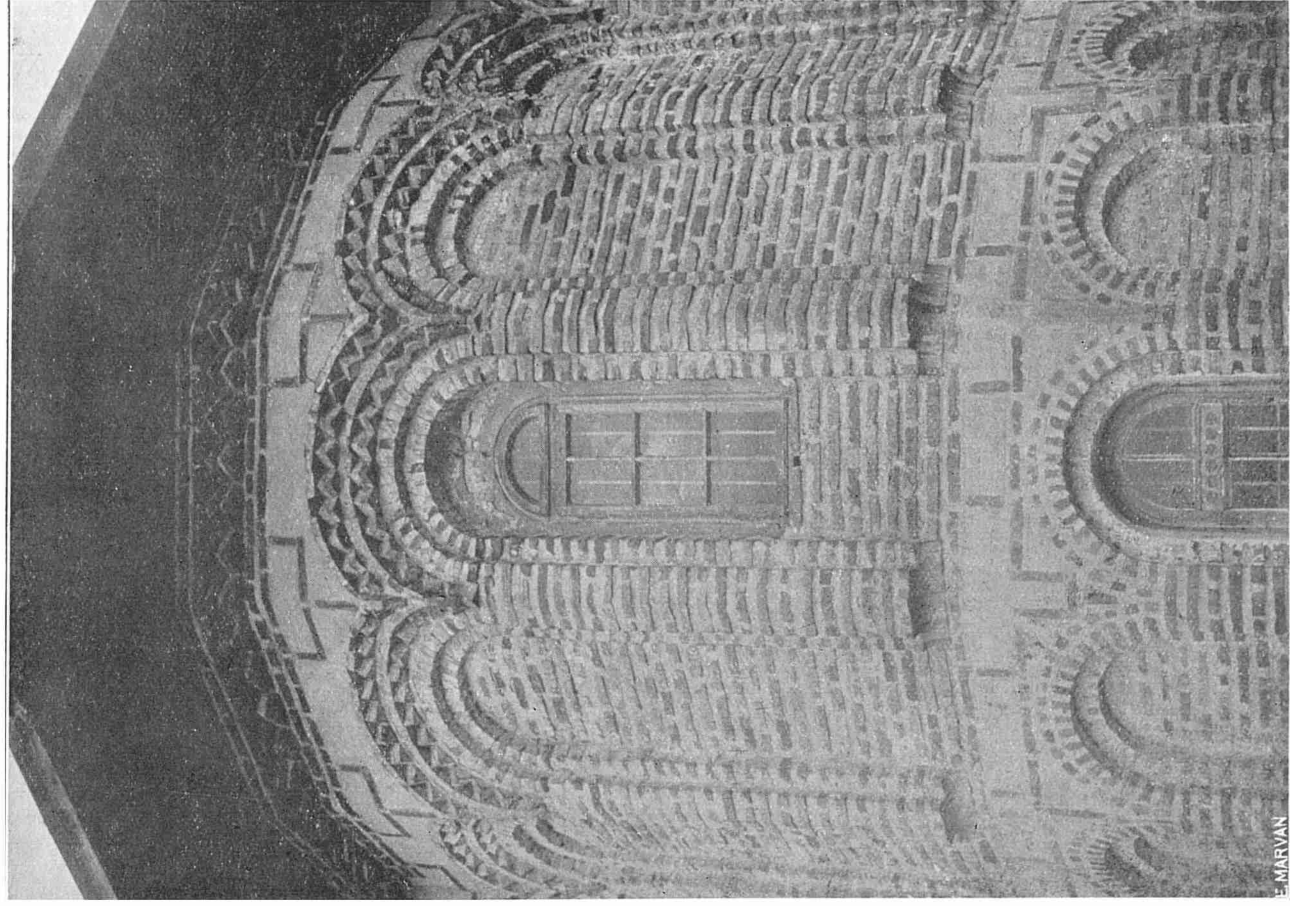

Fig. 107 şi 108.— Detalii de faţadă spre altarul bisericei fostei Mânăstiri Snagov.

www.dacoromanica.ro

Fig. 109, 110.— Fotografii mai vechi a bisericei fostei Mânăstiri Snagov

www.dacoromanica.ro

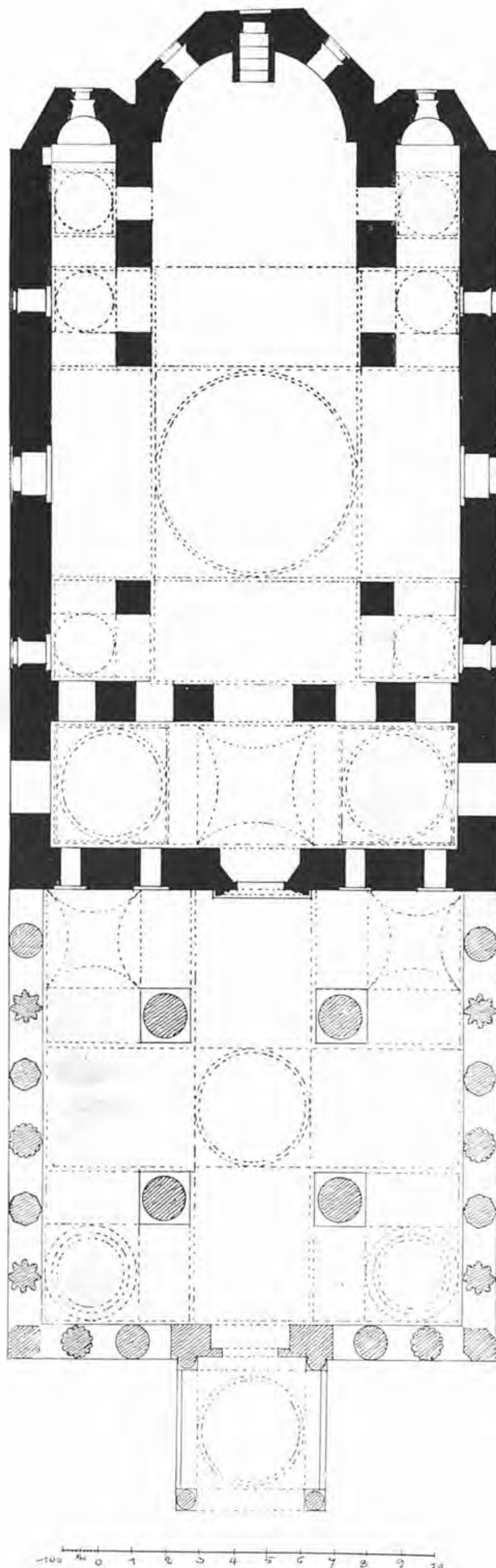

Fig. 111.— Planul vechei mitropolii din Târgoviște.
Releveu arh. G. Sterian.

www.dacoromanica.ro

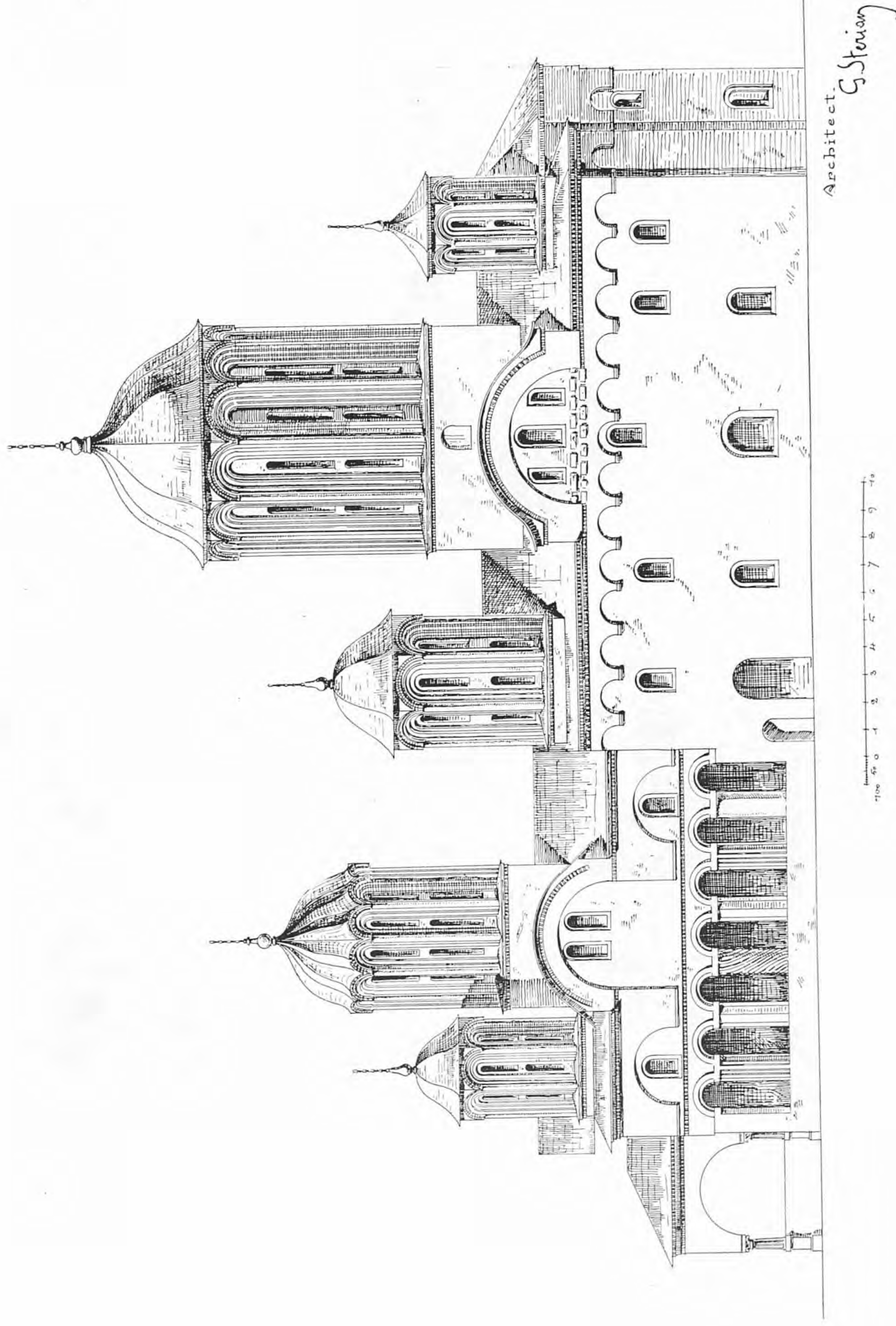

Fig. 112.-- Fațada laterală a vechei Mitropolii din Târgoviște.
Releveu Arh. G. Sterian.

www.dacoromanica.ro

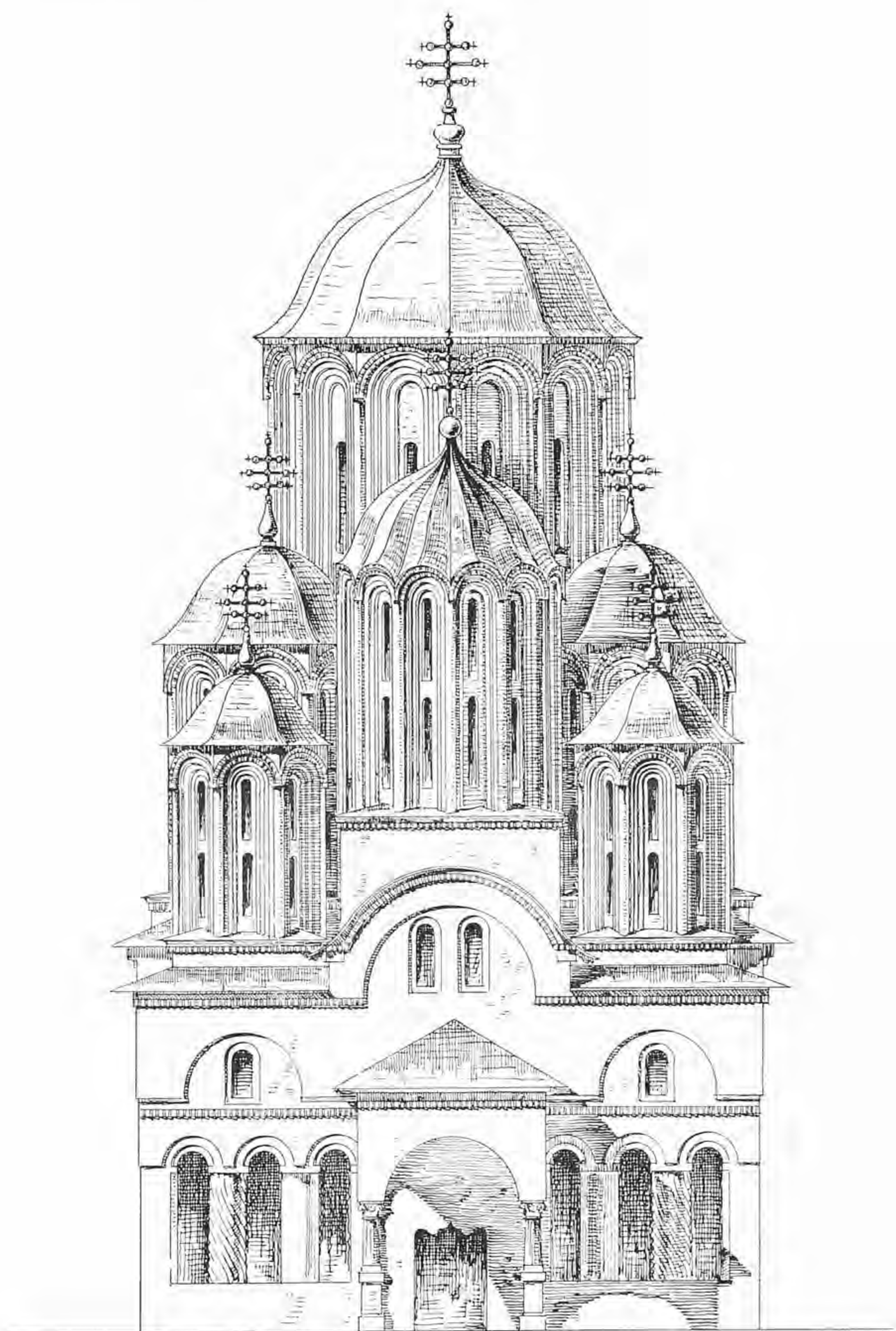

Fig. 113. Fațada principală a vechei Mitropolii din Târgoviște.
Releveu arh. G. Sterian.

www.dacoromanica.ro

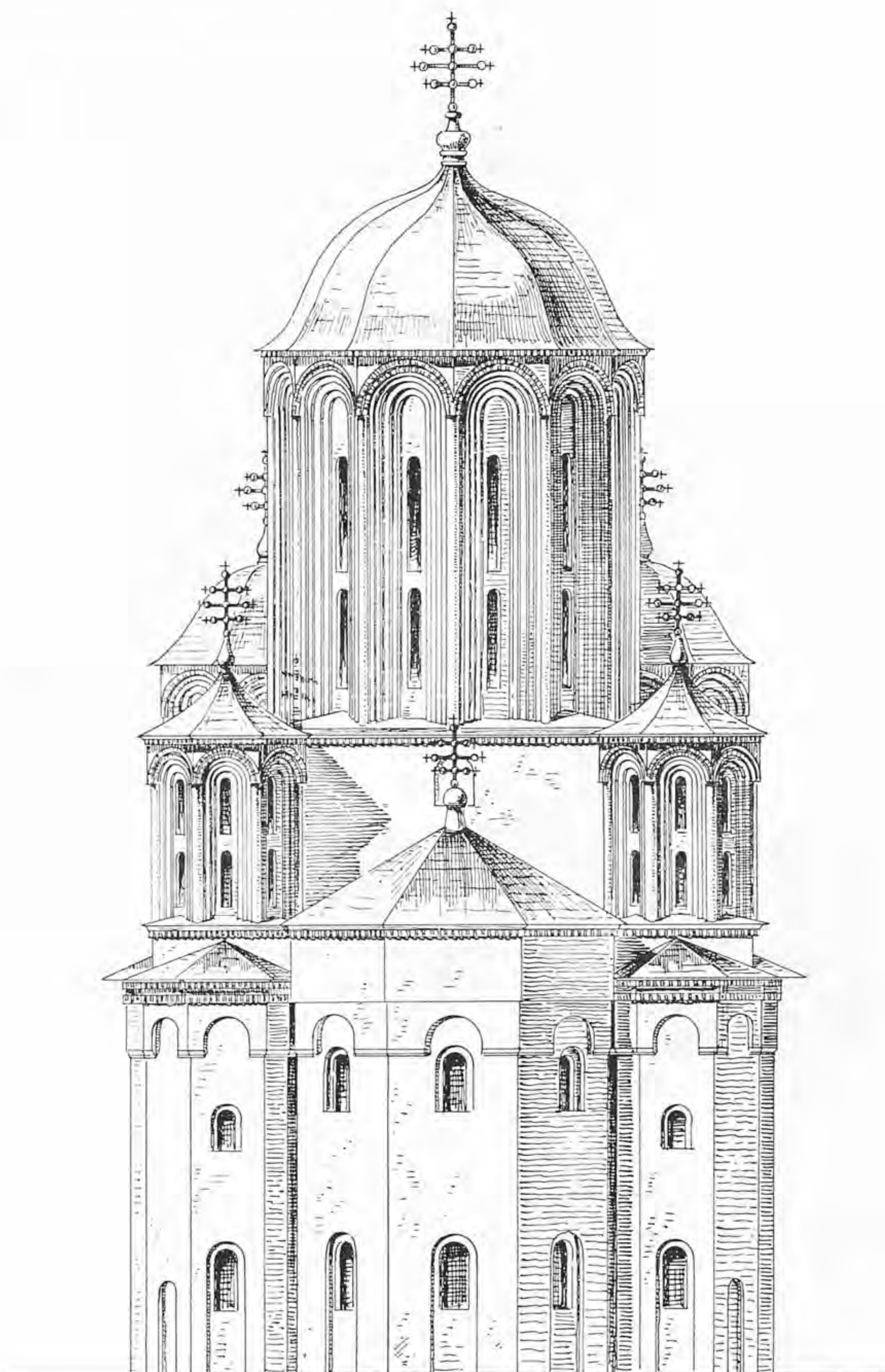

Fig. 114.— Fațada dinspre altar a vechei Mitropolii din Târgoviște.
Releveu arh. G. Sterian.

www.dacoromanica.ro

Fig. 115.— Vedere generală a vechei Mitropolii din Târgovişte.

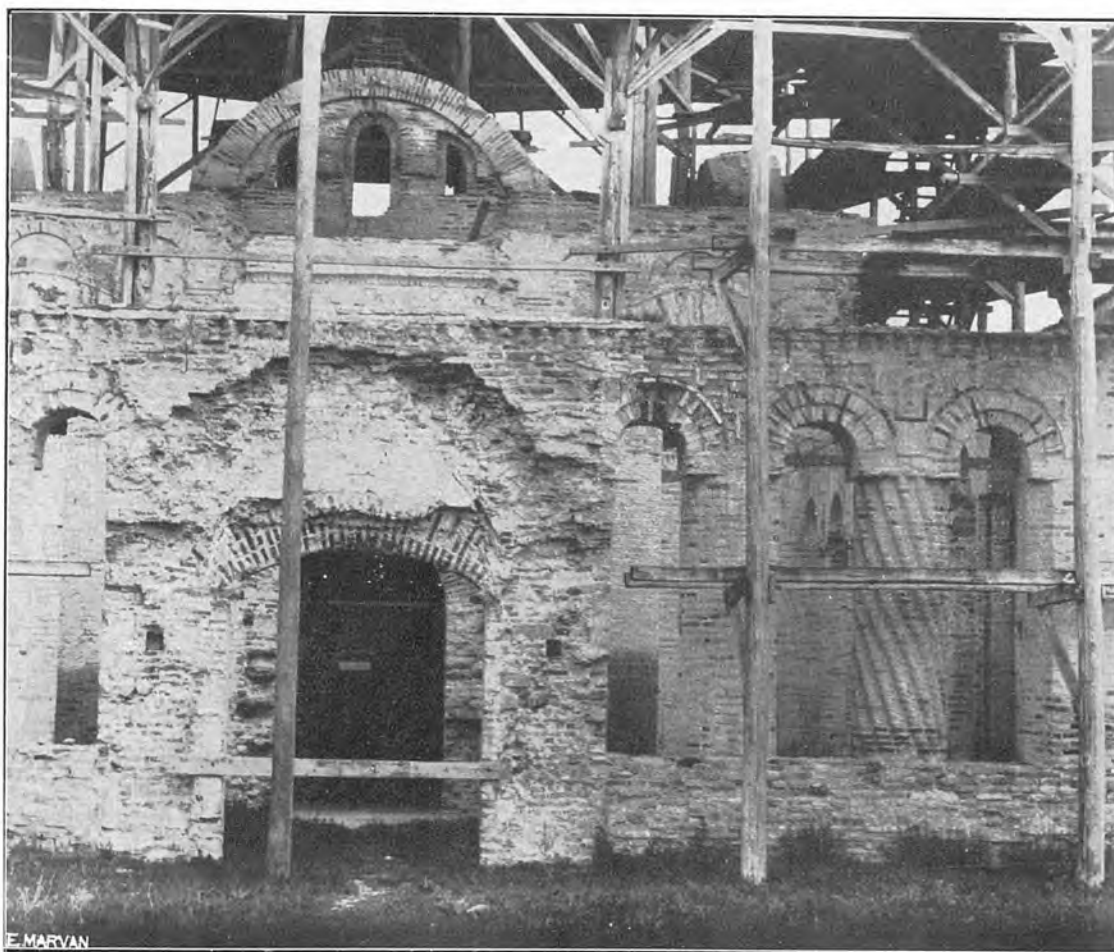

Fig. 116.— Vedere a vechei Mitropolii din Târgovişte în timpul dărâmărei ei de către arhitectul A. Lecomte du Nouy.

www.dacoromanica.ro

Fig. 117.— Detalii de la vechea Mitropolie din Târgovişte în timpul dărămârei ei de către arhitectul A. Lecomte du Nouy.

Fig. 118.— Detalii de la vechea Mitropolie din Târgovişte în timpul dărămârei ei de către arhitectul Lecomte du Nouy.

www.dacoromanica.ro

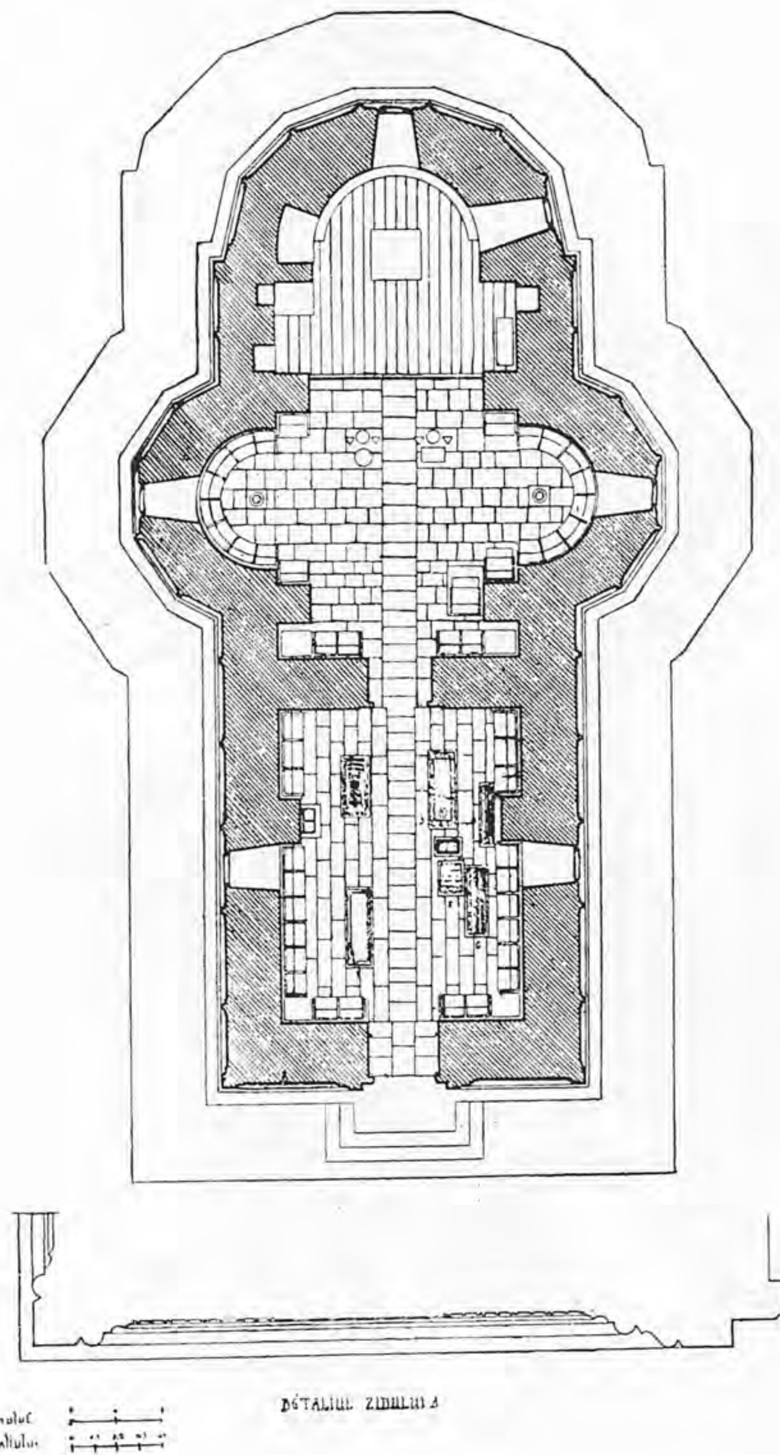

Fig. 119.— Planul bisericei de la Mânăstirea Dealu.
Releveu arh. Ilie Popescu.

www.dacoromanica.ro

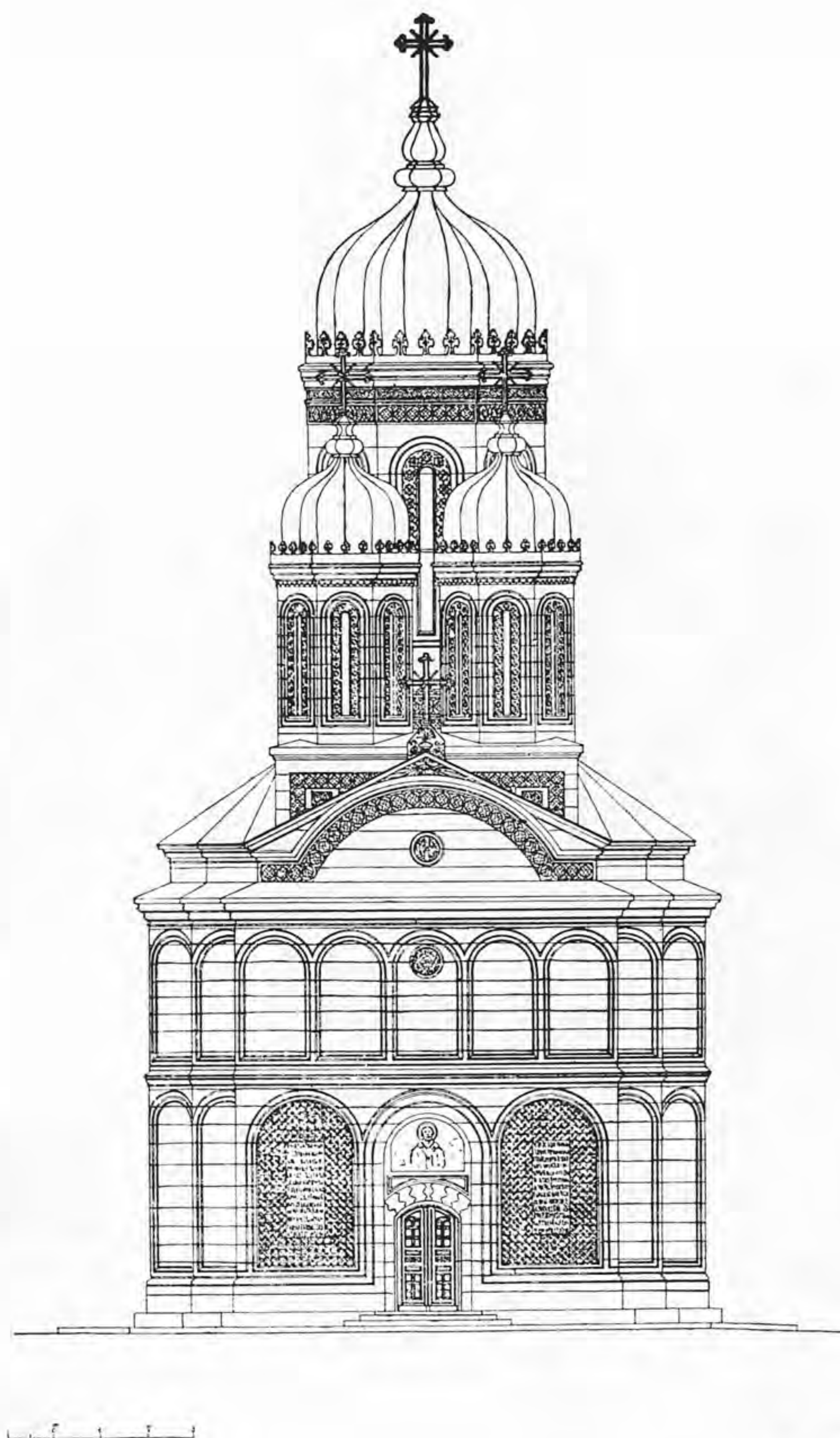

Fig. 120.— Fațada principală a bisericei de la Mânăstirea Dealu.
Releveu arh. Ilie Popescu.

www.dacoromanica.ro

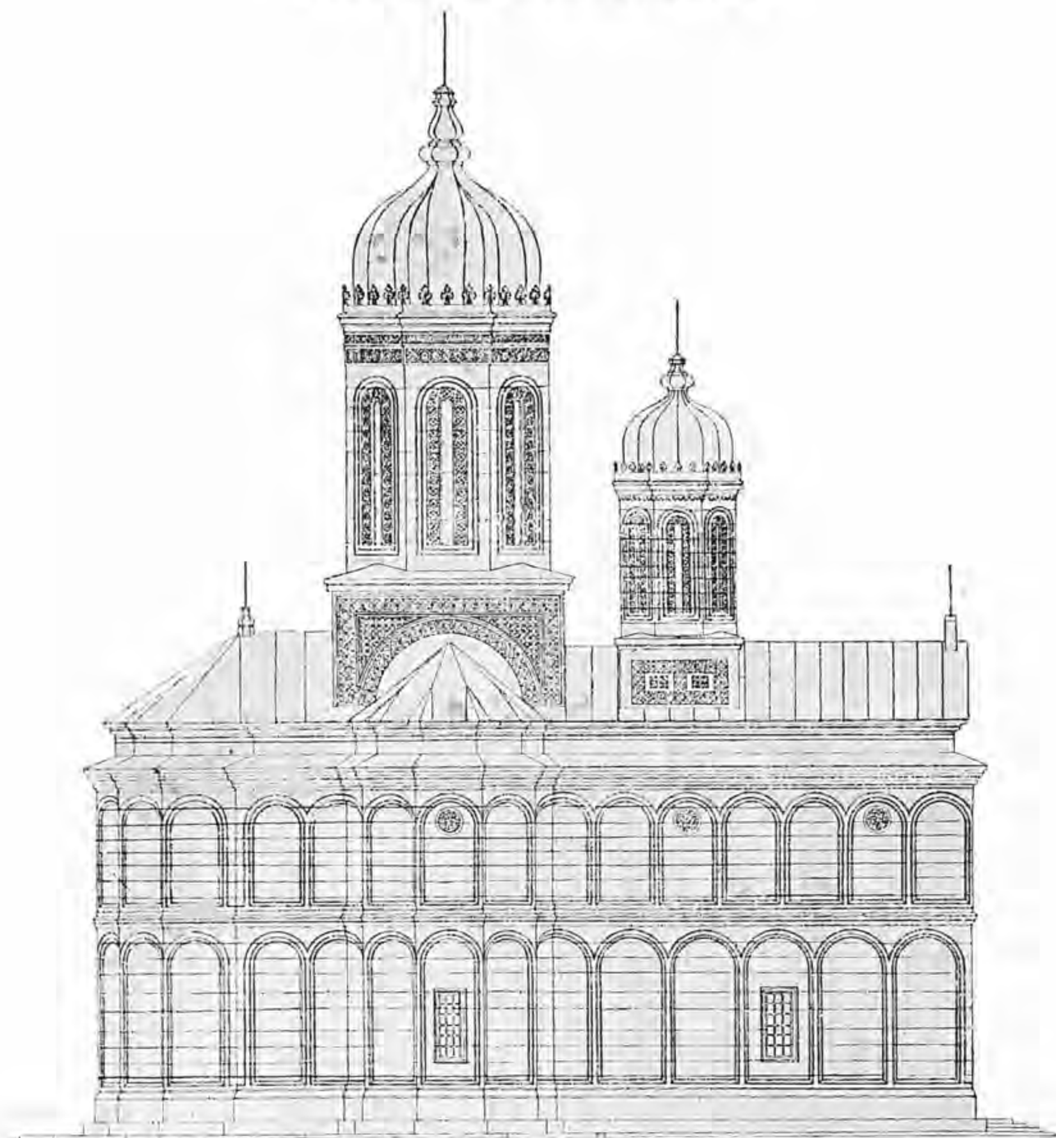

Fig. 121.— Fațada laterală a bisericei de la Mânăstirea Dealu. Releveu arh. Ilie Popescu.

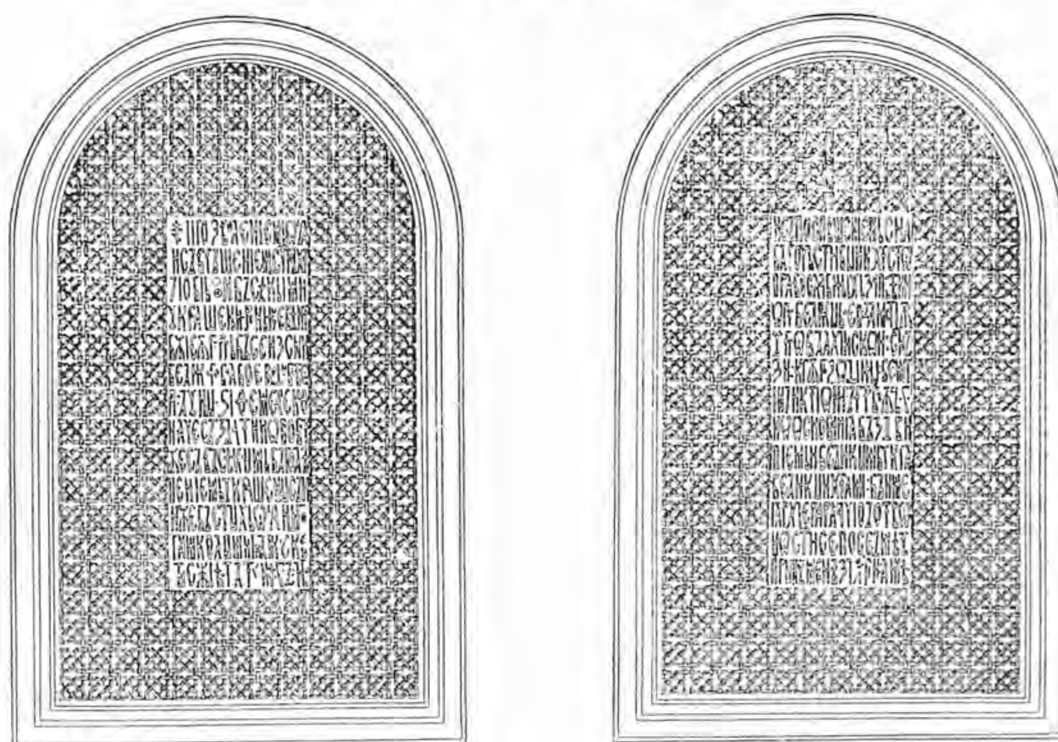

Fig. 122.— Panouri în piatră sculptată și inscripția de pe fațada dinspre apus a bisericei de la Mânăstirea Dealu.

www.dacoromanica.ro

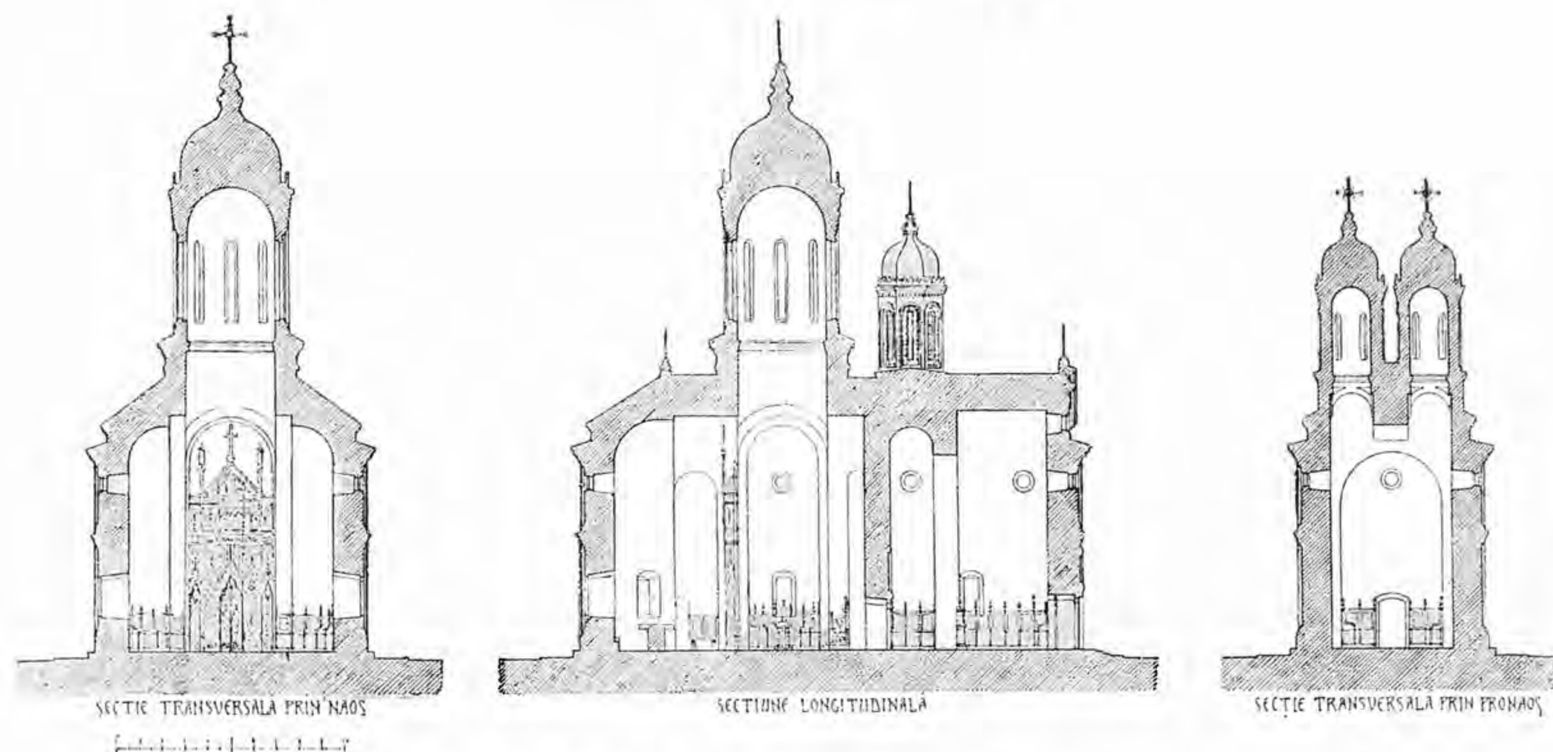

Fig. 122, 123, 124.— Secțiuni prin biserica Mânăstirei Dealu.

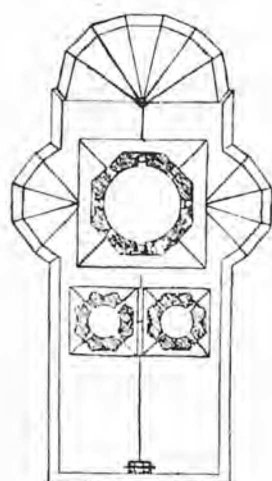

Fig. 125.— Planul învelitorii.

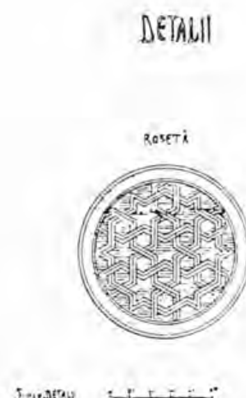

Fig. 126.— Detalii de sculptură.

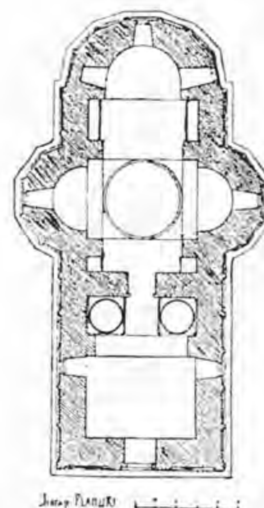

Fig. 127.— Planul bolților.

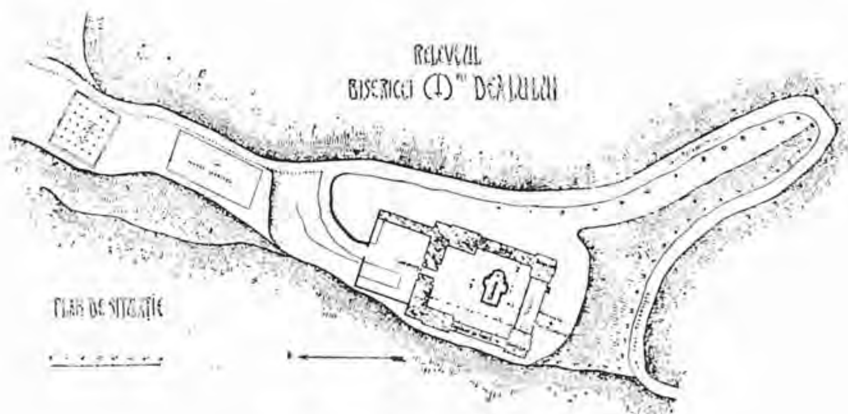
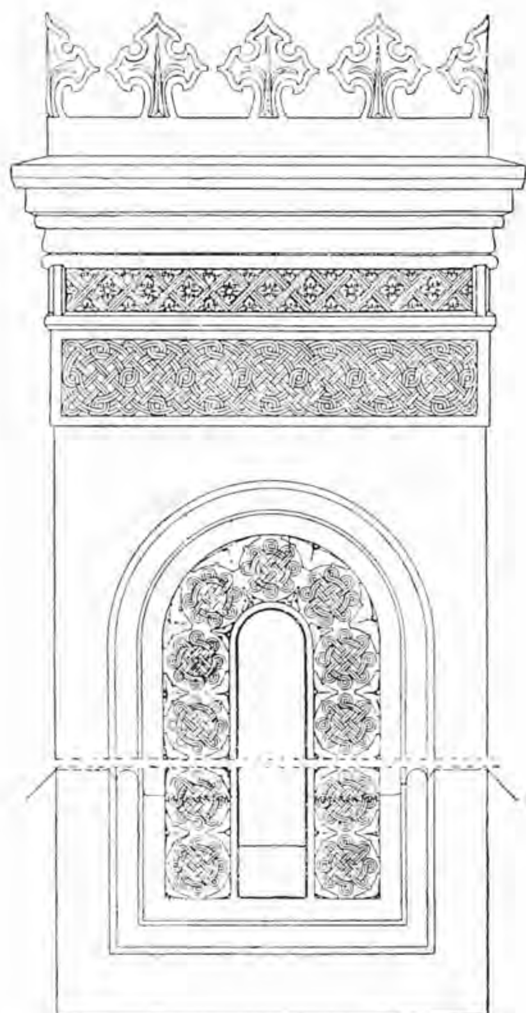

Fig. 128.— Planul de situație.
Releveul Mânăstirei Dealu de arh. Ilie Popescu.

www.dacoromanica.ro

DETALII DE LA TURLA MARE

Fig. 129.— Detaliul turlei mari.

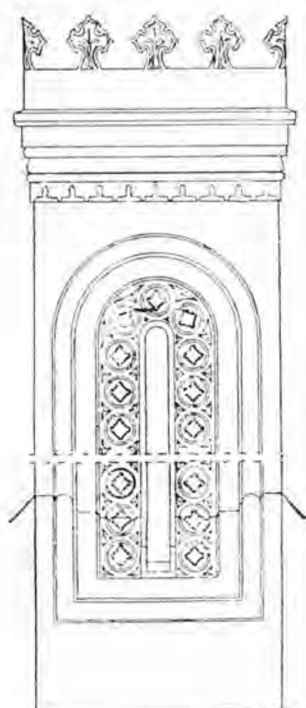
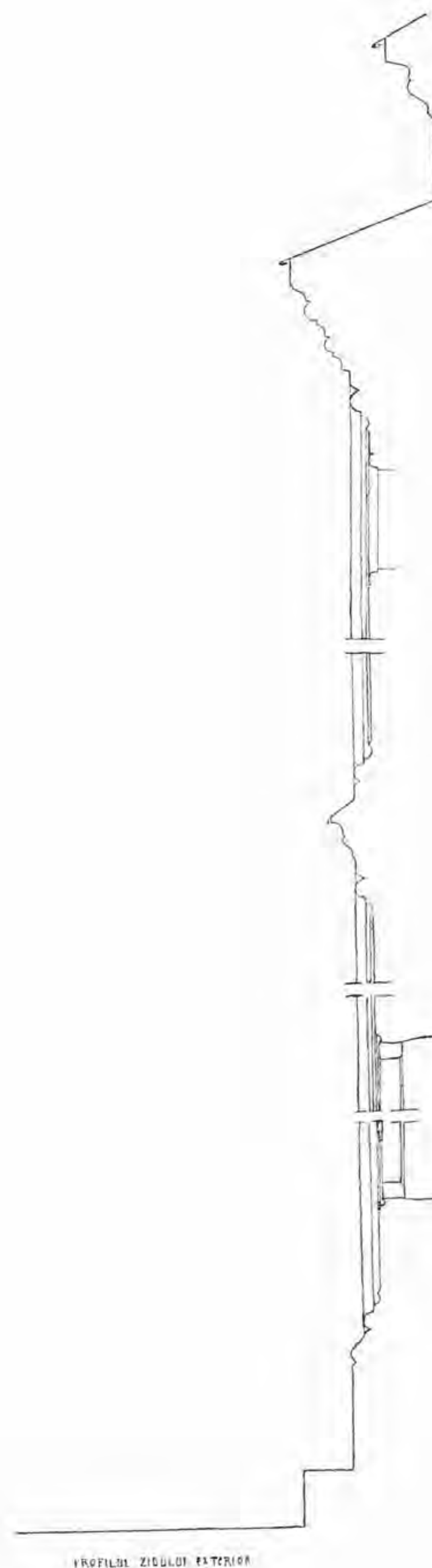

Fig. 130.— Detaliul turlei mici.

PROFILUL ZIDULUI EXTERIOR

Fig. 131.— Profilul zidului exterior.

www.dacoromanica.ro

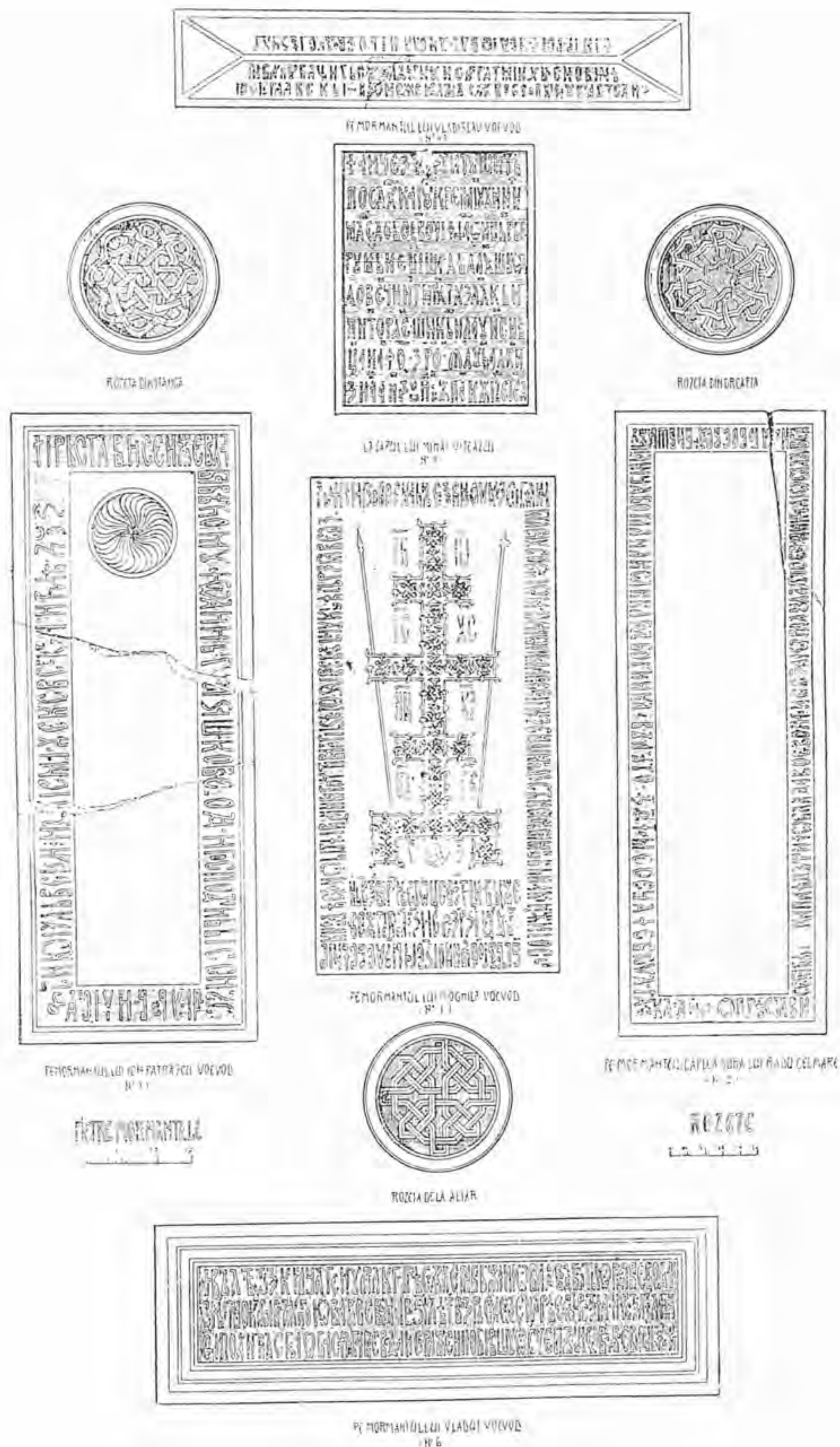

Fig. 140.— Pietrele de mormânt și detalii de sculptură de la biserica Mânăstirei Dealu. Releveu de arh. Ilie Popescu.

www.dacoromanica.ro

Fig. 141.— Vedere a bisericei Mânăstirei Dealu.

www.dacoromanica.ro

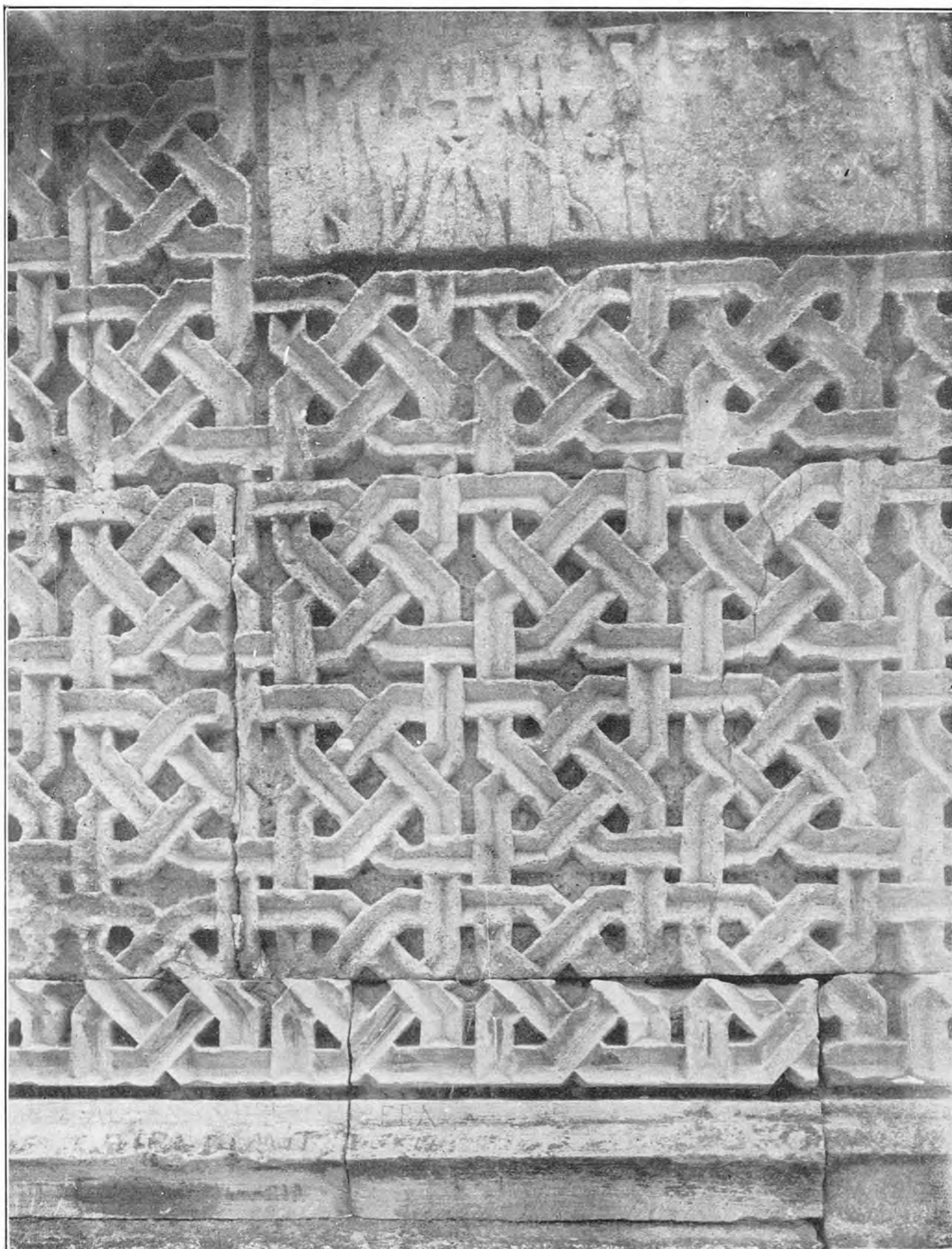

Fig. 142.—Detaliu de piatră sculptată de la biserica Mânăstirei Dealu.

www.dacoromanica.ro

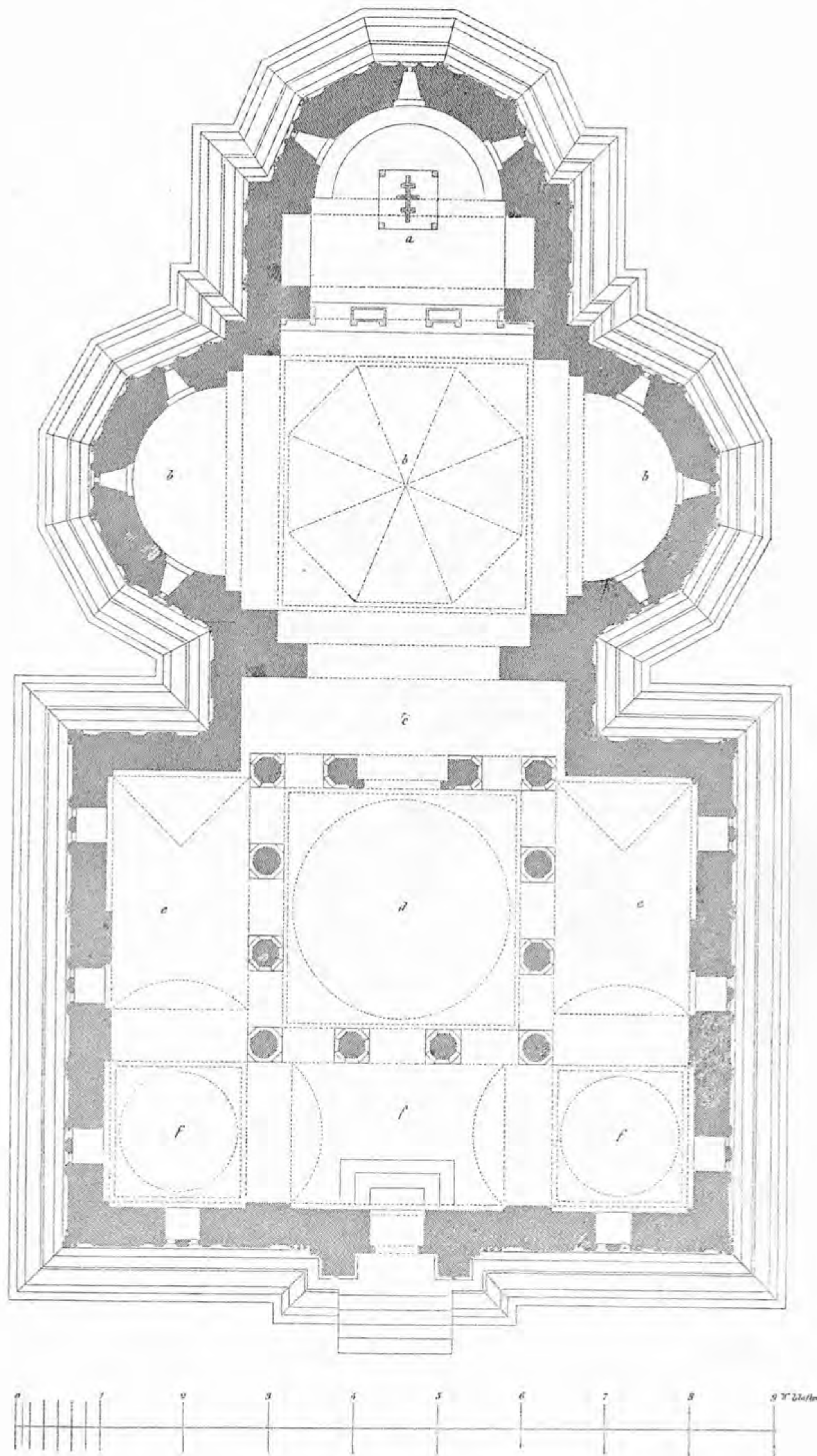

Fig. 143.— Biserica Episcopală de la Curtea de Argeș.
Planul original al Meșterului Manole.
după Reissenberger Wien 1859.

www.dacoromanica.ro

Fig. 144.— Vedere perspectivă a bisericei Episcopală din Curtea de Argeș după Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

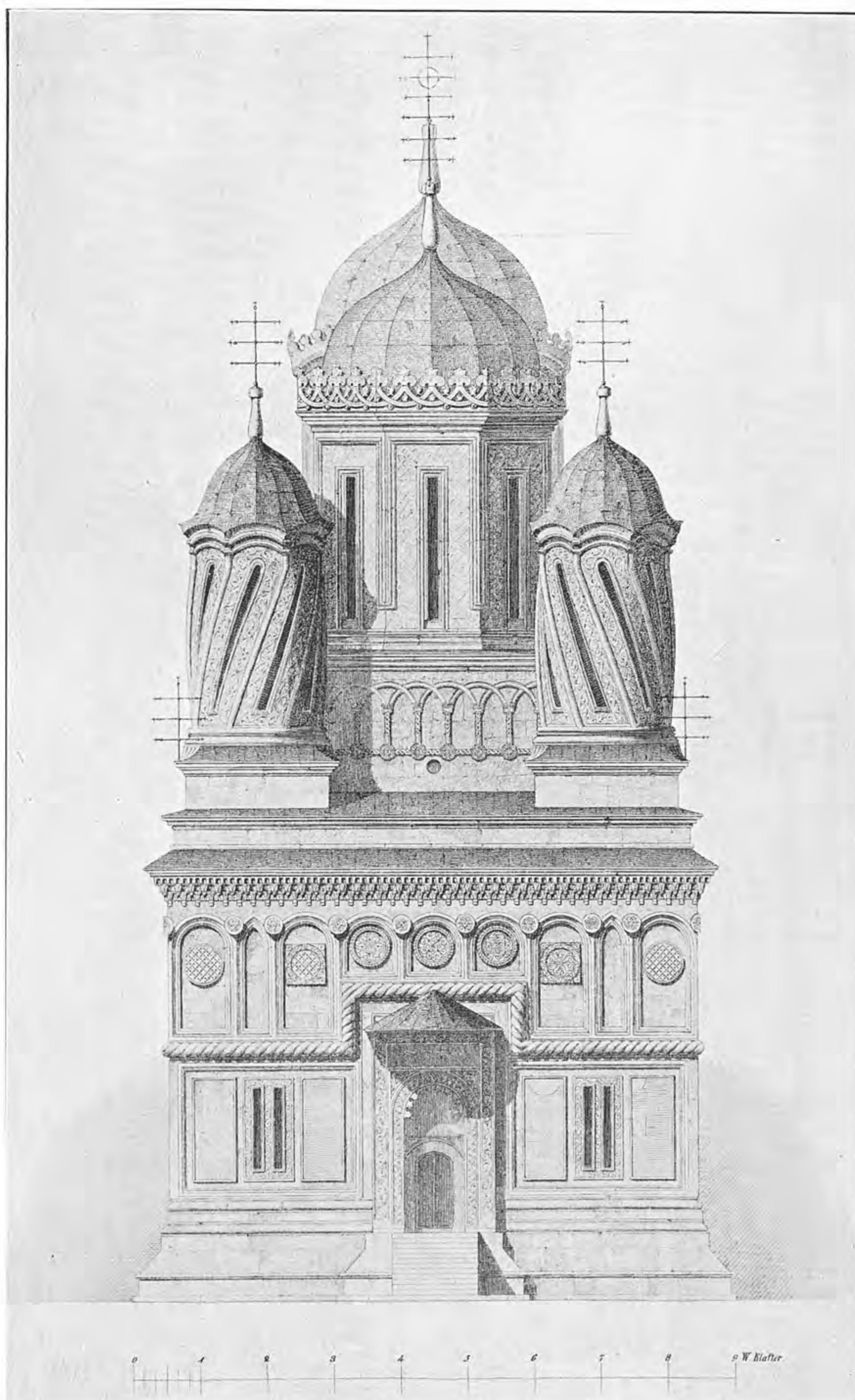

Fig. 145.— Fațada principală a bisericei Episcopale din Curtea de Argeș după Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

Fig. 146.— Secțiune longitudinală a bisericei Episcopale din Curtea de Argeș după Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

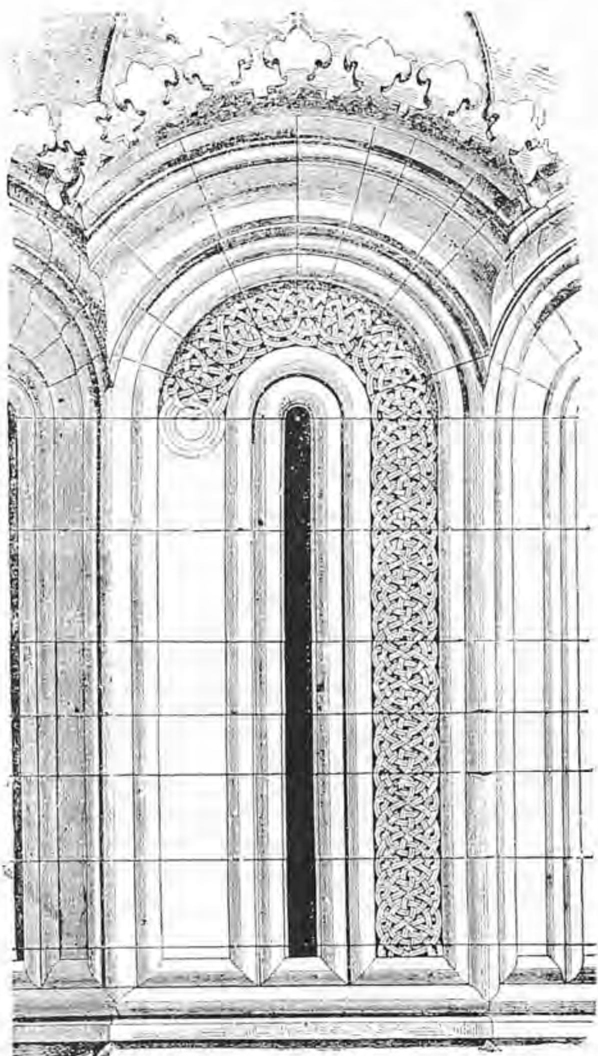

Fig. 147.— Detaliul turlei de pe naos.

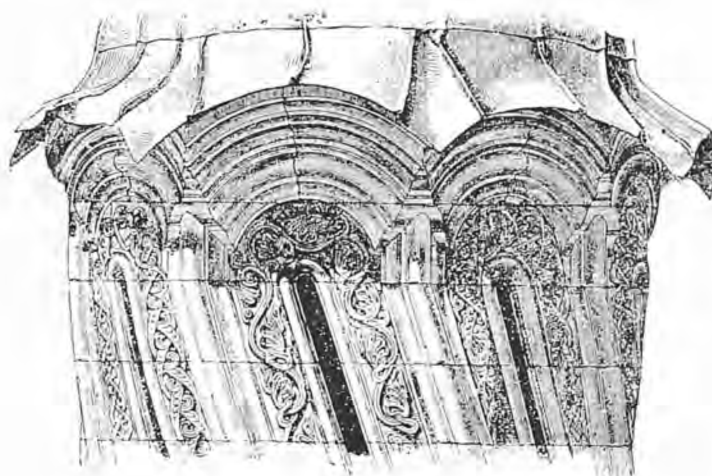

Fig. 148 și 149.— Detalii de la turla mică.

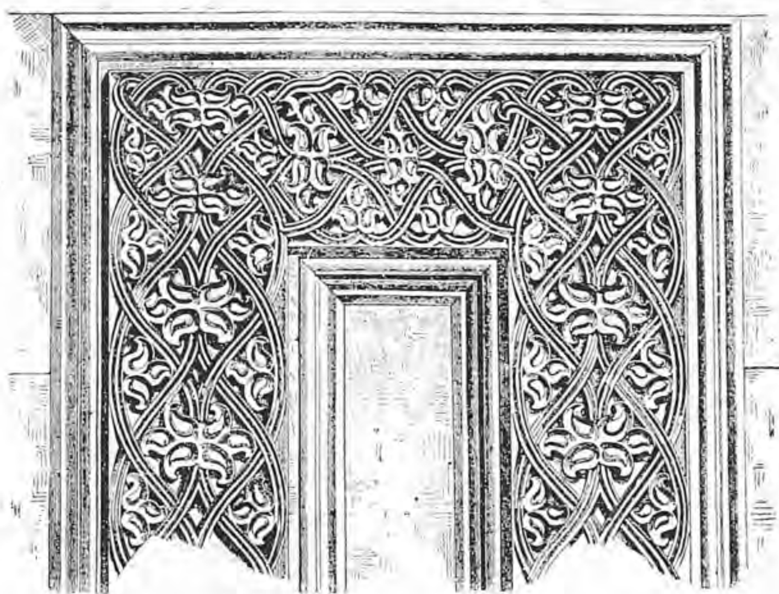

Fig. 150.— Chenar de piatră sculptată.

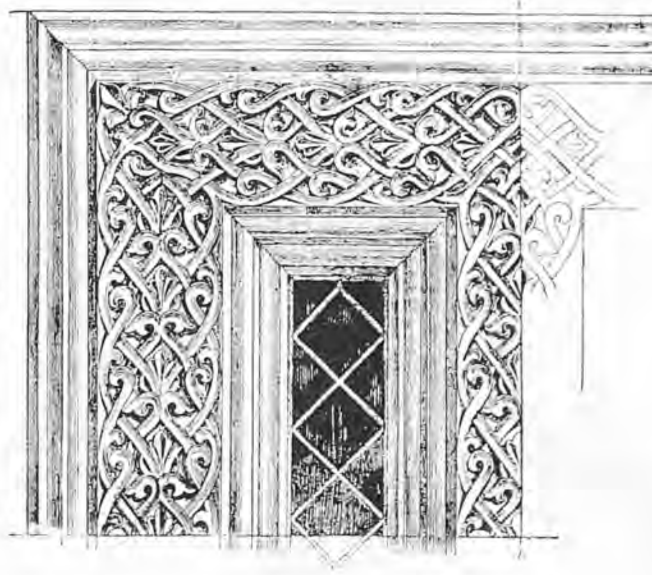

Fig. 151.— Chenar de fereastră.

Detalii de piatră sculptată de la biserica Episcopală din Curtea de Argeș.

După Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

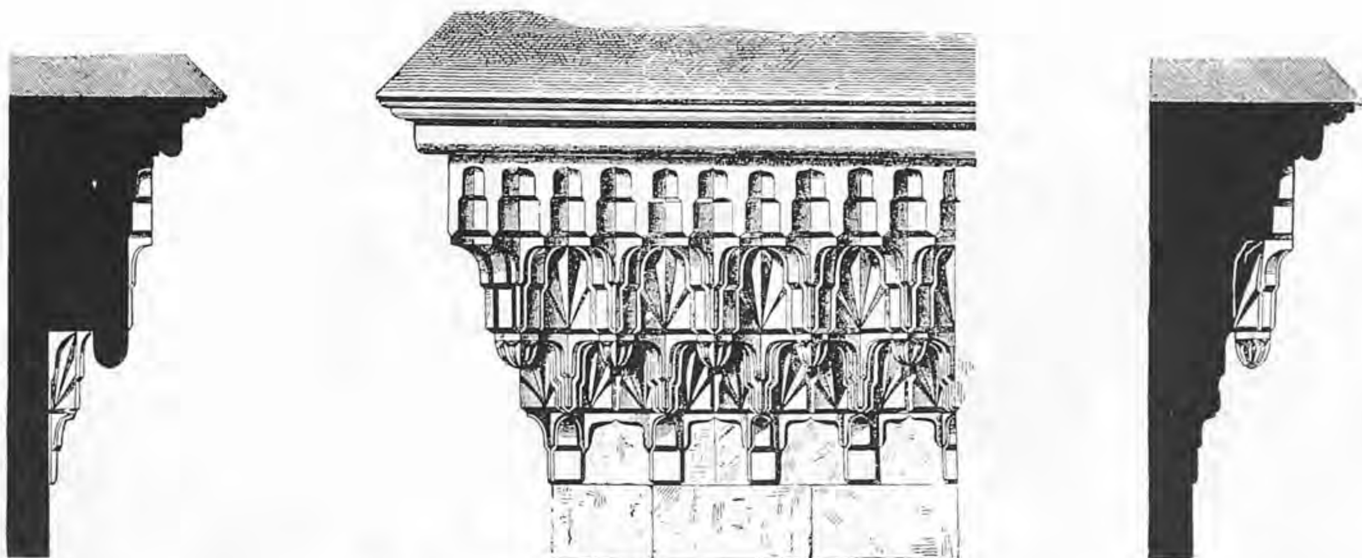

Fig. 152, 153, 154.— Detaliile cornișei principale.

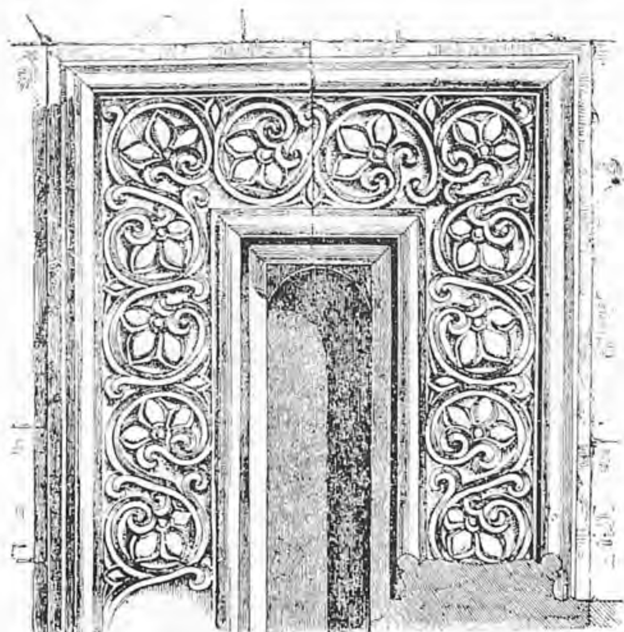

Fig. 155.— Chenar de fereastră.

Fig. 156.— Motiv de piatră sculptată.

Detalii de piatră sculptată de la biserica Episcopală din Curtea de Argeș după Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

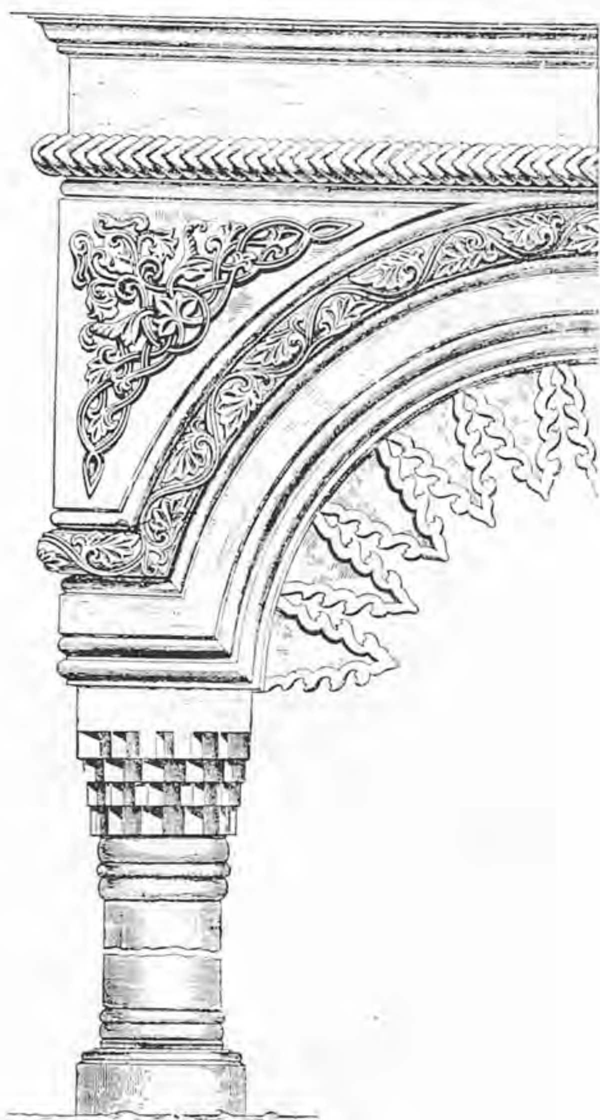

Fig. 157.— Detaliu de la Cantar.

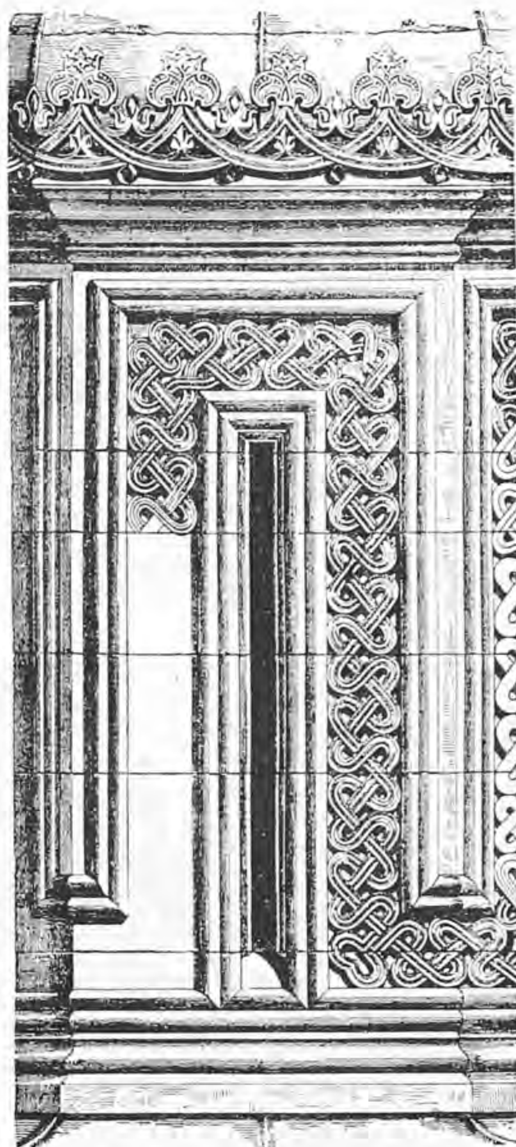

Fig. 158.— Detaliu de la turla pronaosului.

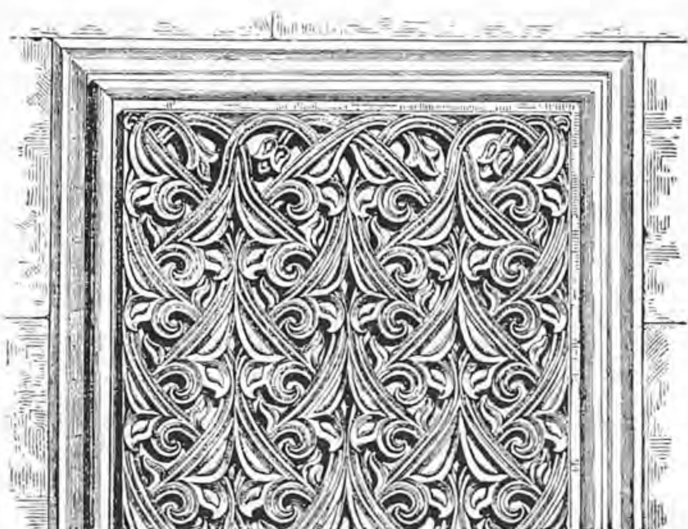

Fig. 159.— Motiv de piatră sculptată.

Fig. 160.— Chenar de fereastră.

Detalii de piatră sculptată de la biserica Episcopală din Curtea de Argeş după Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

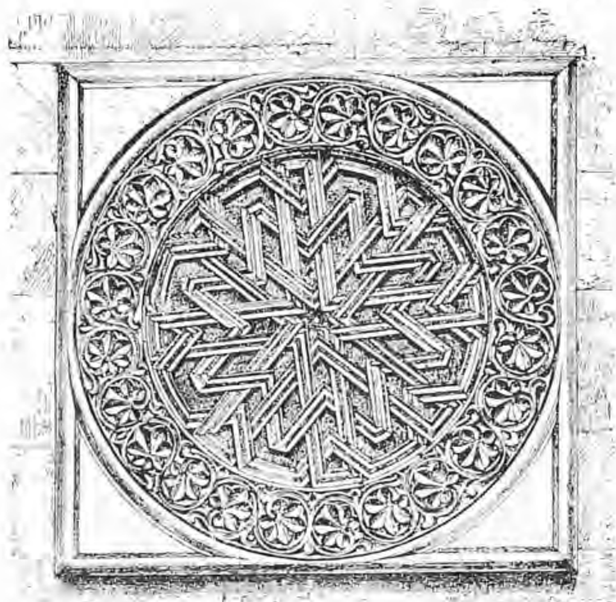

Fig. 161.— Rozeta în piatră sculptată.

Fig. 162.— Rozeta în piatră sculptată.

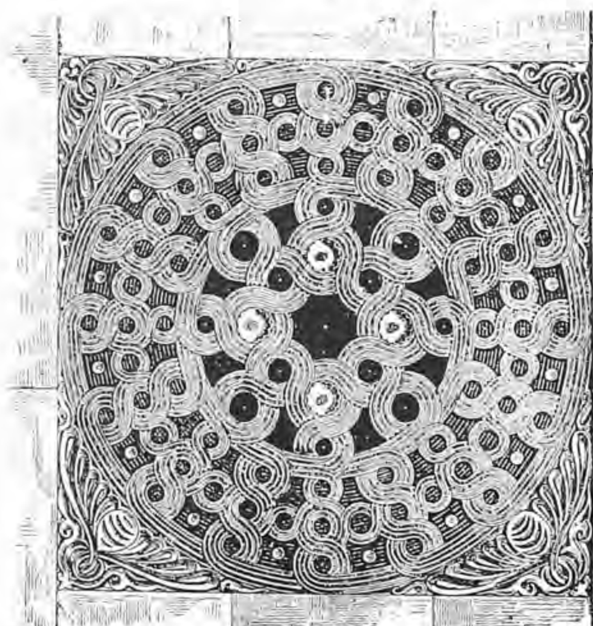

Fig. 163.— Rozeta în piatră ajurată.

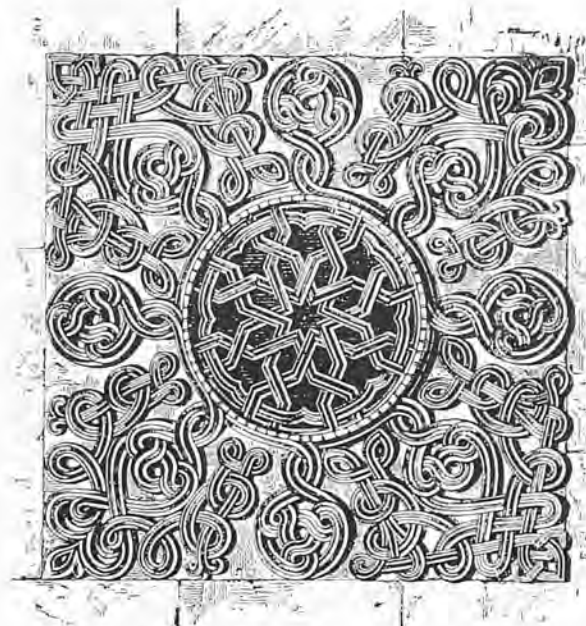

Fig. 164.-- Rozeta în piatră ajurată.

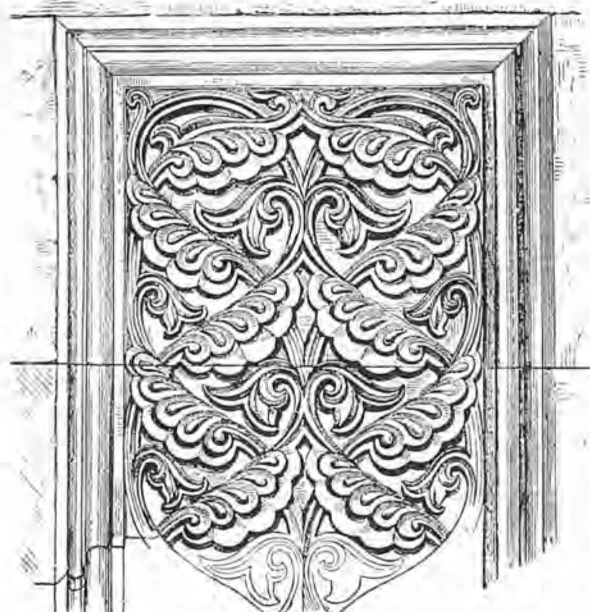

Fig. 165.— Motiv de piatră sculptatĕ.

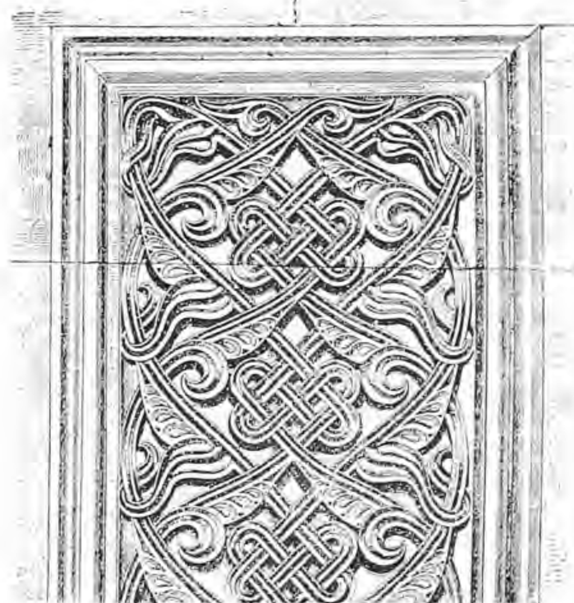

Fig. 166.— Motiv de piatră sculptată.

Detalii de piatră sculptată de la biserica Episcopală din Curtea de Argeş de Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

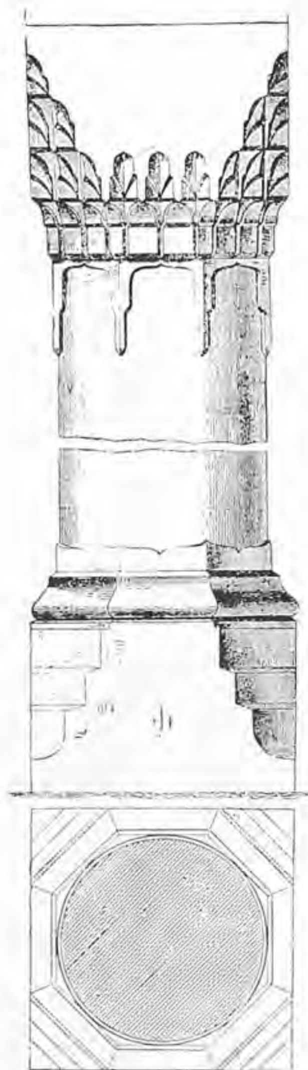
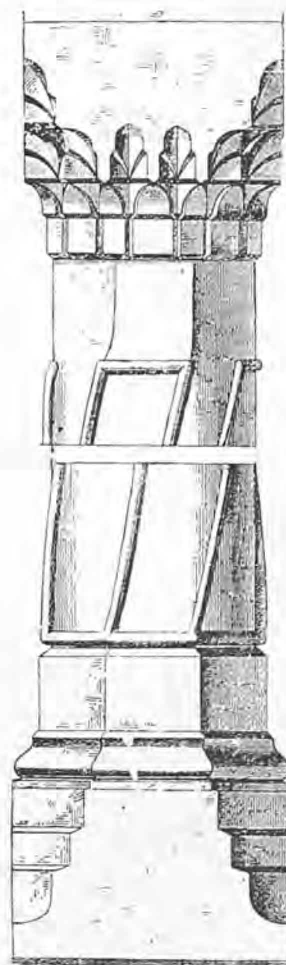

Fig. 167, 168, 169.
Detalii de la coloanele de piatră din pronaos.

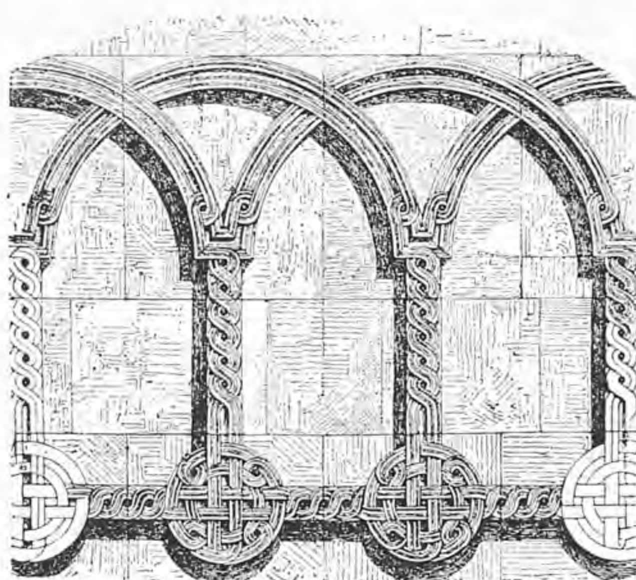

Fig. 170.— Motiv de piatră sculptată de la baza turlei de pe pronaos.

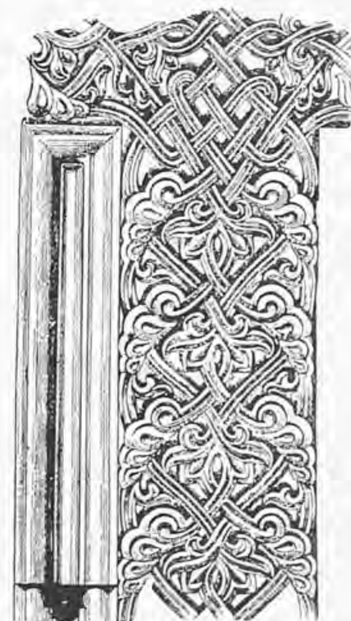

Fig. 171.— Motiv de piatră sculptată.

Detalii de piatră sculptată de la biserica Episcopală din Curtea de Argeș după Reissenberger.

www.dacoromanica.ro

Fig. 172.— Vederea d'inainte de restaurarea arhitectului Lecomte du Nouy.

www.dacoromanica.ro

Fig. 172.— Vedere d'inainte de restaurarea arhitectului Lecomte du Nouy.

www.dacoromanica.ro

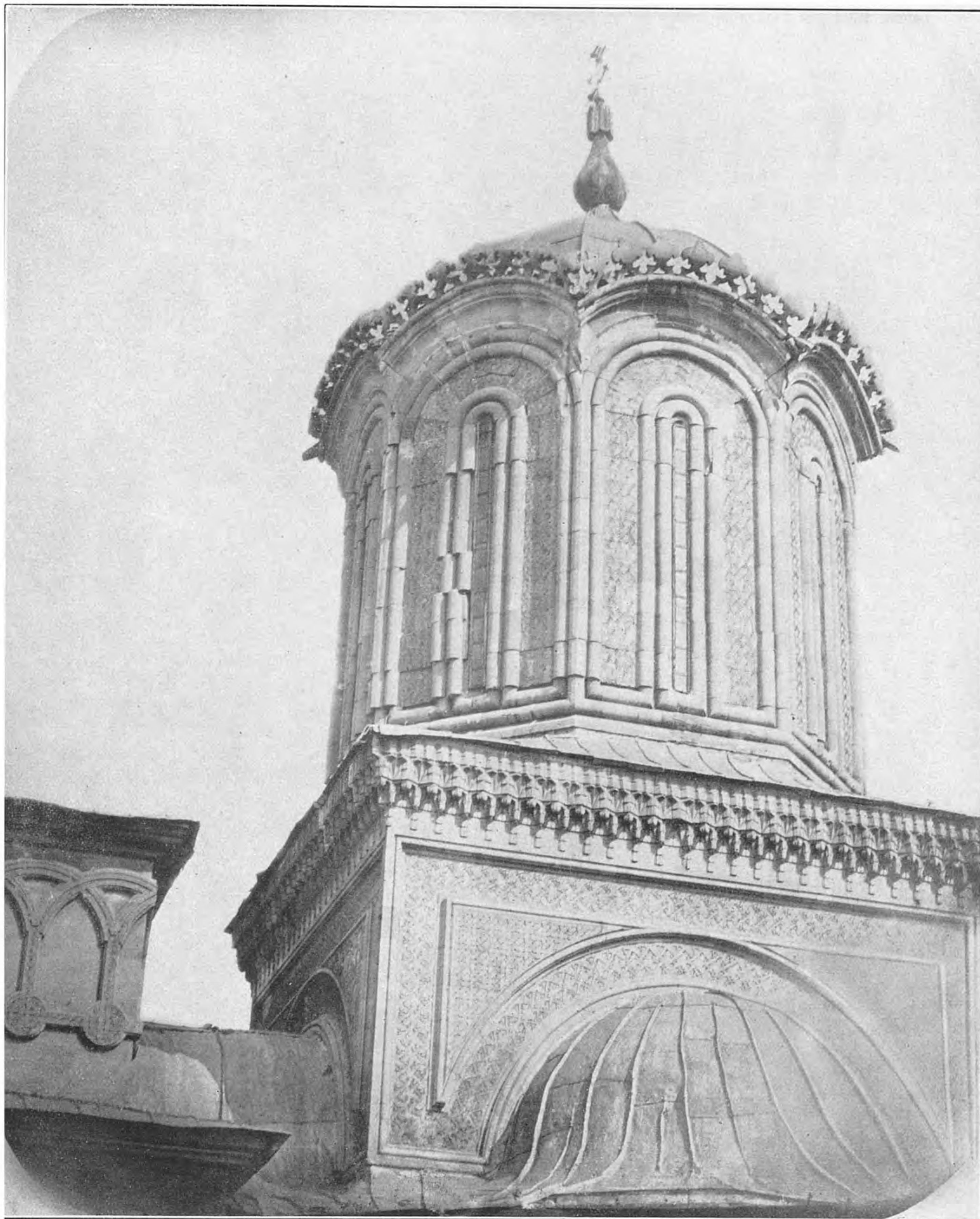

Fig. 173. — Turla de pe naos înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

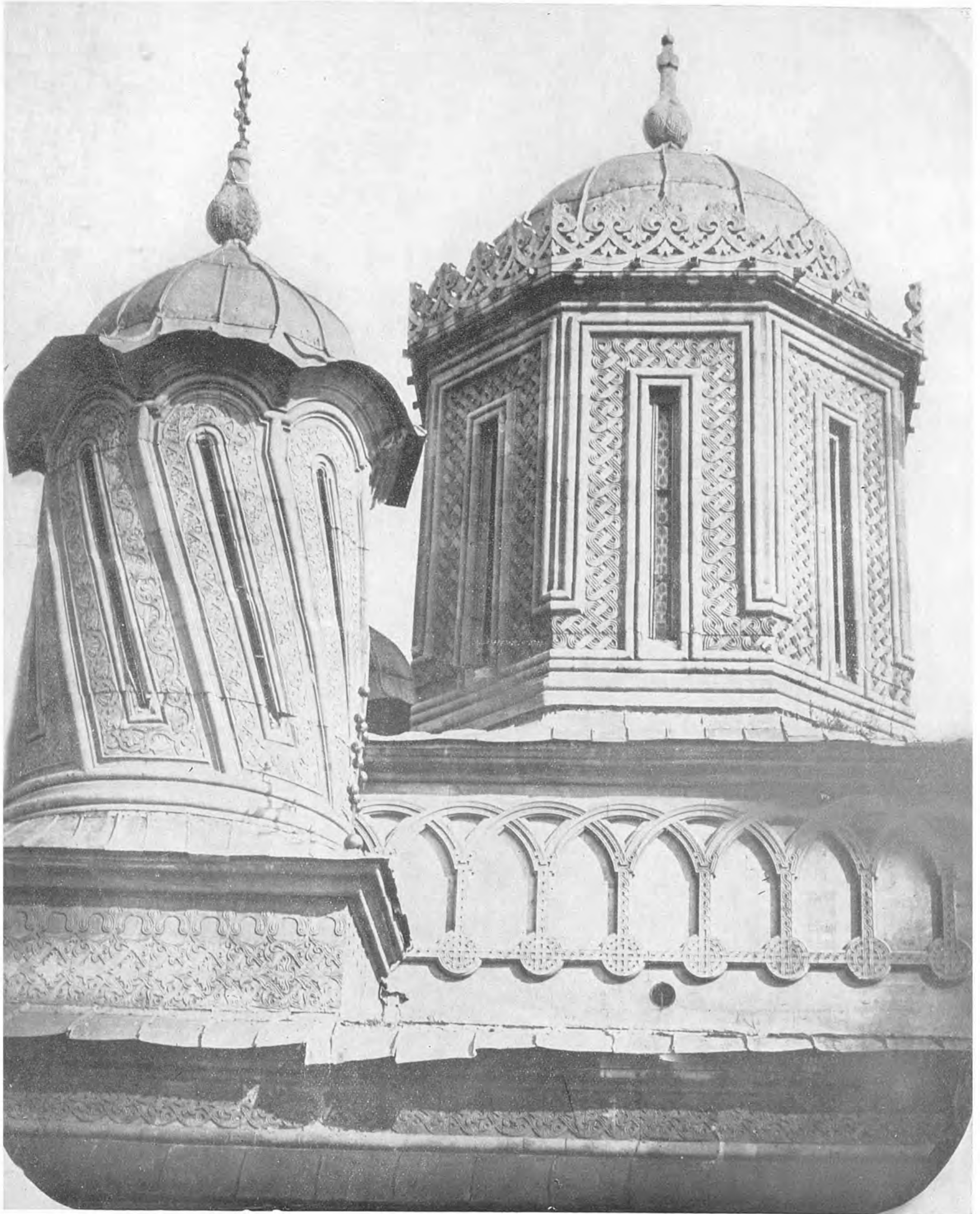

Fig. 174.— Turlele de pe pronaos înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

Fig. 175.— Vedere spre intrare înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

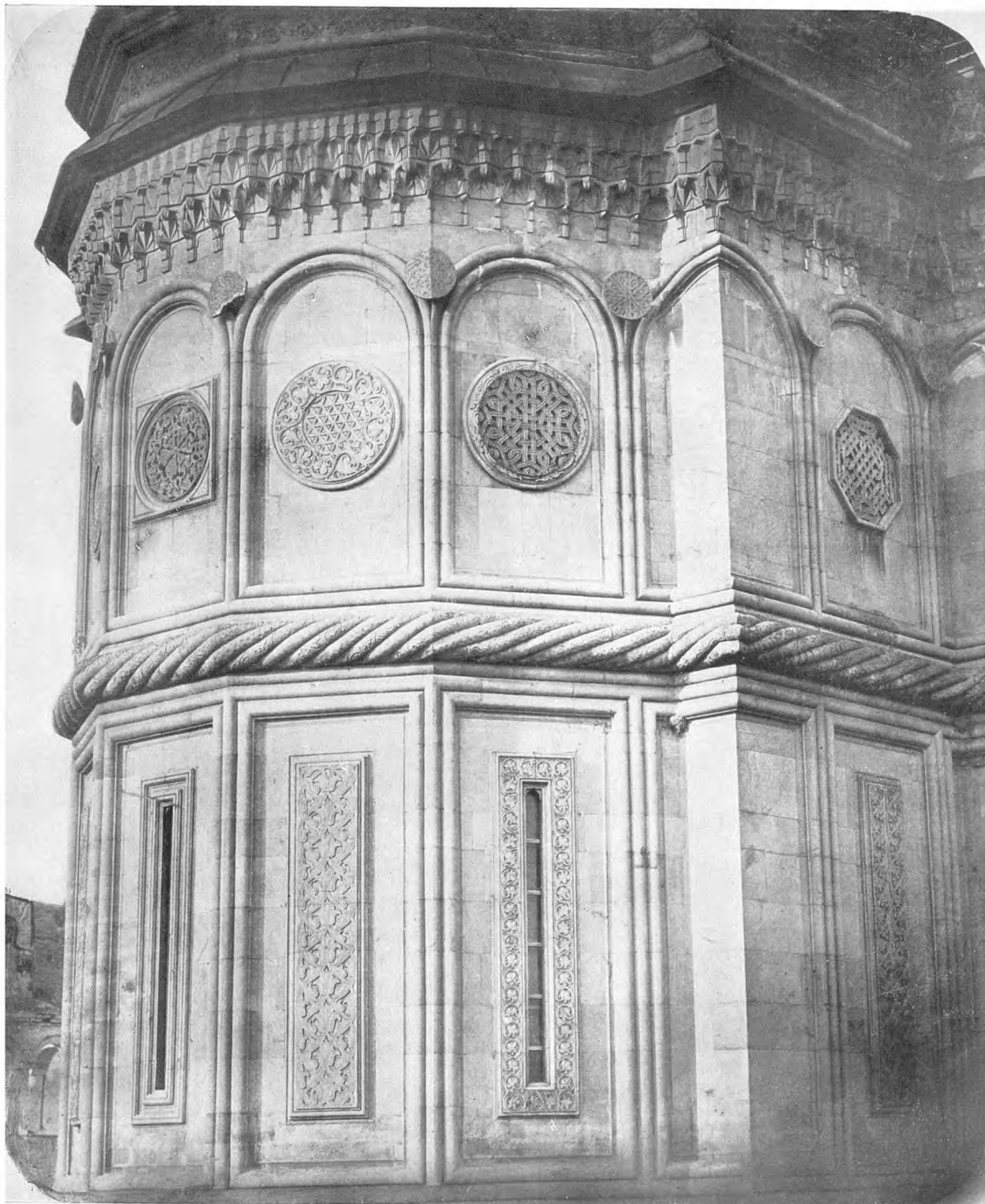

Fig. 176.— Vedere spre altar, înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

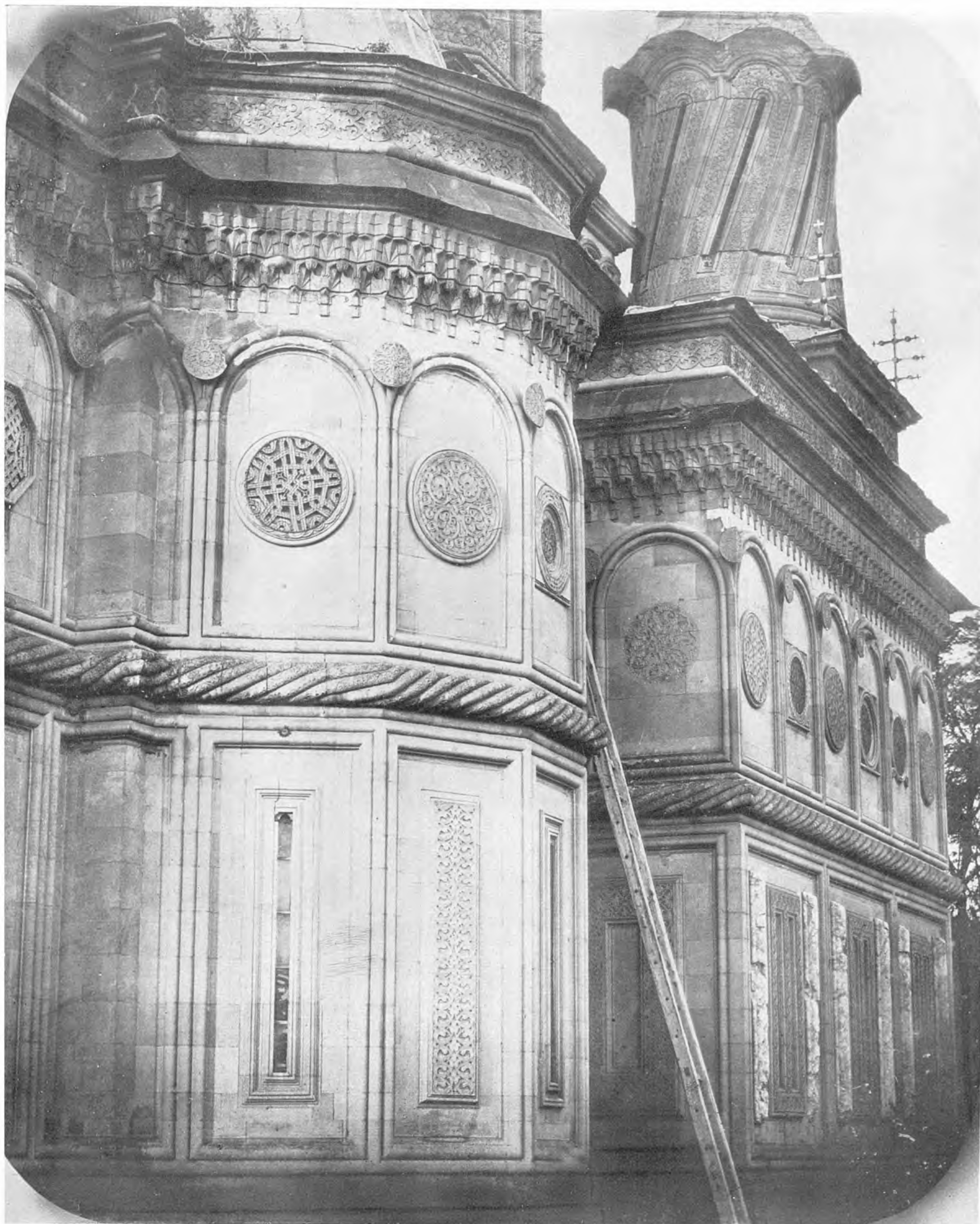

Fig. 177.— Vedere spre nord, înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

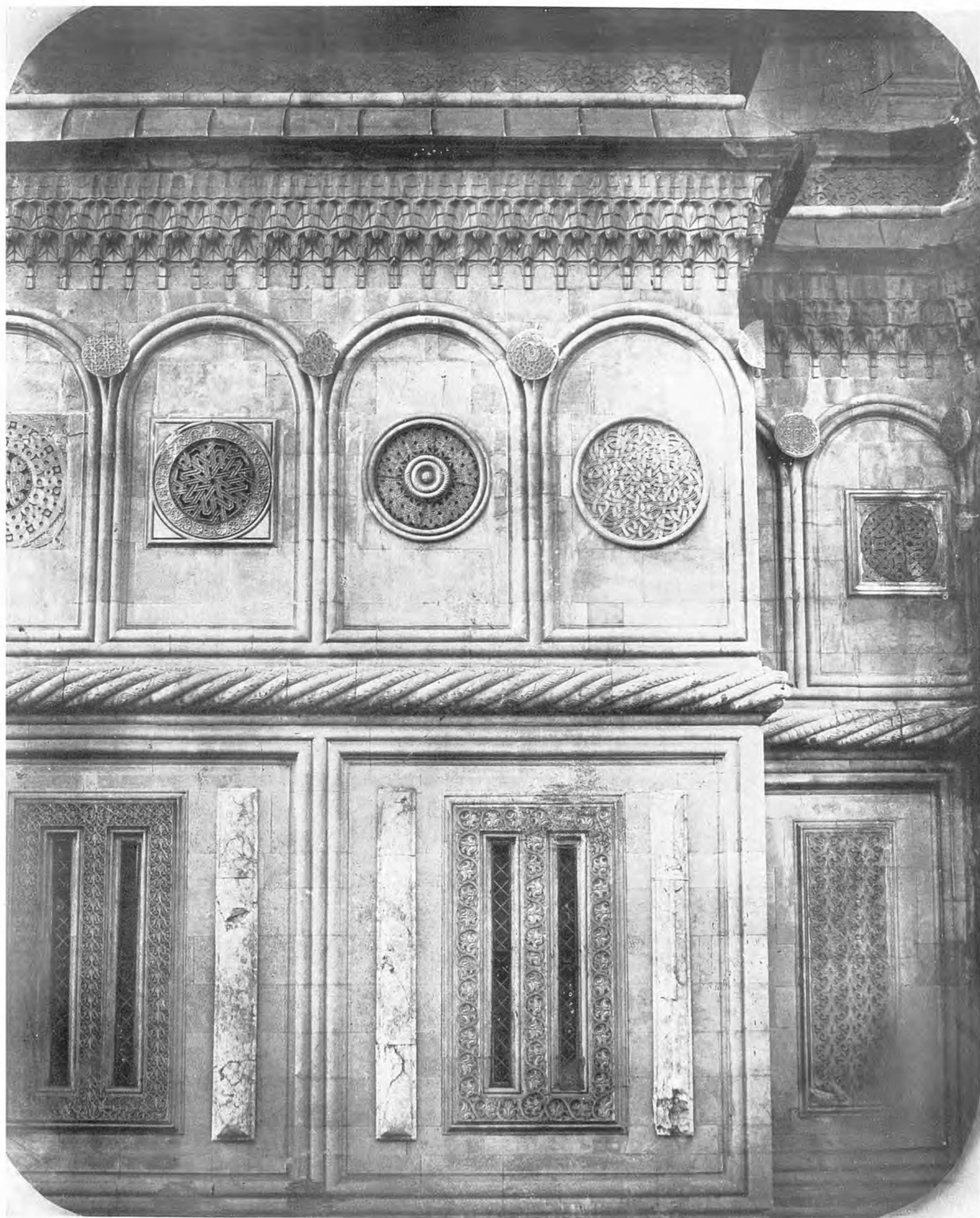

Fig. 178.— Detalii spre sud, înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

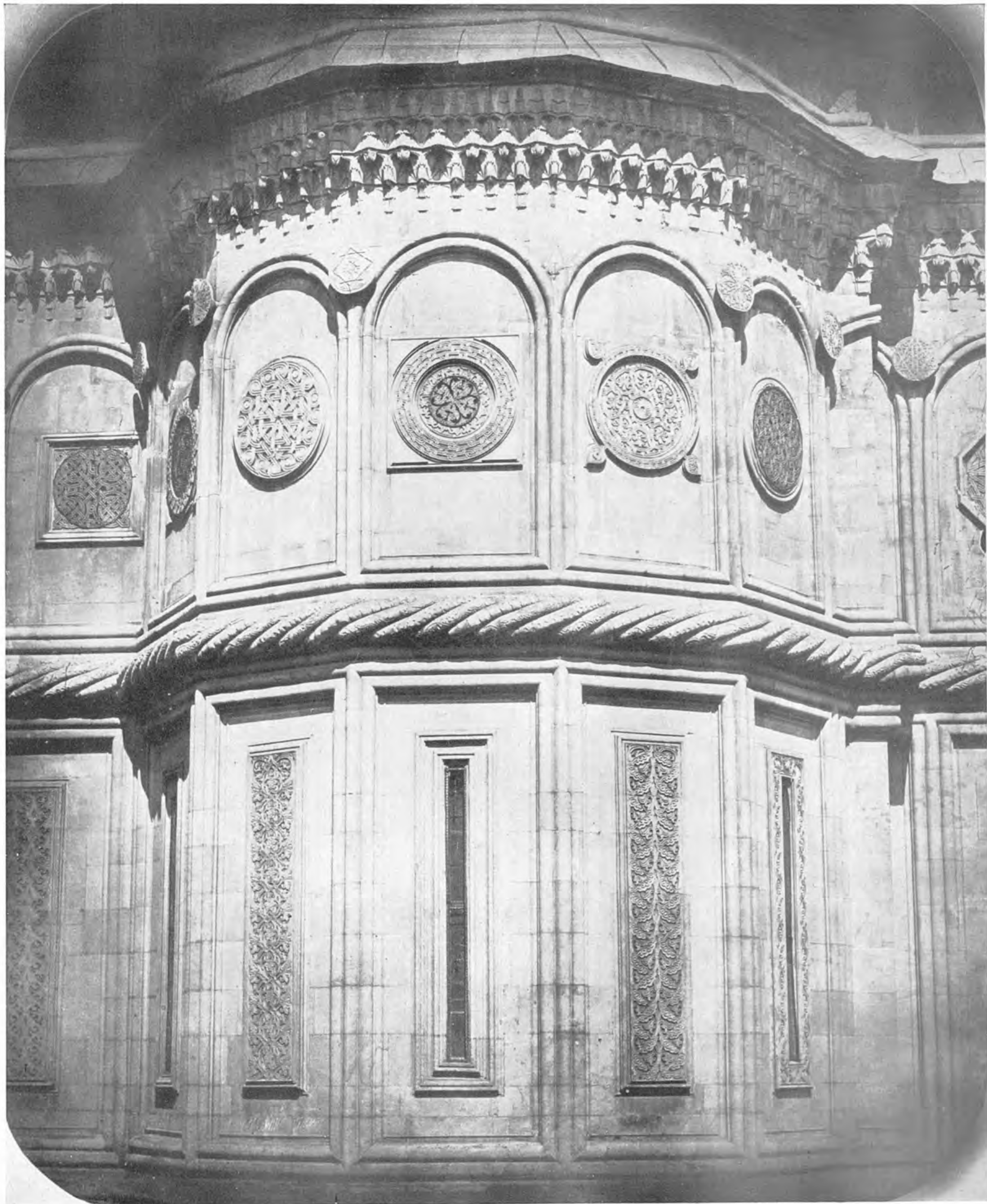

Fig. 179 — Detalii spre sud, înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

Fig. 180.— Vederea cantarului înainte de restaurare.

www.dacoromanica.ro

Fig. 181.— Vederea generală după restaurarea arhitectului Lecomte du Nouy

www.dacoromanica.ro

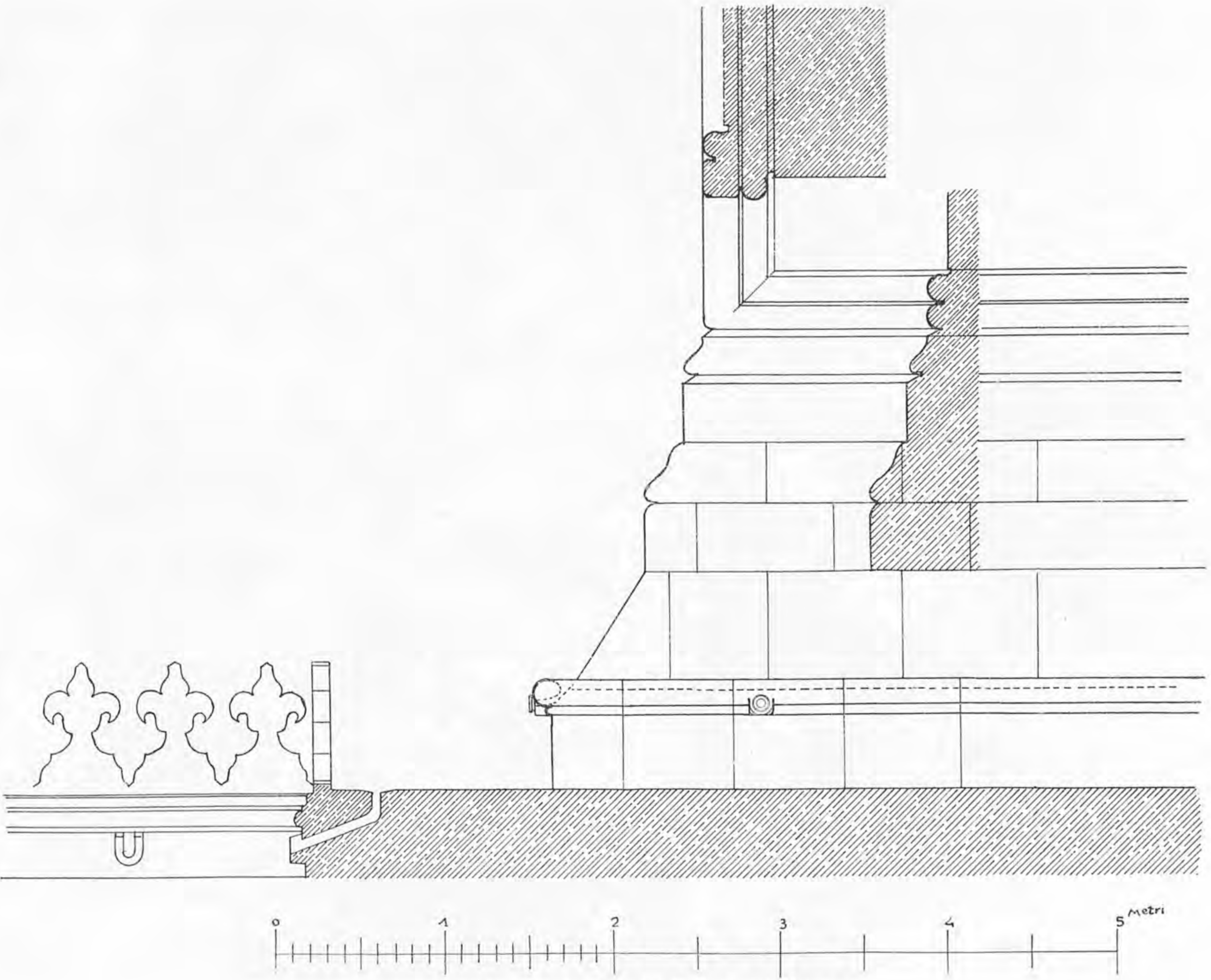

Fig. 182.— Biserica Episcopală Curtea de Argeș.
Detaliul soclului.

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro

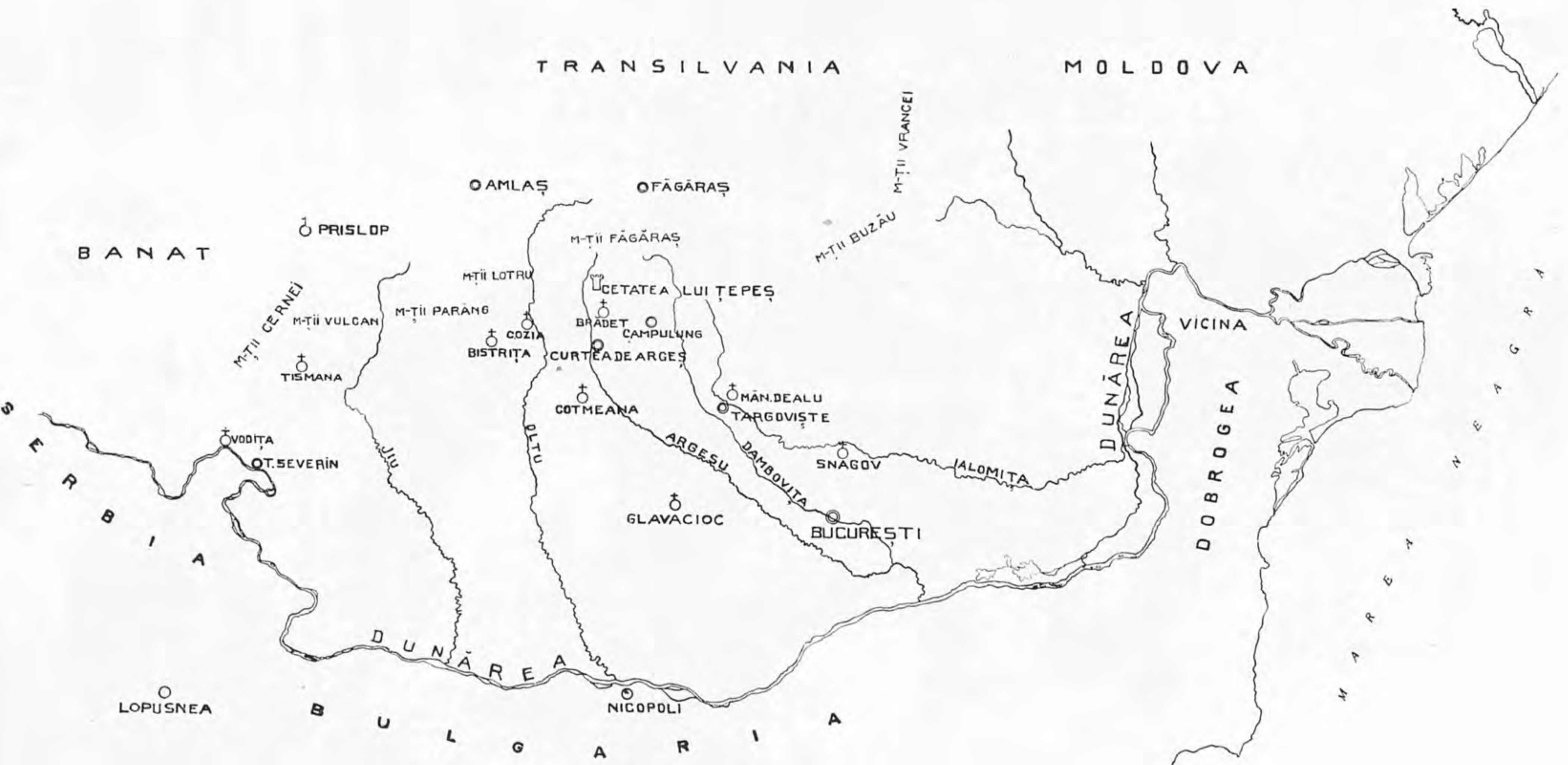
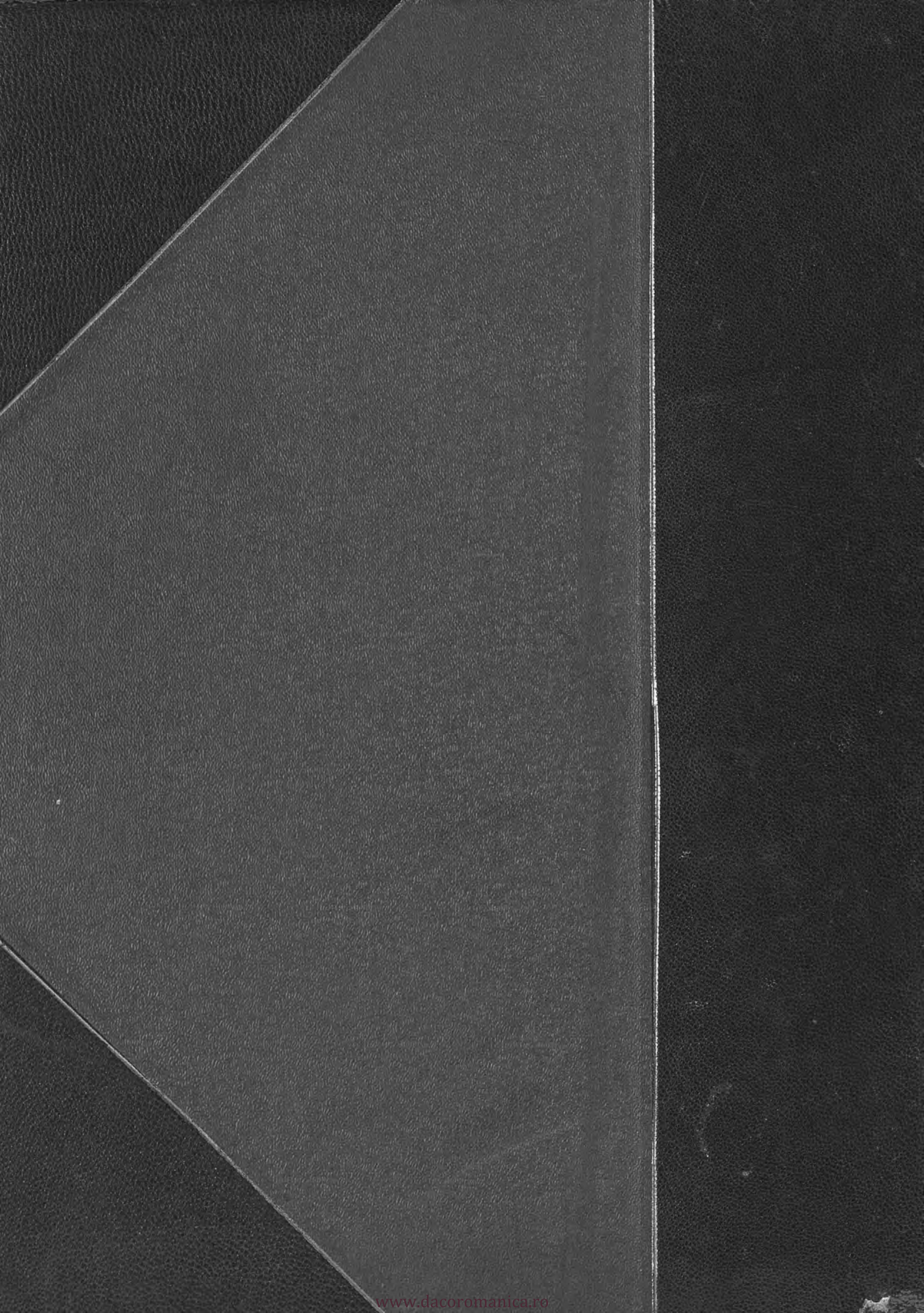

Fig. 182. — Harta Localităților.

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro